

کھوج پراگا

سلیکہ

شماره : 2

جولائی - دسمبر 2018

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پریس

سلیکھ

شماره : 2

جولائی - دسمبر 2018ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 02، جولائی-دسمبر 2018ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگ سُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سُھے حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے ٹوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کور ڈیزائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پتر لئی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مُل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (2) ڈاکٹر شبنم اسحاق
 - (3) جناب کلیان سنگھ کلیان
 - (4) جناب واصف لطیف
- اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
لیکچرر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) جناب قاضی جاوید
 - (7) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
 - (8) ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (9) ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بی بی مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورنمنٹ دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور
93- پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1- مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
- 3- مقالہ ان پیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاون۔
- 3- مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
- 4- حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہون۔

مرتب دا حوالہ:

وارث شاہ، ہیرسید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔

لکھاری دا حوالہ:

محمد آصف خاں، نک سبک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔

مضموناں دی چون:

پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور:

اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔

رسالے دا حوالہ:

عین الحق فرید کوٹی، ”سبیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔

دوجی واری مختصر حوالہ:

محمد آصف خاں، 85۔

5۔ برقی سوسے (Online Source)

ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوں توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔

ڈاکٹر ہرشد رکور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنی

7	مدیر	مکھ و چار
9	ڈاکٹر منظور اعجاز	بلھے شاہ: معاشی، سماجی تے تاریخی پچھوکر
	ڈاکٹر اظہر محمود	ایچ۔ اے۔ روز: پنجابی لفظیات، انسانیات
22		تے اصطلاحات دا مہمان کھوجی
40	ممتاز بلوچ	فقر تے فقراء دے سلطان
52	ڈاکٹر مرزا معین الدین	بھنی رات بھرم دی (روح فقیر دے پنجابی کلام دی سوڈھ)
105	ڈاکٹر فیاض حسین	محمد آصف خاں دے لسانی نظریے
118	ڈاکٹر عامر ظہیر بھٹی	پہاڑی نصابی کتاباں دا گرامری مطالعہ
142	صدام حسین	رفاقت حسین ممتاز دی حیاتی تے شاعری
153		انڈیکس

مکھ و چار

”سلیکھ“ دے پہلے شمارے وانگوں ایس واری وی ایس ایہی آہر کیتا ہے کہ اجیہے موضوعاں بارے لیکھ چھاپے جاو، جیہڑے پنجابی ادب دے کسے لیکھے لگن۔ ڈاکٹر منظور اعجاز ہوریں بہوں پکھی سوچھوان ہن تے اوہناں اساڈی بنیٹی اُتے پہلے شمارے وانگوں ایہی وی سیر پایا تے ”بلھے شاہ: معاشی، سماجی تے تاریخی پکھوکر“ دے سرناویں تھلے لیکھ لکھیا۔ اوہ بھادریں معاشیات، تاریخ تے فلسفے دے پڑھیار ہن، پر اوہناں دا موہ ہمیش ادب نال رہیا ہے۔ ایہو کارن ہے کہ اوہناں دی کھوج پرکھ دا گھیرا موکلا ہوندا ہے تے اوہ دوجے علماں دے پڑھیاراں توں وی ادب توں لایجھ چک کے نویں راہواں دے سچھا دیندے ہن۔

ڈاکٹر اظہر محمود ہوریں پیشے وجہوں جلدی مرضاں دے سپیشلسٹ ہن، پر اوہناں پنجابی وچ وی پی ایچ۔ ڈی کیتی ہے۔ ایس توں اوہناں دے پنجابی ول اُلاں دا سچ سبھا اندازہ لایا جاسکدا ہے۔ اوہناں ”ایچ۔ اے۔ روز: پنجابی لفظیات، انسانیات تے اصطلاحات دا مہان کھوجی“ دے سرناویں تھلے نوکلا لیکھ ”سلیکھ“ توں دان کیتا ہے۔ روز اوہناں سرکڑھویں کھوجیاں وچوں سی جیسے پنجاب دیاں پیشہ وارانہ اصطلاحاں بارے کئی لیکھ اودو کے ریسرچ جرنلز وچ لکھے، پر اوہ کتابی روپ وچ نہ چھپن پاروں، پنجابی کھوجیاں دی اکھوں پروکھے سن۔ اوہناں وڈی محنت نال ایہناں لیکھاں دے تعارف تے تجزیے گروں اساڈی جانکاری وچ وادھا کیتا ہے۔

حضرت سلطان باہو دی صوفیانہ فکر وچ فقر تے فقیر دی مڈھلی حیثیت ہے۔ ممتاز بلوچ ہوراں ایس گھنڈی دے اڈ و اڈ پکھاں اُتے چائن پایا ہے۔ پنجابی دے کلاسیکی ادب دا بہوں وڈا کھلار ہے، پر ایس دی سانجھ تے سودھ اچھے آئے وچ لُون برابر ای ہے۔ ”بھنی رات بھرم دی“ سندھ دے پنجابی شاعر روجل فقیر دے کلام دی سودھ ہے۔ انج پنجابوں باہری پنجابی شاعری نوں سانجھنا اک وڈا اُچھا آہر ہے۔

محمد آصف خاں ہوریں پنجابی دے سرکڑھویں ماہر لسانیات سن تے اوہناں نے بولی دا کئی پکھوں مطالعہ کیتا تے ایہدی امیری تے کھلار دی عظمت توں پڑھن ہاراں تیک اپڑایا۔

اوہناں دے لسانی نظریاں بارے اچھی گل بات کہتی گئی ہے۔ پنجابی اجوکے پنجاب توں باہر وی بولی تے لکھی جاندی ہے۔ ڈاکٹر عامر ظہیر ہوراں انڈیا وچ پنجابی دے پہاڑی لہجے دیاں نصابی کتاباں توں مکھ رکھ کے گرامری مطالعہ کہتا ہے تے پنجابی لہجیاں نوں سائنسی بنیاداں اُتے پڑھن دی پرت پائی ہے۔ جدید شاعراں وچوں رفاقت حسین ممتاز دی نوکلکتا نوں اُبھاریا گیا ہے۔ کلاسیکی ادب تے لسانیات بارے کھوج بھرے لیکھ چھاپن دا جذبہ ایہو ہے کہ بولی دا مہاندرا ہور نکھرے۔

بلھے شاہ: معاشی، سماجی تے تاریخی پچھوکڑ

Abstract:

In this research article, the author has pointed out that historians, economists and sociologists of this region have not taken advantage of Punjabi classical poetry as source material for their writings. If the poetry of Shah Hussain, Baba Nanak and Bulleh Shah is studied in this context, it can help us overcome, to some extent, the knowledge deficit about society and history of Punjab. In the eighteenth century, the Subcontinent in general, and Punjab in particular, was known as one of the richest regions of the world due to the surplus production in the agricultural and industrial sectors. Though Bulleh Shah was not a poet with a belief in materialism yet he had felt the historical and social change in his times at a creative level. In his description of the society, instead of religious interpretation, he focused on the human situation resulting from material changes.

ساڈے تاریخ تے معاشی سیاسیات لکھن والیاں دی ایہہ گھاٹ رہی ہے جو اوہ ادب راہیں دسے گئے علاقے دے حالاں دے واقف نہیں تے ادبی ریت دی پُن چھان کرن والیاں نوں مادی ادلا بدلیاں دی بہتی سُر ت نہیں۔ ایس پاڑ پاروں سماج بارے پورے علم دا سرچنا نہیں ہو یا۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا جو سماجی علماں وچ دی بڑیاں تھوڑاں تے کچھ رہ گئے ہن تے وچار دھارا دے ودھا نوں وی منزلو منزلی بیان نہیں کیتا گیا۔ ایس لئی ایہناں دوہاں پکھاں تے جہات مارنی ضروری اے۔ ساڈا وی علم بہتا نہیں تے ایس لئی اسیں وی کچھ پکھاں دے لشکارے ہی دس سکے ہاں تے ایس دی گورھی کھوج آون والیاں تے چھڈ دینے ہاں۔

پنجابی ادبی ریت نوں جے بابا فرید (1266ء-1179ء) توں لے کے ٹریے تے اوہناں دی لکھت توں دسدا ہے جو بہتیاں علامتاں قدرت تے ایہے سماج وچوں آوندیاں ہن جیہیں وچ بازار و شیواں دی گھڑت یا صنعتی پیداوار بہتی نہیں دسدی۔ نظام الدین اولیاء دی مجلساں بارے لکھی کتاب 'نوائد الفوائد' نوں پڑھیے تے اوس توں بابا فرید دی اپنی رہت بہت بارے کچھ اندازہ ہوندا ہے۔ مثال دے طور نظام الدین اولیاء ہوراں دا بیان ہے جو بابا فرید ہوراں دی درگاہ تے

کھاوون لئی بہت گھٹ ہوندا سی تے جنگل وچوں ڈیلے لیا کے اُبال کے کھاہدے جاندے سن۔ جیہیں دن اُبلے ہوئے ڈیلیاں وچ لون (نمک) ہوندا سی تے اوہ دن درویشاں لئی عید ورگا ہوندا سی۔ ڈیلے جنگل وچ قدرتی طور تے اُگے کریاں دیاں بوٹیاں نوں لگدے ہین جیہیں دا مطلب ایہہ ہے جو ماڑے لوکاں دا اےجے جنگل توں بنا مل لئیاں شیواں تے گذارا ہوندا سی۔ لون باہروں آوندا سی تے لگدا ہے جو ایہہ وی ماڑیاں بندیاں دی پہنچ توں باہر سی۔ اُنج بابا فرید وچ واہی نیجی نال پیدا ہوون والیاں وستاں ”شکر، کھنڈ نوات گڑ، ماکھیوں ماجھا دُدھ“۔ کپاہ، کماہ، ہنگ تے کھجوراں جیہاں شیواں دا وی ذکر ہويا ہے۔ واہی نیجی دے نال نال کجل، کتی ہوئی اُن، ریشم تے کاغذ جیہیاں بندیاں بازار وستاں دا دسیا گیا ہے۔ پر لگدا ایہہ ہے جو پیداواری نظام بڑا پچھو نہا سی۔

تن چار صدیاں دے لے کچھے توں بعد بابا گورو نانک (1539ء-1469ء) تے شاہ حسین (1599ء-1539ء) دیاں لکھتاں ساہنے آونداں ہین۔ شاہ حسین ہوراں چرنے دی رمز سب توں بہتی ورتی ہے۔ اوہناں چرنے دے ہر حصے دا ذکر کیتا ہے تے کپڑا رنگن دے عمل تے وی: سوہے ساوے بانیاں دا وی دسیا گیا ہے تے ”کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی“ راہیں ایس عمل دے مڈھلے اصولاں ول وی اشارہ کیتا گیا ہے۔ چرخہ واہی نیجی توں اگے دا پیداواری ڈھنگ ہے تے ایہہ شہراں وچ نویں کپڑے دی صنعت دا دکھالا ہے۔ ایس دے شہراں وچ ہوون تے اوہناں دے آپسی بیوپار دی دکھالی سانوں اک کافی وچ کشمیر، گجرات تے ملتان دے ذکر توں ملدی ہے۔ مطلب ایہہ جو لاہور دی منڈی وچ ایہناں تھاواں دے بنے ہوئے کپڑے مشہور سن۔ شاہ حسین دے ایہناں مصرعیاں توں اک وڈی منڈی تے بازار دا دکھالا تے اوس وچ وپہار دسدا ہے:

گا ہک ویندا ای گجھ وٹ لے
آیا گا ہک مول نہ موڑیں، ٹکا پنجاہا گھٹ لے
ہوراں نال ادھار کریندی ساتھوں وی گجھ کھٹ لے (1)

نال صرافاں جھیرا تیرا لیکھا دیندی توں روویں کیوں (2)

ایہناں بازاراں وچ پھل پان بیڑے، رنگلے چوڑے، مندیریاں، لال جتیاں (رنگ برنگ دیاں جتیاں) وک رہیاں ہین۔ بازار دے نال نال سانوں حاکم میل دی ورتوں وچ آون والیاں وستاں تے اوہناں دے ٹھاٹھ باٹھ دا وی دسیا گیا گیا ہے۔ اوہ سوہے ساوے لباس پاوندے ہین تے اوہناں کول تڑکی تازی گھوڑے وی ہین تے سونتا رُپا وی ہے۔

سوئنا روپا تے مال خزانہ ہو رہیا مہمان (3)

حاکم میل دے مرن ویلے وی خاص طرحاں دیاں شیواں ورتن دا ذکر میر ملک پادشاہ شہزادے چوا چندن لاوندے وچ ہویا ہے۔ ”لکھ نکا شیرینی“ دیون دا تصور وی کھاندے پیندے ورتارے وچ آسکدا ہے۔ ایس حاکم میل دے اپنے باغ بین جیہناں وچ ”چنبا تے مروا“ لایا گیا ہے۔ اوہ ”اچی ماڑی سوئے دی سیجا“ رکھاوندے بین تے اوہناں دے ”اچے مندر سنہری چھجے“ وی بین۔ ایس حاکم میل دے دربار دی تصویر ایہناں مصرعیاں وچ دسدی ہے:

چوہڑی ہاں دربار دی

قاضی جانے سانوں حاکم جانے، ساتھ فارغ خطی وگار دی

کل جانے ارمہتے جانے، میں ٹہل کراں سرکار دی (4)

ایہناں مصرعیاں توں لگدا ہے جو دربار حاکم، قاضی تے ارمہتے مل کے چلا رہے ہیں۔ ملاں قاضیاں تے حاکماں دی ایکتا تے ایس مصرعے وچ وی دسدی ہے ”کہاں گئے ملاں، کہاں گئے قاضی، کہاں گئے کٹک ہزار“ (5) پر اتے والی کافی وچ ’ارمہتے‘ دا ذکر کر کے ایہہ دکھایا گیا ہے جو حاکم میل وچ مسلمان تے ہندو دوہیں شامل ہیں۔ ایس بارے وچ ہور گل کھولن دی لوڑ ہے، پر اتھے ویکھدے جائیے جو اوس ویلے پنجاب دی معاشی حالت کیہ سی۔

تاریخ داناں تے معیشت داناں دے حساب کتاب وچ 1000ء وچ ہندوستان دی کل پیداوار 33,750 ملین ڈالر جیہڑی 1500ء وچ ودھ کے 60,500 ملین ڈالر یا تقریباً دوگنی ہو گئی سی۔ اودوں چین دنیا دا سب توں بہتا امیر ملک سی تے ہندوستان دوہے نمبر تے سی۔ مغلاں دا وارا شروع ہویا تے 1600ء وچ ایہہ پیداوار ودھ کے 74,250 ملین ڈالر ہو گئی پر ہندوستان چین توں پچھے ہی رہیا۔ پر 1700ء وچ گل پیداوار 90,750 ملین ڈالر ہو گئی تے ہندوستان چین نوں پچھے چھڈ کے دنیا دا سب توں بہتا امیر ملک ہو گیا۔ اگلے پنجاہ سالوں وچ ہندوستان دنیا دی صنعتی پیداوار دا 25 فیصد پیدا کردا سی تے بنیاں شیواں بناون والا دنیا دا سب توں وڈا ملک سی۔ ایہہ وی دیکھن جوگ گل ہے جو مغل وارے وچ کل پیداوار دا 64 فیصد ٹھلی (پرائمری) پیداوار (زراعت سمیت) توں 11 فیصد دوہے پدھر (سیکنڈری) صنعتی پیداوار توں تے 25 فیصد تیجے درجے دی یعنی خدمات (سروسز) توں آوندی سی۔ سولہویں صدی دے اخیر وچ 52 فیصد پرائمری توں، 18 فیصد سیکنڈری تے 29 فیصد تریجے پدھر توں آوندی سی۔ شہری پینڈو ونڈ وچ 18 فیصد مزدور شہری تے 82 فیصد پینڈو سن تے ایہناں دا قومی پیداوار وچ 52 تے 48 فیصد حصہ سی۔ آنکڑیاں (ہندسیاں) وچ پھسے بنا ایہہ کہیا جاسکدا ہے اوس ویلے ہندوستان دنیا دا سب توں بہتا امیر ملک

سی تے اوس وچ صنعتی پیداوار دا بہت وڈا حصہ۔ اودوں ہندوستان یورپ تے برطانیہ توں ہر کچھ توں اگے سی تے اوہ ادھ صنعتی ہو چکیا سی۔ یورپ تے برطانیہ صنعتی شیواں سونا چاندی دے کے ہندوستان توں منگواندے سن۔

ایس پچھوکڑ وچ ویکھیا جاوے تے ہندوستان دا حاکم طبقہ دنیا وچ سب توں امیر سی تے وارث شاہ تے بلیے شاہ ہوراں جیہناں مہنگیاں وستاں دا ذکر کیتا ہے اوہ پنجاب وچ سن۔ اُنج تے کہیا جاندا ہے جو باہر گھلی جاوے والی بہتی صنعتی پیداوار بنگال توں ہی ہوندی سی پر ایہہ وی دھیان رکھنا چاہیدا ہے جو لاہور بہت چرتیکر مغللاں دا صدر مقام رہیا۔ شہنشاہ اکبر 1584ء توں 1598ء تیکر لاہور رہیا تے پھیر شہنشاہ جہانگیر نے وی لاہور نوں اپنا صدر مقام بنایا۔ ایس دا مطلب ہے جو ٹیکساں راہیں آوندی وافر دولت لاہور یا پنجاب وچ آوندی سی۔ لگدا ہے جو پنجاب وچ اک بہت وڈھی گنتی دا طبقہ سی جیہڑا نویاں مہنگیاں شیواں خرید سکدا سی۔ وارث شاہ ہوراں ہیر دی تعریف کردیاں لاہور دی کمان دی مشہوری دے نال نال دسیا ہے جو بازاراں وچ لعل، یاقوت، ولایتی سیب، بلخ دے سیو (سیب)، تے کشمیر تے چین توں آیاں شیواں وی وکدیاں سن۔ وارث شاہ ہوراں ہیر دے ویاہ اُتے مٹھائیاں، چاولاں کپڑیاں، بھانڈیاں تے زیوراں دی جنی لمی لسٹ دتی ہے (ہیر وارث شاہ بند 187 توں 196) اوس توں پتہ لگدا ہے جو اوس ویلے پنجاب وچ کتنا کچھ بندا، پیدا ہوندا سی تے اوہ حاکم میل دی ورتوں وچ سی۔ وارث شاہ ہوراں ایہہ لسٹ باہروں آون والیاں دی نہیں سگوں اتھے بندیاں وستاں تے جنساں دی بنائی سی۔ ایس توں ایہہ وی پتہ لگدا ہے جو پنجاب وچ صنعتی کاریگری دی جانکاری کئی اگے جا چکی سی۔ بلیے شاہ ہوراں اک کافی وچ تھوڑا جیہیا بنن والے کپڑے بارے گل کردیاں چونسی، پینسی، کھدر، دھوتر، ململ تے خاصے دا ذکر کے اشارہ دتا ہے جو ایہہ صنعت کئی اگے جا چکی سی۔

ایہہ گل تے پک ہو گئی جو سولہویں تے ستارہویں صدی دا پنجاب ادھ صنعتی (proto industrial) ہو چکیا سی۔ ظاہر گل ہے جو کچھ صدیاں وچ پیداوار وچ جیہڑا اینا وادھا ہو یا اوس نال ڈھیر ساری نوں دولت پیدا ہوئی۔ پر لگدا ہے جو ایس دا بہتا لایجھ اُپر والے طبقے نوں ہو یا۔ ایس وچ حاکم خاندان، اوہناں دے فوجدار تے جاگیردار، نوکر شاہی، شہراں وچ صنعتی پیداوار دے مالک، تاجر تے بیوپاری سن۔ اُپرلے طبقے وچ حاکم خاندان، اوہناں دے جاگیردار تے فوجدار تے بہتے مسلمان سن پر نوکر شاہی وچ وچلے ایشیاء توں آئے طبقے دے نال نال وڈی گنتی وچ ہندو وی شامل سن۔ شہراں دے پیداواری وسیلیاں تے بازار تے ہندوواں دا غلبہ سی۔ ایہہ گل سانوں وارث شاہ دے ”کھوجے کھتری قتل بازار وچوں“ توں وی پتہ لگدی ہے تے

انگریزاں دے آبادی بارے کیتی گئی مردم شماری توں وی۔

سولھویں تے ستارھویں صدی وچ جدوں پنجاب مغل شاہی دے تھلے تیزی نال معاشی ترقی کر رہیا سی علاقے وچ ہندوواں دی گنتی اچے وی ودھ سی تے مسلماناں دی چھ ست سو سالوں دی حکومت وچ جو لوک مسلمان ہوئے وی سن اوہناں وچوں بہتے تھلڑیاں ذاتاں دے پینڈوسن۔ پہلاں دے آکٹڑے نہ وی لینے تے 1881ء دے انگریز دی کرائی مردم شماری وچ 44 فیصد ہندو، 48 فیصد مسلمان تے 8 فیصد سکھ سن۔ سکھ وی پہلاں ہندو ہی سن تے جے ایس توں اندازہ لایا جاوے تے ایہہ یقین نال کہیا جاسکدا ہے جو مغل شاہی تیکر پنجاب وچ ہندو مسلماناں نالوں وڈی گنتی وچ سن۔ پر ویکھو جو سٹھ سالوں بعد 1941ء وچ کرائی گئی مردم شماری مطابق ہندو گھٹ کے 29 فیصد رہ گئے سن، مسلمان 53 فیصد ہو گئے سن تے سکھ تقریباً دو گنا ودھ کے 15 فیصد ہو گئے سن۔ ہندوواں دی گنتی وچ گھاٹ ایس لئی آئی جو تھلڑی ذاتاں دے چوہڑے چھیار تے ہور ذاتاں دے لوک مذہب بدلی کر کے مسلمان، سکھ یا عیسائی ہو گئے سن۔ پر ویکھن جوگ گل ایہہ ہے جو ہندوواں دی گنتی تے گھٹ گئی پر اوہ شہراں وچ پھیر دی آبادی نالوں اپنے حصے توں کتے ودھ 40 فیصد سن۔

ایہہ گل تقریباً سارے تاریخ دان مندے ہین جو شہراں وچ ہندوواں دیاں اتلیاں ذاتاں دے برہمن، کھتری، اروڑے تے اگروالاں وچ مذہب بدلی نہیں ہوئی سی۔ ایس لئی ایہہ گل یقین نال کہی جاسکدی ہے مغل شاہی تے اوس توں پہلے دی مسلم شاہی ویلے شہراں دا کار و بہار ہندو حاکم طبقے دے ہتھ وچ ہی رہیا۔ جے ایہہ گل سچی ہے جو حکومت اودھی ہوندی ہے جیس دا بازار تے قبضہ ہوندا ہے تے پھیر ایہو نتیجہ کڈھیا جاسکدا ہے جو اصل حاکم وڈیاں ذاتاں دے ہندو ہی سن۔ ایہہ وی صحیح ہے جو وچلے ایشیا توں آئی فارسی تے ترکی بولن والی نوکر شاہی وی گنتی وچ کافی سی، پر پنجاب دے حاکم میل وچ اوہناں دامعاشی حصہ کوئی بہتا نہیں سی۔ ایہہ گل وی وچار جوگ ہے جو سولھویں ستارھویں صدی وچ سروس سیکٹر 25 فیصد دے نیڑے سی جیس دا مطلب ہے جو اک تے معاشی ترقی نال معاشی وچولے ودھے ہوون گے پر ایہہ وی ہے جو مغل شاہی وچ سرکاری تنخواہاں تے ویہلڑاں دی گنتی وی بہت وڈی سی۔ ایہناں ویہلڑاں وچ قاضی، ملاں، فوجی تے ہور سرکاری ملازم سن۔ ایس دا ایہہ وی مطلب ہے واہی نیگی تے صنعت دے مزدوراں نوں وڈی گنتی وچ ویہلڑاں نوں پالنا پیندا ہووے گا تے لوکاں تے ٹیکساں دا بھار وی ودھدا گیا ہووے گا تے اوہناں نوں مزدوری وی گھٹ دتی جاندی ہووے گی۔

سوال ایہہ ہے جو سولھویں تے ستارھویں صدی دی بڑی زوردار ترقی دے کیہ نتیجے نکلے؟

اک تے ایہہ لگدا ہے جو نویں پیدا ہوئی دولت مسلماناں تے ہندواں دی رتی نال بنے حاکم میل دے ہتھاں وچ رہی تے عام بندے نوں اوس وچ کوئی حصہ نہیں ملیا یا بہت گھٹ ملیا: نکلیاں ذاتاں توں مذہبی بدلی کرن والیاں مسلماناں نوں ہڈوں کجھ نہیں ملیا۔ دوجا ایہہ لگدا ہے جو معاشی ترقی تے صنعتاں دے ودھا نال اک نویں ڈھنگ دا سماج سامنے آیا جس دیاں ہر پکھ توں (خاص کر کے وچار دھارا ولوں) لوڑاں دکھ سن جیہڑیاں پوریاں نہ ہوئیاں۔ ترمیجے تخت نشینی دی جنگ وچ فوجاں دا خرچہ بہت ودھ گیا۔ پال کینڈی دے کہن موجب: جدوں وڈیاں شاہیاں (ایرانی، رومن، برطانوی) دے خرچے لوک سہولتاں دیاں خرچیاں توں بہت ودھ جان تے وڈیاں طاقتاں دا لہا شروع ہو جاندا ہے۔ ہندوستان تے پنجاب دی تاریخ وچ اتے کہیاں تہوں گلاں درست ہین۔

ایہناں وچوں سب توں وڈی گل نویں اسردے سماج لئی نویں وچار دھارا دا سرجناسی۔ پر ہویا اوہدے اُلٹ جو نویں معاشی ڈھانچے دی سماجی اٹھل پتھل پاروں سب توں بہتی پچھوئی وچار دھارا اورنگ زیب دی آگوائی پیٹھ غلبہ کر گئی۔ دارا شکوہ نال جڑی صوفیاں تے سکھ مت راہیں ابھر دیاں طاقتاں دی آگوائی وچار دھارا بار گئی۔ ایہہ سب کجھ کوئی انہونا نہیں ہے کیوں جے ہُن وی پچھلے چالیہہ سالوں وچ برصغیر وچ بے مثال معاشی ترقی ہوئی ہے پر پاکستان تے ہندوستان وچ پچھوئیہیاں مذہبی طاقتاں اُتے آگئیاں ہین۔ لگدا ہے جو اوس ویلے دی ایہو کجھ ہویا سی۔

اتھے پچھانہ مُر کے ہندوستان تے پنجاب وچ نویں وچار دھارا دی سرجناسی اک جہات پاؤن دی لوڑ ہے۔ پنجویں چھیویں صدی وچ بڈھ مت دے مُکُن توں مگروں پندرھویں صدی وچ میرا بائی (1546ء-1498ء) تے بھگت کبیر (1518ء-1440ء) دی بھگتی لہر سامنے آئی۔ گورو نانک (1539ء-1469ء) ہوراں دی نویں وچار دھارا وی ٹھیک ایہناں ویلیاں وچ سرجی گئی۔ ایہناں تہاں دی وچار دھارا ہندومت نوں نویں پاسے موڑن دا جتن سی۔ ایہناں سب دا مُڈھلا زور سنسار وچ وڈی طاقت دے اک ہون دا سی۔ ایکتا نوں مُڈھ بناؤن دا مطلب سی جو بندیاں دی بنائی ذات پات تے طبقتیاں دا نظام کوڑا ہے۔ گورو نانک ہوراں تے عملی پدھرتے ذات پات تے جنسی فرق نوں مکا دتا۔ پر ایہہ سوال اپنی تھاں تے ہے جو پندرھویں صدی وچ ہی کیوں نویں وچار دھارا دی سرجناسی ہونا شروع ہوئی؟ یا تے ایہہ ہے جو معاشی پدھرتے نویاں پیداواری طاقتاں پیدا ہو رہیاں سن تے یا ایہہ جو اوس ویلے دیاں پیداواری طاقتاں دا ساہ ست مُک چکیا سی۔ ایہہ دوہیں گلاں ہی ٹھیک ہو سکدیاں ہین جو پُرانا نظام ہف چکیا سی تے نویاں پیداواری طاقتاں نویں ورتارے دی منگ کر رہیاں سن۔ سانوں ایہہ پتہ ہے جو 1000ء توں

1500ء تیکر دو گنا ہو گئی سی۔ ایس دا مطلب ایہہ ہے جو مُسلم وارے وچ معاشی ترقی ہو رہی سی تے ایسے کر کے تن سو سالوں وچ کوئی باہرلا دھاڑوی ہندوستان تے قبضہ نہیں سی کر سکیا۔ ایس توں ایہہ وی نتیجہ نکلا ہے جو مسلماناں دا بنایا نظام پندرھویں صدی تیکر آوندیاں آوندیاں اندروں گل سڑ گیا سی تے ایہو نویں وچار دھارا بنن دا مُڈھ وی سی تے مغلاں دی سیاسی فتح دا وی۔ جیویں مغلاں دے پہلے اک دو سو سالوں وچ تیز معاشی ترقی ہوئی اوس توں لگدا ہے جو پندرھویں صدی دیاں اگے ودھو پیداواری طاقتاں نوں وقتی طور تے اپنی لوڑ دا ریاستی نظام مل گیا۔

زبان دے پکھ توں ویکھو تے لگدا ہے جو بھاریں بابا گورونانک نے سدھو کڑی بولی ورتی پر پنجابی ڈوگھے خیالاں دے بیان جوگی ہو چکی سی۔ سوٹھویں صدی دے شاہ حسین تے (1599ء-1538ء) دمودر داس (1629ء-1551ء) دی پنجابی اجوکی زبان ورگی ہے۔ مطلب ایہہ ہے جو پنجاب وچ بولن تے لکھی جان والی زبان وچ اکساری آگئی ہوئی سی۔ ایس توں ایہہ گل وی ثابت ہوندی ہے جو اوس ویلے تیکر پنجاب دا پیداواری نظام اگے جا چکیا سی تے علاقے وچ وستاں دا وٹاندر تے منڈی دا نظام پھیل چکیا سی: ایس توں بنا کسے علاقے دی زبان وچ اکساری ہو ہی نہیں سکدی۔ زبان دے پکھوں بلیھے شاہ تے وارث شاہ، شاہ حسین یا دمودر والی ہی زبان ورتدے سن۔

بابا گورونانک تے اوہناں بعد آون والے پنجابی سوجھواناں دیاں لکھتاں توں لگدا ہے جو نویں وچار دھارا دی بہتی لوڑ تھلے دے ہوئے لوکاں نوں سی، جیہناں وچ ہندو تے مسلمان شامل سن۔ ایس لئی ایہہ گل بنا وجہ دے نہیں جو ایہناں وچارواناں نے لوکاں دی زبان پنجابی وچ لکھن دی چون کیتی۔ اوس ویلے تے سب کار و بہار فارسی وچ ہی ہوندے سن تے پڑھے لکھے بندے لئی لکھن دا مطلب ہی فارسی وچ لکھنا سی۔ ایس لئی ایہہ گل ثابت ہے نویں سوجھوان تھلڑیاں لوکاں دی وچار دھارا دی لوڑ پوری کر رہے سن۔ ایس لئی بابا گورونانک تے ہور وچارواناں نوں آگونمن والے لوک تھلڑیاں میلاں دے سن۔

نویں سرجی جان والی وچار دھارا دا اک خاص پدھر تے ودھا ہویا۔ بلیھے شاہ (1757ء-1680ء) تے وارث شاہ (1798ء-1722ء) ہوراں دے ویلے تیکر آوندیاں آوندیاں سماج مغل وارے وچ ہوئے مُڈھلے پیداواری نظام وچ وڈیاں ادلا بدلیاں ہو چکیاں سن۔ ایہہ وی ویکھیا گیا ہے جو پیداواری ڈھنگ وچ ادلا بدلیاں نویں وچار وچ ڈھلن لئی کجھ چر لیندیاں ہین۔ یورپ وچ صنعتی انقلاب دے آون توں سو سالوں بعد نویں وچار دھارا سامنے آونی شروع ہوئی۔ ایس پکھ توں ویکھو تے بلیھے شاہ ہوراں دی وچار دھارا اک نویں وارے دا دکھالا

سی۔ ایس نوں وچار دھارا نوں طبق بدلی (paradigm shift) کہیا جا سکدا سی جے ایہہ آون والے زمانے نوں اپنی سیدھ وچ چلا سکدی پر ہو یا انج نہیں -

جے کر شاہ حسین ہوراں دی وچار دھارا نوں پنجابی سوچ دی اک پوڑی من لیا جاوے تے سوال پیدا ہوندا ہے جو اٹھارویں صدی دے بلھے شاہ تیکر آوندیاں کیہ وڈے گھاٹے ہوئے۔ اک تے مُڈھلا فرق ایہہ لگدا ہے جو شوہ یا ایکتا راہیں مذہبی ونڈ دی نفی کیتی جا رہی سی پر گھڑویں مذہب تے سدھے ساہویں حملے نہیں سی ہو رہے۔ قاضی تے ملاں دے رستے تے نہ چلن دا تے کہیا جا رہیا سی پر اوہناں نوں مارو تے سماج دے دشمن ہوون دا نہیں اعلان ہو رہیا سی۔ سلطان باہو (1630ء-1691ء) ہوراں ستارھویں صدی وچ اسلام وچ گھڑویں مذہب دے وا گیاں، ملاں تے قاضی دے دتے شرع دے علم دی نفی تے شروع کردتی سی پر پورے جگت وچ مذہبی وچار دھارا دے مارو ہوون تیکر نہیں گئے سن۔ بلھے شاہ ہوراں سارے جگت دے گھڑویں مذہب دے بندیاں دا دشمن ہوون دا گھل کے اعلان کیتا۔ بلھے شاہ ہوراں دے وچار ڈھنگ وچ سماج تے قدرت نوں دیکھن دا نواں انگ سی۔ ایہہ پنجابی وچار دھارا ریت وچ اگلی منزل سی۔

سماج بتر دا ویروا

پنجابی ریت وچ سماج دی معاشی تے سیاسی بتر بارے سوچ وچ منزلو منزلی وادھا ہو یا ہے۔ ایہدی ایہہ وجہ وی سی جو پہلاں پیداواری ڈھنگ سدھاتے اکہرا سی تے وچار دھارا وچ اونا ہی دکھالا ہو سکدا سی۔ پھیر جیویں جیویں پیداواری ڈھنگ بدلایا، وستاں دے بناون تے منڈیاں دے ودھن نال، وچار دھارا وی سنکھنی ہوندی گئی۔ بابا فرید وچ وی سماج دی معاشی بتر دسدی ہے۔

اکناں آٹا اگلا، اکناں ناہیں لون

اگے پئے سنجاسن چوٹاں کھاسی کون (6)

ایس دوہے وچ دیکھو تے صاف دسے گا جو سماج وچ شیواں دی ونڈ وچ بہت اُچ نیچ ہے: کنیاں کول تے کھان توں کتے ودھ آٹا ہے تے کنیاں کول ہانڈی وچ پاون لئی لون وی نہیں ہے۔ دوہے مصرعے نوں جے گھڑویں مذہب دے دو جہاناں دی ونڈ توں باہر نکل کے تاریخ دے پکھ توں دیکھینے تے لگدا ہے جو ایہہ کہیا جا رہیا ہے جو معاشی وسیلیاں دی ات بھیرٹی ونڈ دے جو نتیجے نکلن گے اوہناں وچ بہتے آٹے والیاں نوں وڈا نقصان ہووے گا۔ ایسے طرح بابا فرید دے ایس دوہے وچ وی پیدا کرن والیاں تے اوس نوں لٹن والیاں ول سینت ماری گئی ہے۔

فریدا ایہہ وس گندلاں، دھریاں کھنڈ لواڑ

اک راہیندے رہ گئے، اک رادی گئے اجاڑ (7)

پہلے مصرعے وچ کہیا گیا ہے جو واہی کرن والیاں دیاں سروں دیاں گندلاں زہر ہو گئیاں ہین تے اوہناں دے زہر نوں ڈھکن لئی کھنڈ دوالے مل دتی گئی ہے۔ دوجے مصرعے وچ واہی بیتی کرن والے تے اوہناں دا اجاڑا کرن والیاں دا ذکر ہے۔ جے دوہاں مصرعیاں نوں جوڑ کے پڑھو تے مطلب بندا ہے جو پیدا کرن والیاں دی پیدا ہی اوہناں لئی زہر ہو جاندی ہے کیوں جو اوس دی وجہ توں لٹن والے حملہ کر دیندے ہین۔ معاشی بنتر بارے ایہہ گل ڈوگھی رمز راہیں ہو رہی ہے جیہیں نوں شاہ حسین سدھے سبھا وچ کہہ دتا:

دنیا مطلب دی سچ سچ سن وو فقیرا
مطبل آوے مطبل جاوے، مطبل پوجے گر پیرا
مطبل پہناوے، مطبل کھلاوے مطبل پلاوے نیرا
کہے حسین جس مطبل چھوڈیا، سو میرن سن میرا (8)

ایس کافی وچ شاہ حسین ہوئیں معاشی بنتر دا مُڈھ مطبل یا معاشی لو بھ دس رہے ہین۔ معاشی لاجھ نوں ہر سماجی رشتے دی بنیاد دسدیاں ایس نوں گورو پیر کہیا گیا ہے یا گورو پیر دے رشتے وچ وی ایہو جیہے لاجھ ہوون دا دسیا گیا ہے۔ ایس وچ رمز وچ کہیا گیا ہے جو بندیاں دیاں کرنیاں تے سوچاں معاشی لاجھ ہی بناوندا ہے۔ مطبل راہیں شاہ حسین ہوئیں سارے جگت وچ سدا رہن والے سچ دی پچھان کیتی تے کروائی ہے۔ پر بلیھے شاہ ہوئیں ایس جگت سچ نوں ویلے یا تاریخ دا دکھالا کہہ کے وچار دھارا وچ مُڈھلا تے وڈا وادھا کیتا ہے۔

اُلے ہور زمانے آئے تاں میں بھیت سجن دے پائے
کاں لگڑ نوں مارن لگے چڑیاں جڑے ڈھائے
گھوڑے چرن اروڑیاں اتے گدوں خود کھوائے
بھوریاں والے راجے کیتے راجے بھیک منگائے
بُکھا حکم حضوروں آیا تس نوں کون ہٹائے (9)

پہلے دو مصرعیاں نوں ہی دیکھو تے اک نویں گل سامنے آوندی ہے۔ سجن دے بھیت زمانے دے اُلٹن نال سمجھ وچ آئے ہین۔ ایس دا مطلب ہے جو شوہ یا سجن دا تصور وی تاریخ دے بدلن نال بندے دی سمجھ مت دا حصہ بندا ہے۔ ایس نوں ایویں وی کہیا جاسکدا ہے جو زمانے دے مُڈھلے حالاں (معاشی، سیاسی سماجی) نال نویں سوچ جمدی ہے یا وچار دھارا بدلے مادی حالاں دا ہی لشکارا ہوندی ہے۔ وچار دھارا نوں بدلے مادی حالاں دا نتیجہ مننا اگوئی سوچ دا دکھالا ہے۔ پنجابی ریت وچ ایس توں پہلاں شوہ یا سجن ایکتا تے نویں سیدھ دی رمز دے طور تے

آیاسی پر اوہدا مادی حالاں نال سدھا جوڑ نہیں سی جوڑیا گیا۔ یورپ وچ اوسدا دکھالا چارلس ڈارون تے کارل مارکس راہیں ساہمنے آیا۔ ظاہر گل ہے جو بلھے شاہ ہوریں ایہناں دو وچار واناں وانگ مادے نوں مڈھ بنا کے پورا سائنسی نظریہ تے نہیں بنا رہے سن (یا بنا سکدے سن) پر اوہ ایس گل دے مڈھ نوں سمجھ گئے سن تے شاعری دی حد تاہیں نوں وچار دھارا دا مڈھ رکھ رہے سن۔

کافی دے اگلے دو انتریاں یا چار مصرعیاں وچ اوہ پکھواں (پرنڈیاں) دی دنیا وچ انقلاب یا پٹھے ہوون دا ذکر کر رہے ہین۔ کال تے چڑیاں بازاں نوں ڈھا لیا ہے تے گھوڑیاں کھوتیاں دے درجے اُلٹ گئے ہین۔ ظاہر گل ہے جو قدرت دے نظام وچ اجیہا ہون نہیں سکدا جو کال تے چڑیاں بازاں نوں ڈھا لین۔ پر اتھتھے پکھواں نوں بدلن دی علامت دن دا مطلب ہے جو تاریخی عمل وی قدرتی نظام وانگ چلدا ہے۔ پکھواں دی رمز دی ورتوں ایس لئی وی شاید ہوئی ہے جو اوہناں دا کوئی مذہب، ذات تے طبقہ نہیں ہوندا تے ہوون والی بدلی نوں کسے مذہب یا ذات نال جوڑنا نہیں چاہیدا۔ ایس دے پچھے اک دلیل وی ہے جو چالو نظام دے عالم سماج وچ پیاں ونڈاں نوں قدرتی کہندے ہین تے بلھے شاہ ہوراں اوہناں نوں اپنی رمز راہیں جواب دتا ہے۔

کافی دے اگلیاں دو انتریاں وچ گل نوں ہور وی صاف سدھا کردتا گیا ہے۔ پہلاں تے ایہہ کہیا گیا جو گھوڑیاں دا حال کھوتیاں ورگا ہو گیا ہے تے کھوتے گھوڑیاں دے درجے تے پہنچ گئے ہین۔ مطلب ایہہ ہو یا جو گھوڑے دی ودھ قدر تاریخی کارناں پاروں ہے (اوہ جنگ جتن تے لے پنڈھ گھٹ ویلے وچ کرن لئی ورتیا جاندا ہے) تے جے ایہہ حال بدل جاوون تے درجہ بندی اُلٹ سکدی ہے۔ اچ کل دی دنیا وچ گھوڑے دی معاشی تے سیاسی ورتوں مک چکی ہے تے ایس لئی اوہدی کوئی قدر وی باقی نہیں رہی، اوہدی تھال تے کھوتا اچے وی بھار ڈھون لئی ورتیا جا رہیا ہے۔ جانوراں دی درجے بندے دے اُلٹن دی پدھر تے بندیاں دی معاشی تے سیاسی درجہ بندی ول دھیان دوایا گیا ہے۔ ایہہ دسیا گیا ہے جو تاریخ وچ اک خاص سیاسی بشر سی جیوں نال گجھ لوک راجے بنے ہوئے سن تے گجھ ماڑا جیہا بھورا موڈھے تے رکھ کے گذارا کردے سن۔ جد ویلا بدلن نال سماج دی بنتر بدلی ہے تے دوہاں دے درجے اُلٹ گئے ہین۔ ایس نوں اخیر تے 'حکم حضوروں' یا تاریخ دا موڑ عمل کہیا گیا ہے۔ بلھے شاہ ہوراں دے 'حکم حضوروں' نوں غلط سمجھ کے تقدیر پرستاں نے پیغمبراں تے ولیاں دی گردان شروع کردتی حالاں ایہدے مڈھلے معنے ایہہ نہیں سن۔

تاریخ وچ سماج بدلی نال ٹھڈے بھجڈے بنیاں دے رشتیاں بارے اک ہور کافی وچ ہور وی سدھی گل کہیتی گئی ہے:

جدوں اپنی اپنی پے گئی دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی
 مونہہ بارھویں صدی پھاریا سانوں آمل یار پیاریا
 در کھلا حشر عذاب دا بُرا حال ہو یا پنجاہ دا
 ڈر ہاویئے دوزخ ماریا سانوں آمل یار پیاریا (10)

ایس کافی نوں ”بُرا حال ہو یا پنجاہ دا“ توں پڑھنا شروع کریئے تے ایس دی کھٹھا گھجھ اُنج بندی ہے۔ پنجاہ دا بہت بُرا حال ہو گیا ہے تے اُنج لگدا ہے جیویں حشر دا عذاب آگیا ہووے تے اگے ہاویئے دوزخ جیہا ڈر نظر آرہیا ہووے۔ پنجاہ دے ایہناں بھیڑیاں حالاں وچ سب نوں آپو اپنی پئی ہوئی ہے تے حال ایہہ ہے دھیاں ماواں نوں لٹن لگ پیاں ہین۔ ایہہ سارا گھجھ تاریخ دے اک خاص موقعے یعنی بارھویں صدی (اٹھارھویں صدی عیسوی) وچ ہو رہیا ہے۔ اتے والی کافی وچ تے طبقیات دے اُتھل پتھل دا ذکر سی پر اتھتھے بندیاں دے آپسی رشتے نوں پُن چھان کے دسیا گیا ہے جو ایہہ وی تاریخ دے معاشی تے سیاسی حالاں نال ہی متھے جاندے ہین۔ خون دیاں رشتیاں نوں بہت رُبی تے خدائی سمجھیا جاندا ہے پر اتھتھے بلھے شاہ ایس دی وی نفی کر رہے ہین۔ اوہ ماں دھی دے خوئی رشتے نوں وی ویلے دا پابند سمجھدے ہین۔ ماں تے دھی دی مثال اوہناں خاص طور تے ایس لئی دتی ہے جو اک تے زنانیاں معاشی مارا ماری وچ اگے نہیں ہوندیاں تے دو جا ماں دھی دا رشتہ بیو پتراں نالوں بہتا گوڑھا ہوندا ہے۔ ماواں دھیاں اوہ گلاں وی سانجھیاں کر لیندیاں ہین جیہڑے بیو پتر نہیں کردے۔ ایس لئی جے ماں دھی دا ساک اک دوجی نوں لٹن والا ہو سکدا ہے تے پھیر ایس لئی کسے ہور مثال دی لوڑ نہیں تے ایہہ گل کچی ہو گئی جو تاریخ تے معاشی حال بندیاں وچکار رشتے بناوندے ہین۔

بلھے شاہ ہوراں طبقیات دی درجہ بندی تے بندیاں دے آپسی رشتیاں نوں تاریخ وچ چلدے معاشی تے سیاسی ویہار دی گل وی کچی کیتی تے پھیر پورے سنسار دے مُڈھ نوں وی مادی دسیا تے سرجنا دے مذہبی نظریے دی نفی کر دتی۔ اوہناں سوال چُکیا جے جو ہائیل قابیل دے پیدا ہوون لئی آدم دا ہونا لازم سی تے پھیر آدم کیوں پیدا ہو گیا۔

ہائیل قابیل آدم دے جائے

آدم کس دا جایا؟ (11)

ایس سوال راہیں رمز ایہہ ماری گئی جو جے آدم دے پتر ہائیل قابیل اوہدے حوا نال ہی پیدا ہو سکدے سن تے پھیر آدم وی کسے اجیہے اصول راہیں پیدا ہو یا ہووے گا۔ ایس نوں اُنج وی کہیا جاسکدا ہے جو جے بندہ مرد زانی دے جنسی ملاپ بنا پیدا ہو سکدا سی تے اُنج ہی

ہور وی پیدا کر دتے جاندے: اک دی تھیں لکھاں کروڑاں آدم بنا دتے جاندے۔ بلھے شاہ لئی ہور تے آدم لئی ہور۔ بلھے شاہ ہوراں کول اپنے زمانے دی جانکاری وچ جواب تے نہیں سی پر اوہناں دا سوال ٹھکواں سی جیہیں دا بعد وچ سائنس دانان جواب دتا۔ اُنج بلھے شاہ ہوراں سنسار دے مادی مُڈھ ول ایس کافی وچ گھل کے اشارہ کردتا سی:

مائی قدم کریندی یار

مائی جوڑا، مائی گھوڑا مائی دا اسوار
مائی مائی نوں دوڑائے مائی دا کھڑکار

مائی قدم کریندی یار

مائی مائی نوں مارن لگی مائی دے ہتھیار
جس مائی پر بہتی مائی تس مائی ہنکار

مائی قدم کریندی یار

مائی باغ بچھ مائی مائی دی گلزار
مائی مائی نوں پھین آئی مائی دی اے بہار

مائی قدم کریندی یار

ہس کھیڈ مُڑ مائی ہوئی مائی پاؤں پساں
بُلھا ایہہ بجھارت بوجھیں لاه سروں بھوئیں مار

مائی قدم کریندی یار (12)

ایس کافی وچ سارے سنسار نوں مٹی دی کھیڈ دس کے مذہباں وچ دسیاں سر جتا دیاں کہانیاں نوں وی رد دتا گیا تے خیالی سماجی علماں دی وی نفی کر دتی گئی۔ ایس بارے بابا فرید ہوراں وی سینت ماری سی:

فریدا خاک نہ نندیئے خاکو جیڈ نہ کوء

جیوندیاں پیراں تلے، مویاں اُپر ہوئے (13)

مثال دے طور تے ذات پات بارے ہندومت تے ہور سماجی علماں وچ بندیاں دی نکھیڑ دے حق وچ کئی ہزار دلیلاں دتیاں گئیاں ہین۔ ہندومت وچ تے چلو ایہہ کہہ دتا گیا جو شودر بھگوان دے پیراں وچوں پیدا ہوئے تے ایس لئی سماج دی سب توں نیویں پدھر تے ہین پر ہوراں تھاداں تے پوری سائنس گھری گئی جیہیں وچ ثابت کیتا گیا جو چٹے رنگ دے بندیاں

دے جین (Gene) کالیاں نالوں چنگے پین تے ایس لئی اوہناں دے دنیا وچ درجیاں دا فرق ہے۔ پر ایہہ نظریہ وی خاص طرحاں دے مادی تے معاشی حالاں وچ جمیا سی تے ویلا بدلن نال مک گیا۔ جے بلھے شاہ ہوراں دی ایس بارے تفسیر دیکھو تے اوہ ایہہ ہے جو ”جس مائی پر بہتی مائی اُس مائی ہنکار“۔

اتھتھے بعضیاں لوکاں ولوں کہیا جاوے گا جو ایس یوں کھج دھرو کے بلھے شاہ دیاں بیاناں تے سوالاں نوں نوں مادی سائنس دے نیڑے لے جا رہے ہاں۔ ایس دا جواب ایہہ ہے جو جے بندہ ہزاراں سال پہلاں خیالاں وچ اڈ سکدا سی (کہانیاں وچ قالیناں دا اڈنا) تے اوہ دو سو ورھے پہلاں اپنی ہوند بارے سوال کیوں نہیں سی چُچھ سکدا؟ جے خیالاں وچ اڈن والے تپڑ تے قالین آج دے ہوائی جہازاں تے ہیلی کاپٹراں وچ ڈھل گئے پین تے پھیر بلھے شاہ ورگے لوکاں دے سنسار بارے وادی وچاریکیوں نہیں جم سکدے سن؟ پہلاں خیالاں دی پدھر تے بندے دے تت نوں اک منیا جا رہیا سی تے ہُن نوں سائنس (Genetics) ایہو ثابت کر رہی ہے جو ساڈی ساریاں دی پچھوکڑ سانجھی ہے۔

حوالے

* سوچھوان، پارکھ، ورجینیا، یو ایس اے۔

- 1۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، مرتبہ۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2014ء)، 65۔
- 2۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، 118۔
- 3۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، 130۔
- 4۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، 145۔
- 5۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، 112۔
- 6۔ بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرتبہ۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2018ء)، 187۔
- 7۔ بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، 180۔
- 8۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، 117۔
- 9۔ بلھے شاہ، آکھیا بلھے شاہ نے، مرتبہ۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2016ء)، 81-80۔
- 10۔ بلھے شاہ، آکھیا بلھے شاہ نے، 206۔
- 11۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مرتبہ، کلیات بلھے شاہ (لاہور: الفیصل، 2012ء)، 158۔
- 12۔ بلھے شاہ، آکھیا بلھے شاہ نے، 297-298۔
- 13۔ بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، 160۔

ایچ۔ اے۔ روز: پنجابی لفظیات، انسانیات تے اصطلاحات دا مہان کھوجی

Abstract:

Mr. H. A. Rose was one of the important and prominent officers of the Indian civil service. He had developed a deep interest in linguistics and anthropology. He authored several books that can be helpful to understand the society of the Indian subcontinent. The author of this research paper has highlighted the importance of some articles by Mr. Rose which were published in research journals of those times. Earlier researchers of Punjab did not pay due attention to the works of Mr. Rose relating to anthropology and the coining of new terminology. This article will open new avenues for researchers who want to focus on anthropology, linguistics and the formation of terminology.

پاک ہند وچ انگریزاں دے راج سنگھاسن ملن مگروں مقامی زبانوں وچ سگھرتے
سلیکھی ہوئی کھوج ترقی دا سہرا مشنریاں تے انگریز انتظامی افسراں سر بھجدا ہے۔ ایس گل دا کھلا
اعتراف کرنا بن دا ہے کہ ایہناں صاحبان دیاں کھوجک جنتاں آتے انتھک آہراں کچھ بھادیں
تبلیغی متے سن، رعایا دے دماغ پڑھن دی کھتکھتی آہی یاں کار سرکار ٹوں سؤلا بناون دی
خواہش، اوہناں دے پٹے پیرا تھے دیاں زبانوں تے رہتلاں ٹوں اگانہہ ودھاون تے سوارن دا
موجب ضرور بنے۔

ہندوستان دیاں دکھو دکھ جُوہاں وانگ پنجاب وچ بڑی اُچھ نال پنجابی تے اوہدے
ونون لہجیاں دے لفظاں دی ترتیب آتے جمع آوری نالے گرامر دے اصولاں تے ضابطیاں دی
تنظیم پہل پہلاں عیسائی تبلیغیاں تے انتظامی افسراں ہتھوں سرے لگی۔ ایس کھاتے وچ کیپٹن
ولیم کیری، ایس۔ ای سٹارکی، ای۔ پی نیوٹن، ٹی گراہم بیلی، وی۔ پی ہیرس، جے نیوٹن، ایل جینویر،
ای او برائن، اینڈریو جیوکس، جے ولسن، آر۔ سی ٹمپل، ڈاکٹر جارج گریسن، مس فرانسس آتے
یکلا، موہرا تے اگھڑواں ناں ایچ۔ اے۔ ڈاکٹر جیوٹن وغیرہ جیکھن لیا نال پنجابی زبان وچ پنڈی پنڈی
ارتقاء، ودھن پھلن آتے اُساری وچ بھرواں سیر رلایا۔ ایہناں ای ناواں دی فہرست وچ اک
نو

وسیب آتے نسلیات نگاری دی کھوج، تدوین، ترتیب تے جمع آوری وچ سیر اُچ کوئی اتے بہوں ملّا اے۔ اوہناں سدا اپنے لئی وڈے وڈے کم چئنے۔

ہورس آر تھر روز (Rose) دی مشہوری آتے وڈیائی برطانوی ہندوستان وچ انڈین سول سروس دے اک انتظامی افسر آتے ڈھیر ساریاں کتاباں دے لکھیار آتے جوٹن ہار ہون کارن ہے۔ اوہ 25 نومبر 1867ء نوں ایسٹ گرین سٹیڈ انگلستان دے اک تاجر دے گھر جے۔ اوہناں دا گھر سرے دے علاقے والنگ فورڈ اندر سی۔ تعلیم کیمبرج دے سینٹ پال سکول تے عموئیل کالج توں حاصل کیتی آتے ایس پاسیوں اپنے علاقے توں وظیفے دے آدر مان نال شنگار کے ایہناں ادریاں وچ کھلے گئے روز نے 1886ء وچ انڈین سول سروس دا جوڑک امتحان پاس کیتا آتے 4 اکتوبر 1888ء نوں ہندوستان اپڑے۔ پوند اوہ پنجاب وچ اسسٹنٹ کمشنر لگے آتے مگروں مارچ 1898ء وچ ڈپٹی کمشنر دے طور تے ترقی پائی۔ ایسے گیز وچ اوہ ضلع گوجرانوالا وچ ڈی۔ سی لگے رہے۔ 1902ء وچ اوہناں نوں گزیٹیئر نظر ثانی اُتے سپرنٹنڈنٹ لایا گیا۔ اوہناں 1901ء وچ پنجاب دی مردم شماری (ترجیحی مردم شماری) دے سپرنٹنڈنٹ دی ذمہ داری نبھائی آتے تدوں توں 1906ء تیکر ایسے صوبے لئی نسل نگاری (بشریات دی اک شاخ) دے مہتمم دے فرض وی پورے کیتے۔ 1906ء توں 1913ء تیکر اوہناں پنجاب وچ ضلع آتے سیشن کورٹ وچ جج دی حیثیت نال خدمات سرانجام دیتیاں آتے تدو کے کچے جج مقرر کردتے گئے۔ پہلی لام وچ اوہناں دی تقرری ہندوستانی فوج وچ بطور اعزازی کرنل رہی۔ روز 1918ء وچ انڈین سول سروس دی ملازمت توں ریٹائر ہوئے آتے 18 ستمبر 1933ء نوں 66 سال دی عمر پتا کے سینٹ جرسی وچ سینٹ بریلڈ دے مقام تے ایس جہانوں کوچ کیتا۔ (1)

انڈین سول سروس وچ ونوون خدمات توڑ چاڑھن دے نال نال ایچ۔ اے۔ روز انتاں دے پاڑھک سن۔ اوہناں دی حیاتی رنگ رنگ دے علماں تے ہنراں نال موہ، کھوج آتے ڈھونڈ بھال نال بھری پئی اے۔ وکھو وکھ موضوعاں جیویں قبیلے، نسلاں، توارنچ، وسیب، رسماں رواج، مت، عادات اطوار، لوک روایتاں آتے صوفی سلسلیاں آتے اوہناں دے لیکھ اتے چتاوئیاں اوہناں دی علمی، ادبی آتے کھوجی اپڑتے پکڑ دی دس پاندے نیں۔

آر۔ سی ٹمپل دی ادارت پیٹھ چھپن والے ادبی کھوجی پرچے انڈین اینٹی کویئری وچ دسمبر 1908ء توں نومبر 1924ء تیک شائع ہوون والے مختلف حصیاں تے قسطاں آتے مشتمل ایچ۔ اے۔ روز دے سلسلکھ پنجابی لفظی بئتر آتے اصطلاحات نگاری دے لحاظ پاروں اچھی تھان ملی بیٹھے نیں۔ ایہناں مضموناں دا گھیرا اوس سے دے پنجاب وچ پشاور توں لے کے کرنال آتے چنبے

توں لے کے ڈیرہ غازی خاں تک دیاں پیشہ جاتی اُتے تکنیکی گھڑتلاں (اصطلاحات) تُوں ولی بیٹھاسی۔ مضموناں دی ایہہ سنگلی چار حصیاں وچ ترتیب دتی گئی سی۔

حصہ اول وچ اصطلاحات بھتے مضمون انگریزی/رومن اکھر پیٹی دی ترتیب نال دسمبر (2) 1908ء، جنوری (3)، مارچ (4) تے اپریل (5) 1909ء دے شماریاں وچ چھپے۔

حصہ دوم دے مضمون اگست (6) (7) (8) توں دسمبر (9) (10) 1909ء اُتے جنوری (11)

1910ء دے شماریاں وچ چھپے۔

حصہ سوم چنگا سبیل کتا (بھرواں) اے۔ ایہدے وچ اٹلے اکھراں اُتے اصطلاحات بھرے مضموناں دیاں 17 قسطاں نیں۔ جیہڑیاں اگست (12) تے ستمبر (13) 1910ء، جولائی توں دسمبر (14) (15) (16) (17) (18) (19) 1911ء، فروری (20) 21 اپریل 1912ء اُتے جون (22) (23) (24) (25) توں لائونمبر (26) (27) 1912ء دے شماریاں وچ چھپیاں۔ چوتھے حصے دے مضمون پراگے 10 سال دی وٹھ مگروں بہڑے۔ ایہدی وڈی وجہ روز ہوراں دی نوکری دی نگرئی رُجھ آہی۔ ایہہ مضمون مارچ (28) 1923ء، مئی (29) 1923ء، اکتوبر (30) 1923ء، نومبر (31) 1923ء، مئی (32) 1924ء، جولائی (33) 1924ء، ستمبر (34) 1924ء اُتے نومبر (35) 1924ء دے شماریاں وچ پورم ہوئے۔

ایچ 35 قسطاں اُتے مشتمل ایہناں مضموناں وچ اٹھ ہزار توں ودھ اکھرتے گھڑتلاں درج ہونیاں نیں۔ دیسی لفظ رومن لپی وچ اُتے انگریزی اکھر پیٹی دی ترتیب نال لکھے نیں جدکہ سائینس ادھناں دے معنے، ویروا، بُوہ، حوالہ اُتے کتابیات بیان کیتے گئے نیں۔ پنجابی لغت نویسی لئی لکھے ایہہ مضمون ایس پاسوں گھنے میل پتھر نیں کیوں جو ایہناں ان اٹلے لفظاں اُتے اصطلاحواں دے سوئے اعتبار تے قدر پاروں بڑی اُچی تھاں ملتی کھلوتے نیں۔ ایہناں بارے پاکستان دے نامور ماہر تعلیم، ماہر لسانیات، پارکھ، پڑچولی اُتے کھوجی ڈاکٹر عطش دُرانی ہوراں دی راء بہوں سؤلی اے۔ ڈاکٹر صاحب نے ای پاکستانی سار ونداں تُوں اپنی پہلی مرتبہ کتاب اُردو ”اصطلاحات سازی“ راہیں ایچ۔ اے۔ روز دے ناں تے کم نال جانو کرایا (36)۔ ایہدے صفحہ نمبر 59 اُتے ڈاکٹر عطش دُرانی لکھدے نیں:

ایچ ای پنجاب وچ نسل نگاری دے پردھان ایچ۔ اے۔ روز نے پنجاب دیاں دھرمی، دفتری، اٹلی اُتے ہور اصطلاحواں اکٹھیاں کر کے ”The Indian Antiquary“ وچ چھاپیاں انتظامی اُتے دفتری اصطلاحواں چوکھا کر کے پہاڑی ریاستاں کولوتے منڈی وغیرہ دیاں نیں۔ ایہناں وچ سِل تے کوٹھی ورگے اکھر وی لکھدے نیں اُتے مقامی وی۔ دسمبر

1908ء توں اوہناں پنجابی لغت لئی لفظاں نوں اکٹھیاں کرنا شروع کیتا۔ جیہدے وچ اوہناں ہنری اکھراں تے گھڑتلاں توں کم چھوہیا۔ ایہہ لفظی گھڑتلاں اوہناں ضلعی آبادکاری رپورٹاں آتے ملتان، ڈیرہ غازی خان وغیرہ دیاں ناں تھیں لکھتاں (گزیٹیرز)، انڈسٹریل مونوگراف آتے پنجاب رواجی قانون آد وچوں لئیاں نیں جیہڑیاں عام کر کے لکڑی، چمڑے، لوہے، زرگری، پارچے بافی، ریشم آتے اُن وغیرہ دے کم نال میل کھاندیاں نیں۔

مگروں ڈاکٹر عیش ڈرائی ہوراں اک ادبی پرچے ”دریافت“ وچ ”The Indian Antiquary“ وچ موجود ایہناں مضموناں دی جان پہچان بارے اک بھرپور مضمون لکھیا آتے سار ونداں، عالماں تے دانشوراں دا دھیان ایس پاسے دوا کے ایہناں دی قدر، مقام آتے مرتبے بارے جان وندیا۔ (37)

ایہناں مضموناں دے سومیاں وچ ای۔ او۔ برائن دی ”ملتانى گلاسرى“، جیوکس دی ”لہندی“ پنجابی تے انگریزی ڈکشنری، ڈیاک دی کولو بولی اپر کتاب، ضلعی آبادکاری رپورٹ، انڈسٹریل مونوگراف، ٹیپر دی کتاب ”پنجابی رواجی قانون“، ایس۔ آر۔ ولیمز دی کتاب ”پنجاب پلس“، مس فرانسس دی ”پنجابی ڈکشنری“ دے ضمیمے، ”چمبہ مشن“ آتے ڈاکٹر چن سن دے مقامی پنجابی اکھراں دے ویروے، گراہم بلی دی ”پنجابی ڈکشنری وچ وادھے“، پنڈت ٹکا رام جوشی دی مرتبہ ”پہاڑی فرہنگ“ آتے بھائی میا سنگھ دی ”پنجابی لغت“ شامل نیں۔ آبادکاری رپورٹس توں آڈ ایہناں مضموناں دا اک ہور وڈا مثلاً سوما انگریزی پرہندھک افسراں دے جوڑے ہوئے ڈسٹرکٹ گزیٹیر نیں، جیہڑے پنجاب دے وکھو وکھ ضلعیاں بارے ون سونیاں واہی نیجی، ہنری، توارنجی، رتھلی آتے لسانی معلومات دا خزانہ نیں۔ ایہناں وچ ملتان، ڈیرہ غازی خان، بہاولپور، پشاور، کوہاٹ، بنوں، منگمری (ساہیوال)، مظفر گڑھ آتے چمبہ، شملہ، سرمر، منڈی تے سکیت دیاں پہاڑی ریاستاں دے گزیٹیر شامل نیں۔ (38)

”پنجابی لغت نگاری لئی مضمون“ (Contribution to Punjabi Lexicography) دے پراگا وار مضموناں دی تیاری لئی ایچ۔ اے۔ روز دی 1901ء وچ پنجاب مردم شماری دے مہتمم دے طور تعیناتی، گزیٹیر نظر ثانی دے مہتمم دے طور تے کم کرن آتے مگروں نسل نگاری دے سپریٹنڈنٹ دی حیثیت نال کم کرن دا بڑا وڈا حصہ اے۔ تدا ای اوہناں دی اپڑاٹ لوڑی دے سومیاں تک ہوئی۔ اوہناں دیاں اپنیاں جوڑیاں کتاباں وی ایس سلسلے وچ بہت مددگار بنیاں۔ ایچ۔ اے۔ روز دے کم دا نچوڑیاں خلاصہ گجھ ایس طرح اے:

شاہی مقام نامہ ہندوستان (Imperial Gazetteer of India) ایہہ ایچ۔ اے۔ روز دا

پہلا جتن آہا۔ ایہہ کتاب 1900ء وچ چھپی۔

ہندوستان دی مردم شماری 1901ء (Census of India) 1902ء وچ جڑیتی اتے روز دی دوجی اہم کتاب آہی۔ ایہہ ہندوستان دی تریجی مردم شماری (1901ء) دی بنیاد تے لکھی گئی اتے 1902ء وچ شملیوں چھپی۔

ہندوستانی تریختیں وچ شنگاری نقشاں دے نمونیاں اتے لکھن (Notes on female) (Tattoo Designs in India) شنگاری نقش کنڈگی دے وشے اتے اوہناں دی کتاب 1902ء (39) وچ چھپ کے سامنے آئی۔ ایہہ اوہناں دی تریجی کتاب سی۔ پربت لہندا سرحدی صوبے وچ سرحدی آر پار جُوباں اندر رواج (40) (Customs in the Trans border Territories of the North West Frontier Province) ایہہ اوہناں دی چوتھی کوشش آہی۔ ہندواں مسلماناں دے رسم رواج (Rites and ceremonies of Hindus and Muslims) اوہناں دی پنجویں کتاب آہی جیہڑی اوہناں ای۔ ڈی۔ میکلیگن (سابق گورنر پنجاب) نال رل کے جوڑی۔ ایہہ سانجھے وڈے پنجاب دے اُبھیاں لمیاں وچ وسینڈر ہندواں تے مسلماناں دے رسماں رواجاں بارے ہے۔ ایہدے وچ اوس ویلے دے پنجاب دُور دُراڈے علاقیاں وچ وسن والیاں قوماں دے جمن، مرن، پر نیون تے ہور سمیاں دیاں رسماں ریتاں تے بھرواں چانن پویتا اے۔ ایہہ بہوں وڈا کھوجک کم ہے جیہدے وچ اسانوں وکھ وکھ دھرماں دے منن والیاں دی حیاتی دا پرچھاواں وسدا ہے۔ (41)

اسلامی تاریخ تے ثقافت دا ست (Quintessence of Islamic History and Culture) اوہناں دی چھویں کتاب ہے۔ اتے ایہو موضوع روز دی ذہنی اپڑ دی گواہی بھردا ہے۔ (42) پنجاب دے روانی قانون دا خلاصہ (A Compendium of Punjab Customary Law) اوہناں دی ستویں کتاب سی اتے 1909ء وچ چھاپے چڑھی۔ پنجاب تے پربت لہندی سرحدی صوبے دے قبیلیاں تے ذاتاں دی لغت (A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North West Frontier Province) اوہناں دی جوڑی اٹھویں کتاب سی۔ ایہہ گورنمنٹ پرنٹنگ پریس لاہورتوں 1911ء وچ چھپی۔ ایہہ سرڈنزل ایٹسن ولوں لکھی مردم شماری رپورٹ پنجاب 1883ء اتے سر ایڈورڈ میکلیگن دی مردم شماری رپورٹ برائے پنجاب 1892ء وچوں اخذ تے کشید کیتی گئی ہے۔

”ایہہ موجودہ پاکستان تے ہندوستان دے موکلے تے لے چوڑے علاقیاں دی نسلیاتی پڑھت ہے جیہنوں ایچ۔ اے۔ روز ہوراں 1881ء اتے 1891ء دیاں پنجاب دی مردم شماری

رپورٹاں دی بُنیاد تے جوڑیا۔ ایس کتاب دیاں تن جلدیں نیں۔ پہلی جلد 1911ء وچ لہور وچ چھپی جدکہ تریجی جلد 1919ء وچ سر ڈینزل ایٹسن تے سر ایڈورڈ میکلیگن دے نسل نگاری اُپر تبصریاں نال چھاپے چڑھی۔ ایہدے موضوعاں وچ ہمالیہ تے شوالک دیاں نسلاں، لامائیت، بدھ مت، جین مت دے فرقے، ناگ پوجا، ہندو فلسفہ، اسلامی ریتاں تے اسلامی تواریخ، صوفی سلسلے، دُلے بھٹی دا قصہ تے مرزا صاحبان دا قصہ وغیرہ شامل نیں۔ ایس کتاب دا ترجمہ کجھ چر پہلاں ”ذاتوں کا انسائیکلو پیڈیا“ دے نال نال یاسر جواد ہوراں کیتا ہے۔ ”بک ہوم“ نے ایہہ کتاب چھاپی ہے۔ پر ایہدے وچ ڈھیر سارا اصلی مواد شامل نہیں۔ (43) ہندو دیویاں تے دیوتے (Hindu gods and goddess-compiled by H.A.Rose: compiled by S.P.Gulati) اوہناں دی نوویں کتاب ہے۔

ایچ۔ اے۔ روز دیاں کھوجک جتناں دی لبھت اوہناں دے ایس دُنیا توں تڑ جاوان مگروں وی کئی ہور کتاباں دی بُنیاد بنی۔ مثلاً فوک لور سوسائٹی انگلینڈ ولوں چھاپی گئی اک کتاب ایس پاروں اہم ہے جیہدا سرناواں ہے، ”پنجاب وچ بھیت بھریاں شفا بخش طاقتاں (Ocult Powers of Healing in the Panjab by Charlotte S.Burne) دسیا جاندا ہے۔ پئی ایچ۔ اے۔ روز ہوراں انگلستان دے چھیکر لے پھیرے اپنیاں ڈھیر ون سونیاں لکھتی چیتنیاں (یادداشتاں) فوک لور سوسائٹی ٹوں دان کیتیاں۔ ایہناں وچ اُپر وکت کتاب لئی مواد وی شامل آہا۔ مگروں اوہناں ایس کتاب دے کھرڑے دی چنگی پڑھت کرن توں بعد اپنے ولوں نویاں تے اہم ویروت (تشریحی) عبارتیاں لکھیاں۔ اوہناں ”کناوری زبان دی گرائمر تے لغات“ (A Grammer and dictionary of Kanawari, the language of Kanawar, in the Bashahr State, Panjab) دی تدوین وی کیتی۔ کناوری زبان دی ایہہ گرائمر تے لغات پنڈت ٹکا رام جوشی ہوراں لکھی سی۔

ایچ۔ اے۔ روز دے ادبی سبھا دا مہاڑ نالے ادب، زبان، وسیب تے اتہاس نال ڈونگھا موہ اوہناں دے اوہناں لیکھاں وچوں وی لشکارے ماردا ہے جیہڑے ویلے کویلے The Indian Antiquary وچ چھپدے رہے۔ ایہہ پرچہ مشہور کھوج کار آر۔ سی۔ ٹمپل بمبئی توں کڈھدے سن۔ ایچ۔ اے۔ روز شروع توں آر۔ سی۔ ٹمپل نال ون سونے کھوجی کماں وچ سنگی ساتھی رہے۔ پنجاب دے وسیبی قصے (Legends of Punjab) وی دوہاں اکٹھے ای ریکارڈ کیتے سن۔ ایس لئی لگدا ہے کہ ایچ۔ اے۔ روز نے نرا ”انڈین اینٹی کویری“ وچ ای اک تان لکھیا۔ اوہناں دے پھٹکل لیکھاں اتے چیتنیاں ٹوں اسیں دکھو دکھ سمیاں دی بُنیاد سروی ونڈ سکدے ہاں:

دسمبر 1908ء توں اگدوں، دسمبر 1908ء توں دسمبر 1912ء آتے جنوری 1923ء توں نومبر 1926ء تیکر دے ادبی، سماجی، دھرمی تے تاریخی لیکھ۔
دسمبر 1908ء توں اگدوں انڈین اینٹی کونیوری وچ چھپے ادبی، سماجی، مذہبی تے تاریخی لیکھ:

1- ہمالیہ وچ ہندومت (44) (Hinduism in the Himalays) پہلا پراگا۔ ایس مضمون وچ پنجاب ہمالیائی پہاڑی ریاستاں (اج دا ہماچل پردیش) وچ (سن والے) ہندواں دیاں مذہبی روایتاں، عقیدیاں، رسماں ریتاں تے پوتر استھاناں دا ویروا کیتا گیا اے۔

2- ہمالیہ وچ ہندومت (45) دوچا پراگا۔

3- پنجاب دی تاریخ وچ کھوکھرتے لکھڑ (46)

4- ہمالیہ وچ ہندومت (47) تریجا پراگا۔

1908ء توں پہلوں دے ایہناں شماریاں وچ ون سونے وشیاں تے روز ہوراں دے تبصرے، ویروے، چیتنیاں، چٹھیاں تے لیکھڑے (Notes) شامل نیں، جیہناں توں انج سمیٹیا جاسکدا ہے:

1- منخوس بچے (Unlucky Children) (48)

ایس لیکھڑے وچ متحدہ پنجاب وچ موجود اوہناں وہاں، رسماں تے ریتاں دا بیان اے جیہڑے ٹہراں وچ جمینڈ پچیاں دی بھین بھراواں وچ ترتیب نال سمبندھت نیں۔ ایہناں بچیاں نوں منخوس سمجھیا جاندا ہے آتے متوقع نحوست آتے بھاگتے توں بچن لئی آتے اوہدے اُپاء خاطر ون سونیاں رسماں ادا کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں وچ پہلے بچے، ترے جمتاں (پیدائش) مگروں جمن والے بچے، اٹھویں نمبر تے جمن آلے بچے آتے وڈیرے بچیاں بارے وہاں، نحوستاں، عقیدیاں آتے رسماں توں وگن وچ لیاندا گیا ہے۔

2- جینیو (The Janeo) (49)

ایس ویروا منگ لیکھڑے وچ ایچ۔ اے۔ روز نے جینیو یاں مقدس دھاگے بارے کجھ دساں پائیاں نیں جیہڑا مذہبی پوترتا، سماجی اُچ، آتے وڈیائی دی نشانی سمجھیا جاندا ہے آتے کئی میل جیویں برہمن، جوگی آتے اکبری جٹ وغیرہ ایہنوں باہواں تے بندھے نیں۔

3- ماما (The Mother's Brother) (50)

ایس چٹھڑی وچ اوس وہم دا ذکر اے جیہدے پاروں جے کسے وی جنس دے بچے

وچ اُپرلا دند پہلوں نکلے تے ایہہ گل اوہدے مامے لئی نخس بن جاندی اے۔

4- چوکھنڈ و (Chaukhandu) (51)

ایس چٹھری وچ ایچ۔ اے۔ روز ہوراں کا نگرا دیاں شمالی پہاڑیاں دے آجڑیاں وچ پرچلت اک دھیان جوگ رواج ول توجہ دوائی ہے۔ ایہدے مطابق جے اک رنڈن اپنے سوگرک باشی خاوند دے گھر دے چُکاندھے اندر بچے جھے تے اوہ جائز وارث سمجھیا جاندا ہے (ایہدے وچ وقت دی قید اُکا کوئی نہیں)

5- سُتھرا شاہیاں دا مُڈھ (The Origin of the Suthrashahis) (52)

ایس چٹھری وچ ایچ۔ اے۔ روز ہوراں پنجاب دی اک اجیہی ریت دسی ہے جیہدے مطابق منخوس یاں بے براتے سبھے جان والے بچے جوگیاں یاں سادھواں نوں دے دتے جاندے سن۔ پہلی مثال وچ اجیہا ای اک بچہ جیہدے جمن ویلے دند نکلے ہوئے سن سکھ مت دے دسویں گورو ہرگوبند سنگھ جی نوں دے دتا گیا۔ اوہناں اپنے مُریداں نوں بچے سنبھال لئی آکھیا تے اوہناں اگوں نانہہ نگر کیتی کہ بچہ کتھرا اے۔ ایہہ گل سُن کے گورو جی آکھیا نئی ایہہ تے سُتھرا اے۔ تد مُریداں نوں گورو جی دا آکھنا منیا۔ ایہہ وی بچہ سُتھرا شاہی فرقے دا موہری بنیا۔

6- پنجاب وچ روگ ول کرن یاں روگ چھوڑن دی جدی طاقت (Inherited powers)

(of curing disease or causing Evil in the Punjab) (53)

ایہہ مضمون متحدہ پنجاب دے وسنیک بلوچاں، پٹھاناں، جٹاں، گجراں، اروڑیاں تے کھتریاں وچ وراثتی پکھوں موجود اوہناں شفقائی طاقتاں دا ذکر کردا ہے جیہدی روناں ایہناں نوں نیکلے بُراں وچ کجھ نوں نیکلے روگاں جیویں لک پیڑ، گڑ، سپ لڑن، موتیا وغیرہ دے اُپاء دی بھیت بھری طاقت ہوندی اے، جیہدی جدی طور تے کسے فقیر یاں درویش دی دُعا پاروں لکھی ہوندی اے اُتے پیڑھیوں پیڑھی چلدی ہے۔

7- منخوس تے خوش بخت بچے نالے جمن بارے کجھ وہم (Unlucky and Lucky)

(Children and same birth superstitions) (54)

ایس لیکھ دے وچ ایچ۔ اے۔ روز نے پنجاب وچ پلوٹھی دے زبچیاں نال جڑت رکھن آلیاں غیر قدرتی طاقتاں، ”غیر معمولی گناں اُتے ہور وہماں دی تفصیل دتی اے۔ ایس توں اڈ جوڑے دے بچیاں بارے مشہور وہم، جمن دی اگیڑ پکھیڑ، جمن دے دن، جمن دی رت، شادی مگروں ماں دی عمر، جمدھیل نحوستان، خوش نصیبیاں اُتے ایہناں لئی ون سونیاں تدبیراں اُتے اُپاداں دا ذکر کیتا ہے۔

8- کرنال دے سید (The Sayyids of Karnal) (55)

روز ہوراں دی ایس چٹھری وچ بارھاں سادات دا ذکر ہے۔ جیہناں دے ڈھیر گراواں وچ بھیت بھرے ڈھنگ نال اپنے خانداناں دے پٹھے سدھے ناں دھر چھڈے سن۔ ایہہ سادات سید داؤد یا سید حسین دے فرزند سید ابوالفراش واسطی دی نسل وچوں نیں۔ عرفیت والے ایہناں ناواں دی فہرست وچ ڈھیر ناں واہوا ہاسو پینے تے بے عزتے لگدے نیں۔ جیویں بھیڑ قصائی، بھوت، گدھا، جام تے ڈوم وغیرہ۔

9- پنجاب وچ شبیہ پرستی دے آثار (Traces of Totemism in the Punjab) (56)

ایس پتر وچ متحدہ پنجاب دے دکھووکھ قبیلیاں دیاں ڈھیرو ڈھیر ذیلی گوتاں دے المعروف ناواں یاں الاں اُتے چانن پایا گیا اے جیہڑیاں کسے جناور، رُکھ، پھل یا کسے روز دیہاڑی دی شے نال منسوب نیں۔ ایہدے نال کوئی نہ کوئی روایت جڑی ہوئی ہے۔ جیہڑی اکثر بیان ہوندی ہے۔ جیہناں قبیلیاں یاں گوتاں دا اجیہا ناں مشہور ہو جاندا ہے اوہناں دے لوک ایہناں ناواں والے جنوراں یاں رُکھاں نوں مقدس جان دے نیں۔ اوہناں دی عبادت کردے نیں یاں اوہناں نوں کھاوون یا گماوون ولوں ہتھ کھچ کے رکھدے نیں۔ پنجاب دے قبیلیاں تے گوتاں بارے ایہہ گھنا دساں بھریا لیکھ ہے۔

10- ہندوستانی مذہبی اسلوب تے بیان دی فرہنگ لئی سچھا (Proposals for a Glossary of Indian Religious Phrasology) (57)

ایس لیکھڑے وچ ایچ۔ اے۔ روز بھیت بھرے تے غیر قدرت قسم دے مضموناں دے بیان اتے مذہبی رسماں، عقیدیاں تے وہماں دی ویروت دے کھاتے نویاں مذہبی گھڑتلاں دی فرہنگ دی ات لوڑیندی تدوین دی گل نکھیڑی ہے۔ اوہناں اسلام، ہندومت، سکھ مت، جین مت اتے اوہناں دے فرقیاں بارے مذہبی گھڑتلاں دے ایجھے مجموعے دی تیاری لئی سچھا دتے نیں جیہدے وچ اکھراں تے گھڑتلاں (اصطلاحواں) دے نال نال اوہناں دے موضوع، ڈھکدی تھاں اتے حد بارے اشارہ دتا گیا ہووے۔ اپنے نقطہ نظر نوں اوہناں نے ملتانئی گلاسری اتے ہور ماخذاں وچوں دیسی مثالاں دے کے پکایا ہے۔

11- پنجاب وچ شبیہ پرستی دے آثار (Traces of Totemism in the Punjab) (58)

ایہہ ”انڈین اینٹی کویئری“ دی جلد 32۔ اپریل 1902ء دے شمارے وچ چھپن والے لیکھڑے دی دوجی تے چھیکڑی قسط ہے۔

12- بانا نر دی حکایت (سر رچرڈ ٹیمپل دی ”حکایات پنجاب“ بارے اک لیکھڑا)

The Legend of Banasur (A Note on Sir R. Temple "Legends of the)

(59) (Punjab" (Vol.III.p365

ایہدے مطابق ایہہ دھیان جوگ گل ہے کہ بشاہر ریاست دی تحصیل رام پور دے تن پنڈاں دے بندے ہن وی بانا دے ترونہ پتراں دیاں شہیاں دی پوجا کردے نیں جیہڑے کہ کرشن جی نال لڑائی وچ مارے گئے سن۔

13۔ پنجاب وچ حلال تے نجس بنان والا سماجی دستور (Tabus in the Punjab) (60)

ایس لیکھڑے وچ اوہناں شیواں نوں بیانیا گیا ہے جیہڑیاں پنجاب وچ مختلف قبیلیاں تے میلاں اپنے اُتے حرام یا منع کر لئیاں ہونیاں نیں۔ ایہدے وچ تقدس، آدر تے ڈر دے کارن شامل نیں۔

14۔ جیون دے اشارے: محل ماڑیاں (The Life Index: Buildings) (61)

ایس لکھتی چہیتی وچ ایچ۔ اے۔ روز نے مشرقی تے خاص کر کے ہندوستانی تے پنجابی حکمراناں وچ اُچھے اپنی راج دھانی بار بار بدل کے نویں شہر وساوں دے تاریخی مہاڑول سینت ماردیاں ہویاں ایہنوں وہم پوجن دا پھل دیا ہے۔ اوہناں نے ایہناں وسدے اُجڑدے شہراں دیاں کئی مثالیں دتیاں نیں۔

15۔ پیرک دی مقامی ریاست وچ وراثت دے قانون اُتے اک لیکھڑا (Note on Law of)

(62) (Succession in the Native State of Perak

ایس چہیتی وچ ایچ۔ اے۔ روز پیرک ریاست وچ وراثت دے قانون اُتے بحث کیتی ہے تے ایہنوں منی پور ریاست اتے پنجابی وچ مالیر کوئلہ ریاست دیاں مثالیں دے کے سمجھوت (ابلاغ) پیدا کرن دا جتن کیتا ہے۔

16۔ چوکھنڈو (The Chaukhandu) (63)

ایس ویروے وچ ایس وشنے بارے ملن والیاں ہور معلومات اکٹھیاں کیتیاں گئیاں نیں اُتے ایہدے وچ ریاست چہہ وچ چوکھنڈولئی ورتیندیاں کجھ ہور مترادف اصطلاحواں وی نیں جیویں رنڈپت تے رنڈ دھبو وغیرہ۔

17۔ گرم دے پنڈاں تے ٹبراں دے پٹھے سدھے ناں۔ شہبہہ پرستی دی نشاندہی

(Nick Names of Village and Families in Kurrum, giving doubtful)

(64) (traces to totemism

ایہدے وچ روز نے گرم دے طورے تے بگش قبیلیاں دے کجھ خانداناں وچ

گھرانیاں تے گراواں دے پٹھے سدھے وگڑے ناواں دا بڑے سواد لے ڈھنگ نال ویروا کیتا ہے جیہڑے اوہناں دے کسے جدی بابے یاں وڈ وڈیریاں دے کسے انوکھے رویے کارن اوہناں نال نتھی ہو گئے، چلدے آئے تے عامان لوکاں وچ اوہناں دی جان پچھان دا موجب بن گئے۔ ایہہ ال یاں معروف ناں دیاں دلچسپ مثالیں۔

18۔ پنجاب وچ ورتندیاں مذہبی تے ہور اصطلاحواں دی لغت لئی لکھن (Some

Contributions towards a glossary of religious and other terms used in

(the Punjab) (65):

اصلوں ایہہ تلمذی فہرست اوہناں اکھراں تے گھڑتلاں دی بنیاد اُتے بنی اے جیہڑے ڈیرہ غازی خاں اتے آل دوال وچ مقامی رسماں، ریتاں، عقیدیاں اتے نظریاں نال جڑت رکھدے نیں۔ ایہناں دی گنتی 111 ہے۔

19۔ کوروشیتر بارے اک لکھن (Note on the Kurukshetra) (66):

ایس چھوٹے لیکھ وچ اناہلہ توں 30 میل دکھن تھامیر نیڑے واقع گرک شیترا دے مشہور تاریخی بھیڑ پڑ دی کھلاویں جانکاری دتی گئی ہے جتھے کورواں تے پانڈواں وچکار اٹھارھاں دنی جنگ لڑی گئی سی۔ ایہہ وکھو کھ مندرناں، عبادت گاہواں اتے پوتر استھاناں دے حال چال دی کہانی ہے۔

20۔ گرم وچ مسلمان درگا ہواں (Mohammadan Shrines in Kurram) (67):

ایس نکلے لیکھ وچ انچ۔ اے۔ روز نے گرم دے طوری سادات ال سمبندھت ڈھیر سید زیارتاں، مزاراں وچ دن ستیاں دی جان پچھان اتے محل وقوع بارے چانن پایا ہے۔ ایہہ مزار گرم وادی وچ چنے پہاڑ دے آل دوالے موجود نیں۔

21۔ پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں وچ حکمران خانداناں دے لقب (Titles among

ruling families in the Panjab Hill States) (68):

ایس لیکھ وچ متحدہ پنجاب دیاں شمالی پہاڑی ریاستاں دے شاہی خانداناں وچ مروج لقبی پچھیراں اتے اگتیراں دی روایت اُتے بحث کیتی گئی ہے اتے موضوع دے حساب نال مثالیں وی دتیاں گئیاں نیں۔

22۔ اک جھگڑول (متنازعہ) وراثت: ریاست چمبہ، پنجاب (A Disputed sussaion:

Chamba State Punjab) (69):

ایس چیتنی وچ پنجاب دی پہاڑی ریاست چمبہ وچ راجا سری سنگھ دے مرن مگروں

راجے دے بھرا میاں گوپال سنگھ دی تخت بہائی بارے پنجاب دے رواجی قانون دا ویروا کیتا گیا اے۔ نالے پنجاب وچ پوٹل (پدری) ورثے دی ماتل (مادری) ورثے اُتے چڑھتل بارے وی دسیا گیا ہے۔

23- ہندوستانی ادھ سرے (Indian "Half" Heads) (70):

ایس من گھنی چیتنی وچ گگا دی حکایت وچ گورو گورکھ ناتھ ہوریں اپنے چیلیاں دے ادھے وجود توں سونے وچ ڈھال دیندے نیں جدکہ اوہناں دا ادھا وجود لوہل (لوہے) ہوویندا اے۔ ایہہ روایت بیان مگروں ایچ۔ اے۔ روز کجھ ہور مثالاں دیندے نیں۔ مثلاً وزیرستان دے دوری اپنا اک بھروئا، اک مُجھ تے ادھی داڑھی مَن کے یاں ادھا چہرہ رنگ کے اپنے ویریاں توں ڈرا چھڈ دے نیں۔

24- پنجاب دے سکھ سرداراں وچ وراثت دا رواج (A Succession custom among)

(Sikh Cheifs in the Punjab) (71):

ایس چیتنی وچ سکھ سرداراں اندر وراثت دے قانون دے حوالے نال بحث کیتی گئی ہے جیہدے مطابق جے دو بھرا جیہڑے اکو ماں وچوں ہوون اوہناں وچوں نکا بھرا پہلا پرنج جائے تے وڈا بھرا باپ دا پہلا وارث بنن توں وانجیا جاندا ہے۔ ایس لئی نہ تے باپ دیاں اُتلیاں رسماں اوہدے ہتھوں کرائیاں جاندیاں نیں اتے نہ ای اوہ تخت دا وارث بن دا اے۔ ایچ۔ اے۔ روز نے ایس کچھوں ہور وی ڈھیر مثالاں دتیاں نیں۔ فیروئی اوہناں نوں ”پنجاب دا رواجی قانون“ دے چھے مواد وچ ایہے کسے رواج دا گھرا نہیں لبھا۔

25- پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حاکم ٹبراں وچ وراثت دے ضمن وچ رواجی قانون

(Customary law regarding succession in ruling families of Punjab Hill)

(states) (72):

ایس لیکھ وچ پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حکمران ٹبراں وچ اوس رواجی قانون دی مثال دتی گئی ہے جیہدے مطابق راجا اکو ویلے یاں اگر پچھڑ جمن آلے پتریاں وچوں راج کنور اوہنوں ای بناندا سی جیہدے جمن دی خبر راجے دے کنیں پہلوں پئی ہووے۔ ایس لئی ایس قانون توں ناجائز لاجھ چکن دے جتن وی ہوندے سن۔ ایس کچھوں اک مثال وی دتی گئی ہے۔

26- پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حکمران ٹبراں وچ ولی عہد بناون دا رواجی قانون

(A Customary law regarding succession in ruling families of the)

(Panjab hill states) (73):

ایس لیکھ وچ پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حکمران ٹبریں وچ ولی عہد بناون دا رواجی قانون تے ضاطے بارے گل بات کیتی گئی اے۔

27- پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حکمران ٹبریں دے لقب (Titles among ruling families in the Panjab hill states: addendum continued from Vol.xxxiv

(p.272) (74):

جیویں کہ سرناواں دسدا پیا ہے ایس لکھت وچ متخرہ پنجاب دیاں پہاڑی ریاستاں دے حکمران خانداناں وچ ورتیندے لقبیں بارے بحث چھیڑی گئی ہے۔ جیہڑے عام کر کے اگتیراں دی شکل وچ ہوندے نیں۔ ایہہ لقب جیویں چمبہ، دیو، سنگھ، راجا، مہاراجا، میاں، بھاؤ، کنور، رائے وغیرہ پہاڑی ریاستاں توں اڈ ہوشیار پور نال جڑیاں کجھ ریاستاں اندر وی ورتیندے آہے۔ ایہناں دے رواج آتے ورتن دیاں ڈھیر روایتاں نیں۔

28- چنداں ولوں لہندی لہجے دے دو پنجابی پریم گیت (Two Punjabi love songs in the dialect of the lahnda or western Punjabi by Jindan contributed by

(H.A.Rose) (75):

ایچ۔اے۔روز ولوں چھپن لئی کھلے گئے ایہہ دو گیت (ڈاکٹر جارج گیریرسن دیاں ویروت چیتنیاں نال) اصلوں دو کافیاں نیں۔ جیہناں وچ پیڑ، سوز تے وچھوڑے دیاں حالتاں اُتم درجے دیاں نیں۔ ڈاکٹر جارج گیریرسن نے اپنے ویروت لیکھڑے اتے سمجھاؤنیاں نال ایہناں کافیاں دے سمجھ سمجھا وچ اپنا حصہ پایا ہے۔

29- پنجاب توں حکایات ایچ۔اے۔روز ولوں (لالہ کرم چند بھلا دے مل ورتن نال)

Legends form the Panjab by H.A.Rose (with the assistance of Lala)

(Karam Chand Bhalla) (76):

ایہدے وچ بابا فرید ہوراں توں شکر گنج دا لقب ملن دی روایت اتے اوہناں دی دُعا نال چھوہاریاں تے باداماں دے پتھر وچ وٹ جاون دا کرامت بیان کیتی گئی ہے۔ نالے ایہدے وچ چند اوہناں تبرکاں دا بیان ہے جیہڑے پاک پتن وچ موجود نیں۔

30- راجیاں دے لکھن یاں راجیاں وچ شاہی دیاں نشانیاں (Lachhan Rajan ke or)

(the sings of Royalty in Rajas) (77):

31- کیہ میاں بی بی دا فرقہ لنگی ہے؟ (Is the cult of Mian Bibi Phallic) (78):

- ایچ۔ اے۔ روز: پنجابی لفظیات... 35 سلیکھ، شمارہ: 2
- 32۔ پنجاب وچ قدیم انتظامی تے عہدہ جاتی اصطلاحات بارے لیکھڑا (Notes on ancient administrative terms and titles in th Panjab) (79):
- 33۔ پنجاب وچ قدیم انتظامی اصطلاحات اتے لقبان بارے لیکھڑا (Notes on ancient Adminstrative terms and titles in the Panjab) (80):
- 34۔ موہن باری دی حکایت (The Legends of Mohan Bari) (81):
- 35۔ بنگش دی فوجداری (The Faujdari of Bangash) (82):
- 36۔ پنجاب وچ گجرات دے ہکلیاں (گوجر قبیلے دی اک گوت) دی اک واہر (A Ballard of the Haklas of Gujrat in the Punjab) (83):
- 37۔ مغلاں دے باج گزار کابل دے صوبے داراں دی فہرست (The subahdars of kabul under the Mughals) (84):
- 38۔ موہیے دی ہاریاں وار ریاست ناہن (سرمور) دے حکمران راجہ موہی پرکاش دی کہانی (Mohiye ki har or Bar. The chronicle of Raja Mohi Parkash Ruler of Nachan (Sirmur) State) (85):
- 39۔ مغل دربار دے تن ویسی قصے (86):
- اکبر تے دلی دے مرزا جمیل بیگ دا ویسی قصہ دکھن وچ امر گڑھ دے حاکم راجا امر سنگھ دی کہانی دلی دے بادشاہ اورنگ زیب دا ویسی قصہ۔
- 40۔ آنجہانی میجر ریورٹی دے اپنے ترجمیاں دی فہرست (The late Major Ravertys General Index to his Translations) (87):
- 41۔ دسمبر 1908ء توں دسمبر 1912ء تک دے لیکھ رانی مورنی یاں شہزادی مورنی دا ویاہ (The Wedding of Rai Morni or Princess Peahen) (88):
- 42۔ رانی مورنی یاں شہزادی مورنی دا ویاہ (89):
- ایہہ ویسی قصے سر رچرڈ سی ٹمپل تے ایچ۔ اے۔ روز نے سانجھے طور اکتھے کیتے اتے سبھ توں سرس پنجابی قصے منے گئے۔ جنوری 1923ء توں نومبر 1924ء یاں ہور بعد دے لیکھڑے۔
- 43۔ منو دیاں مخلوط ذاتاں (Manu's Mixed Castes) (90):
- 44۔ نقشبندی تاریخ وچ کجھ مسئلے (Some Problems in Naqashbandi History) (91):
- 45۔ شملہ دیاں پہاڑیاں دے مقامی دیوتیاں دے ویسی قصے جیہڑے کمہار سین دے پنڈت سنگھ چین نے اکٹھے کیتے اتے ایچ۔ اے۔ روز آئی۔ سی۔ ایس (ریٹائرڈ) نے اگوں نشر

کیئے (92) Legends of the Godlings of the Shimla Hills collected by Pandit Sukh)

(Chain of Kumharsain and Transmitted by H.A.Rose I.C.S (Retired)

46- ہیر رانجھا دی کہانی دا اک روپ جیہڑا جھنگ مکھیانہ دے آسا سنگھ نے سنایا اے

ایچ۔ اے۔ روز نے فیتہ بند کیتا۔ دیاچے و جھوں کجھ سطران سر رچرڈ ٹیمپل ولوں آئیاں۔ (93)

47- ہیر رانجھے دے قصے دی اک کڑی جھنگ دے اک واہیوان نے ایچ۔ اے۔ روز نوں

سنائی۔ بھوکی و چار سر رچرڈ ٹیمپل ولوں (The Sequence to the Hir and Ranjha told by a)

Peasant propriety or of Jhang to Mr. H.A.Rose, Prefactors remarks by Sir

(Richard Temple) (94):

اُپر وکت لیکھاں دے و شیاں توں ای پڑھا کہ تھوہ لاسکدا ہے بئی ایچ۔ اے۔ روز اکو
وہیلے رواجی علم دیاں بہوں شاخاں جیویں لوک ادب، وسیب، نسل سار، تواریخ، جغرافیہ، مذہب،
روحانیت، عمرانیات اے لسانیات اے پکڑ رکھدے نیں۔ اوہناں دا شوق، ٹھہرک، من کھج، موہ
اے سبھ توں ودھ کے کھوج کپکے ٹھکے اصولاں دی نکلڑی جانکاری اوہناں دیاں لکھتاں توں پئی
سیہا پدی ہے۔ جیہڑی محنت، لگن، دھیان تے ہٹھ نال اوہناں پنجابی اے اوہدے گل لچیاں دی
انتظامی، مذہبی، ہنری، وسیبی، صنعتی، زرعی اے پیشہ جاتی اصطلاحواں دی اکٹھتل کیتی ہے۔ اوہ
سرائہن جوگ وی ہے اے من ٹرن جوگ وی۔ ایچ۔ اے۔ روز دی کھوج لگن اے علمی زاویے
اپنا کے بھلک دا کھوجی پنجابی زبان تے وسیب نوں ترقی دیاں نویاں راہواں دا جانو کروا سکدا
ہے۔

حوالے

* سو جھوان، سکن سپیشلسٹ، گجرات۔

1. <http://en.wikisource.org/wiki/Author:Horace-Arthur-rose>.
2. H.A.Rose, *Contribution to Punjabi Lexicography, The Indian Antiquary*, Vol. xxxvii, 1908, 360-371.
3. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Jan 1909, 17-24.
4. H.A.Rose, Vol. xxxvii, March 1909, 74-80.
5. H.A.Rose, Vol. xxxvii, April, 1909, 98-109.
6. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Aug, 1909, 221-334.
7. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Sep, 1909, 249-255.
8. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Oct, 1909, 265-276.

9. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Nov, 1909, 285-195.
10. H.A.Rose, Vol. xxxvii, Dec, 1909, 322-328.
11. H.A.Rose, Vol. xxxix, Jan, 1910, 29-32
12. H.A.Rose, Vol. xxxix, Aug, 1910, 242-244.
13. H.A.Rose, Vol. xxxix, Sep, 1910, 247-250.
14. H.A.Rose, Vol. xxxix, July, 1911, 199-208.
15. H.A.Rose, Vol. xxxix, Aug, 1911, 230-235.
16. H.A.Rose, Vol. xxxix, Sep, 1911, 258-264.
17. H.A.Rose, Vol. xxxix, Oct, 1911, 274-280.
18. H.A.Rose, Vol. xxxix, Nov, 1911, 289-295.
19. H.A.Rose, Vol. xxxix, Dec, 1911, 305-309.
20. H.A.Rose, Vol. xxxxi, 1912, 41-44.
21. H.A.Rose, Vol. xxxxi, April, 1912, 92-98.
22. H.A.Rose, Vol. xxxxi, June, 1912, 150-155.
23. H.A.Rose, Vol. xxxxi, July, 1912.
24. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Aug, 1912, 197-200.
25. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Sep, 1912, 212-213.
26. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Oct, 1912, 242-243.
27. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Nov, 1912, 267-272.
28. H.A.Rose, Vol. xxxxi, March, 1923, 54-59.
29. H.A.Rose, Vol. xxxxi, 1923, 120-124.
30. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Oct, 1923, 280-286.
31. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Nov, 1923, 321-330.
32. H.A.Rose, Vol. xxxxi, May, 1924, 107-112.
33. H.A.Rose, Vol. xxxxi, July, 1924, 161-164.
34. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Sep, 1924, 200-206.
35. H.A.Rose, Vol. xxxxi, Nov, 1924, 540-244.
- 36۔ ڈاکٹر عطش ڈرانی، اُردو اصطلاحات سازی (لاہور: اظہر سنز پرنٹرز، 1994ء)، 331۔
- 37۔ عطش ڈرانی، ”اُردو کے لیے قدیم پنجابی الفاظ و اصطلاحات نگاری کا ایک اہم ماخذ“، دریافت، نمل، (اسلام آباد: نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، س ن)، 168-176۔
- 38۔ عطش ڈرانی، ”اُردو کے لیے قدیم پنجابی الفاظ و اصطلاحات نگاری کا ایک اہم ماخذ“، 171۔
39. Rose, Horace athur, Gupta B.A, Notes on femaile tatto designs in India, 1902, 50.
40. Rose, Horace arthur, *customs in the trans border territories of the north, west frontier province*, asiatic society of bengal, calcutta, 1905, 50.

41۔ ای۔ڈی میکلیگن/ایچ۔اے۔روز، پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلو پیڈیا، مترجم۔ یاسر جواد (لاہور: بک ہوم، 2005ء)، 50۔

42. Rose, H.A., Shafi, Muhammad, *A compendium of the Punjab Customary law, civil and military gazetteer press, Lahore, 1911, 50.*

43۔ ای۔ڈی۔میکلیگن، ایچ۔اے۔روز، ذاتوں کا انسائیکلو پیڈیا، مترجم۔ یاسر جواد، (لاہور: بک ہوم،

2004ء)، 51۔

44. H.A.Rose, 1903, 376-378.

45. H.A.Rose, Sep, 1906, 242-252.

46. H.A.Rose, Jan, 1907, 1-9.

47. H.A.Rose, Feb, 1907, 33-43.

48. H.A.Rose, Vol.xxx.I March, 1902, 162-164.

49. H.A.Rose, April, 1902, 100.

50. H.A.Rose, June, 1902, 292.

51. H.A.Rose, August, 1902, 359.

52. H.A.Rose, October, 1902, 346.

53. H.A.Rose, November, 1902, 475.

54. H.A.Rose, December, 1902, 515-516.

55. H.A.Rose, Feb, 1903, 100.

56. H.A.Rose, Vol.xxxii, Feb, 1903, 100.

57. H.A.Rose, April, 1903, 201-204.

58. H.A.Rose, June, 1903, 278-280.

59. H.A.Rose, July, 1903, 312.

60. H.A.Rose.

61. H.A.Rose, August, 1903, 343-344.

62. H.A.Rose, October, 1903, 416.

63. H.A.Rose, November, 1903, 448.

64. H.A.Rose, Vol.xxxiii, Jan, 1904, 32.

65. H.A.Rose, March, 1904, 100.

66. H.A.Rose, April, 1904, 118-120.

67. H.A.Rose, Nov, 1904, 298-300.

68. H.A.Rose, Vol.xxxiv, Nov, 1905, 268-271.

69. H.A.Rose, Vol.xxxv, May, 1906, 152.

70. H.A.Rose, July, 1906, 213.

71. H.A.Rose.

72. H.A.Rose, August, 1906, 233.
73. H.A.Rose.
74. H.A.Rose, October, 1906, 291.
75. H.A.Rose, November, 1906, 324.
76. H.A.Rose, November, 1906, 302.
77. H.A.Rose, December, 1906, 302.
78. H.A.Rose, Jan, 1907, 32.
79. H.A.Rose.
80. H.A.Rose, Nov, 1907, 348-351.
81. H.A.Rose, March, 1908, 75-78.
82. H.A.Rose, April, 1908, 110-111.
83. H.A.Rose, June, 1908, 174.
84. H.A.Rose, July, 1908, 209-210.
85. H.A.Rose, July, 1908, 211.
86. H.A.Rose, October, 1908, 299-307.
87. H.A.Rose, June, 1908, 149-155.
88. H.A.Rose, June, 1908, 176-177.
89. H.A.Rose, Dec, 1909, 311-321.
90. H.A.Rose, Jan, 1910, 1-10.
91. H.A.Rose, Feb, 1923, 24-29.
92. H.A.Rose, Aug, 1923, 204-211.
93. H.A.Rose, June, 1925, 101-113.
94. H.A.Rose, Sep, 1925, 176-219.
95. H.A.Rose, Jan, 1926, 14-19.

فقرتے فقراء دے سلطان

Abstract:

In this research article, a key term of mysticism, 'faqr' or poverty, has been interpreted in light of the Quran, sayings of the Holy Prophet, and the Persian works of Hazrat Sultan Bahoo. According to some Sufis, 'faqr' is the final destination of mysticism. Sultan Bahoo was considered among those Sufis who attained the final stage of 'faqr' as he made such a claim in his Persian works. He declared that the grace of God and favour of the Holy Prophet are two pre-requisites to reach the coveted destination of 'faqr'. 'Faqr' is also an important theme in his Punjabi and Persian poetry.

اللہ سائیں نے اپنے آپ ئوں ظاہر کرن لئی کائنات بنائی۔ خالق کائنات نے سبھ توں پہلے اپنے نور وچوں اپنے حبیب حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ ہوراں دے ئور ئوں خلق فرمایا نالے اپنے حبیب ﷺ ئوں انسانی رُوپ وچ ظاہر فرماون دا ارادہ فرمایا ایس لئی انسان ئوں اٹھارھاں ہزار مخلوقات دی سرداری تے ساریاں مخلوقات اُتے وڈیائی عطاء فرمائی۔

اللہ سائیں نے انسان نوں نیکی تے بدی دے دوویں رستے وی دکھائے تے دوہاں رستیاں دے نتیجے وی سمجھائے۔ ایہدے نال نال ایہہ وی سمجھایا جے حساب کتاب والے دن ہر بندے نوں اوہدے عملن دا بدلہ ملنا اے۔ جیس شخص دا اعمال نامہ جیویں تے جیس معیار دا ہوسی اوہنوں بدلہ وی اوسے طرح تے اوسے معیار دا ملسی۔ ایس بارے اللہ سائیں دا فرمان اے:

”زمین تے آسمان دی ہر چیز دا مالک اللہ ای اے۔ تاں جے اللہ برائی کرن والیاں نوں اوہناں دے عمل دا بدلہ دیوے اُتے اوہناں لوکاں نوں چنگی جزاء توں نوازے جیہناں نیک روئیہ اختیار کیتا۔“ (1)

اللہ سائیں نے حضرت آدم علیہ السلام دی نسل نوں آپو آپ علاقیاں، قوماں، ذاتاں، رنگاں تے زباناں اِچ وِند دتا۔ ایس توں علاوہ مال دولت دے حوالے نال وی انسان نوں کئی اک حصیاں وِچ وِند دتا۔ ایس بارے اللہ سائیں دا فرمان اِچ اے۔

”جے کر اللہ اپنے ساریاں بندیاں نوں کھلا رزق دے دیندا تاں اوہ

زمین اچ سرزوری دا طوفان لے آندے۔ پر اوہ ہک حساب نال جتنا

چاہندا اے نازل فرماندا اے۔“ (2)

اللہ رب العالمین دی مہربانی نال جیہناں لوکاں نوں دنیا دا مال، دولت، سونا چاندی، جاگیر، محل تے ٹھاٹھ باٹھ توں نوازا گیا اے اوہناں نوں امیر تے وڈیرے آکھیا جاندا اے۔ جد کہ دُنیا دیاں سہولتاں توں وانجے لوکاں نوں فقراء آکھیا جاندا اے۔

لفظ ’فقراء‘ لفظ ’فقیر‘ دی جمع اے۔ فقیر اوس شخص نوں آکھیا جاندا اے جیہنوں فقر حاصل ہووے۔ فیروز اللغات دے مطابق فقر دے لغوی معنی: قلندری، درویشی، محتاجی، مفلسی اے۔ (3) نور اللغات مطابق لفظ ’فقیر‘ دے لغوی معنی نیں:

درویشی، قلندری، توکل، غریبی، مفلسی (4)

اللہ تعالیٰ و لوں انسان لئی امیری تے فقیری دوویں آزمیشتی صورتاں نیں۔ امیری ایس انداز اچ آزمائش اے جے اوہ انسان جیس نوں دُنیاوی مال و دولت تے ٹوہر پٹا عطا کیتا گیا اے اوہ اوہناں دا ورتارا کیوں کریندا اے؟ کیہ اوہ تکبرتاں نہیں کردا؟ اوہ مال دولت، طاقت تے اختیار نوں غلط استعمال نہیں کریندا؟ اوہ اپنے مال دولت نوں اللہ دی رضا مطابق خرچ کردا اے یا شیطانی طور طریقے نال؟ اوہ اللہ سائیں دی مخلوق دی خدمت کریندا اے یا اوہناں اُتے ظلم کردا اے؟

انجے وانگ فقیراں نوں وی آزمایا جاندا اے۔ ایس طبقے لئی آزمائش انج ہوندی اے جے رزق دی تھوڑ، محتاجی تے غریبی دے ہوندیاں ہویاں وی اوہ ایمان تے قائم رہندا اے یا نہیں؟ امیراں دے طور طریقے ویکھ کے اوہدا ایمان ڈول تاں نہیں جاندا؟ امیراں نوں ویکھ کے حسد تاں نہیں کردا؟ شیطان دی ڈھا کے چڑھ کے غلط راہ اُتے تاں نہیں چلدا؟ صبر کردا اے یا نہیں؟ نالے اوکڑاں جھل کے وی اللہ سائیں دا شکر کردا اے یا نہیں؟ اللہ سائیں انساناں دی آزمائش دا ذکر انج فرماندا اے:

”کیہ تساں لوکاں ایہہ سمجھ رکھیا اے جے آزمیشت دے بغیر ایویں چھوڑ

دے جاؤ گے۔ جد کہ اے تے اللہ نے ایہہ ویکھیا ای نہیں جے

تھاڈے وچوں اوہ کون لوک نیں جیہناں جان ماری کیتی اے نالے

اللہ، اوہدے رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے مومناں دے سوا کسے نوں جگری

دوست نہیں بنایا۔“ (5)

اللہ سائیں ہر انسان دی آزمیشت کردا اے بھاویں اوہدا تعلق کسے وی طبقے نال

ہوے۔ امیراں دے وی طبقے ہوندے نیں تے فقیراں دے وی۔ فقراء دے دو طبقے ہوندے نیں، جیہناں وچوں ہک طبقہ اوہ اے جیہڑا غربی تے مُتھاجی دے جال اِچ پھسیا ہوندا اے یعنی مُتھاجی، مفلسی مالی کمزوری تے غربی والی اوہدی حالت اوہدی اپنی مرضی، تمنا تے اوہدی کوشش دی وجہ توں نہیں ہوندی سگوں اللہ سائیں اپنی مرضی موجب اوہنوں ایس حالت اِچ رکھدا اے۔ اللہ سائیں دا فرمان اے:

”کیہ ایہہ لوک نہیں دیکھدے جے اللہ ای رزق کھلا کردا اے جیہدا

چاہندا اے تے تنگ کر دیندا اے جیہدا چاہندا اے۔“ (6)

فقراء دا دوجا طبقہ اوہ اے جیہنوں تنگی، غربی تے مُتھاجی تاں نہیں ہوندی پر اوہ قلندری، درویشی تے توکل دیاں فضاواں وِچ اڈاریاں بھردا اے۔ ایہہ طبقہ فقر نوں خود اختیار کر لیندا اے۔ اوہنوں دُنیا دے سارے وسائل حاصل ہوندے نیں پر اللہ سائیں دے قرب دی چاہت پاروں فقر اختیار کر لیندا اے۔ جیہناں لوکاں نوں دُنیاوی مال دولت دے وسائل حاصل ہوں اوہناں لئی فقر نوں گل نال لانا بڑا مشکل تے اوکھا فیصلہ ہوندا اے۔ ایہہ فیصلہ عام آدمی کسے صورت اِچ کرای نہیں سکدا، پر اللہ سائیں جیہنوں توفیق عطا فرماوے۔ اللہ سائیں دا فرمان اے:

”اللہ ای جیہنوں چاہندا اے پاکیزگی عطا فرماندا اے۔“ (7)

اللہ سائیں جیس ہستی نوں پاکیزہ فرما دیوے اوہ فقر دی راہ اختیار کر لیندی اے تے اوہدے دل چوں نفس امارہ دی حکمرانی ختم ہو جاندی اے۔ ایس حقیقت نوں حضرت سلطان باہو قدس سرہ اِچ بیان فرماندے نیں:

”جو کوئی فقر کی راہ اختیار کرتا ہے اُس کا نفس گشتہ ہو جاتا ہے۔“ (8)

سلطان الفقراء حضرت سلطان باہو قدس سرہ فقر دا تعارف اِچ بیان فرماندے نیں:

”فقر کے بھی تین حروف ہیں۔ ’ف‘، ’ق‘، ’ز‘ حرف ’ف‘ سے ہر دو

جہان کی فتح اور فنا فی اللہ بقا باللہ مراد ہے۔ اور حرف ’ق‘ سے مراد

قرب اللہ ہے۔ وہ اللہ کی قبا پہنتا ہے۔ اور حرف ’ز‘ سے مراد یہ ہے

کہ وہ اللہ تعالیٰ سے راضی ہو۔ ریاضت، نفس کو سختی سے دو چار کرتی

ہے۔ فقراء میں ریاء و جھوٹ نہیں آتا۔ فقیر ایک بادشاہ کی طرح ہوتا

ہے اور عشق فرشتہ کی مانند ہوتا ہے۔ جس کسی کو عشق ہوتا ہے عشق اُس

کو حضوری میں لے آتا ہے اور فقیر جس کسی پر نگاہ ڈالتا ہے دونوں

جہان دیوانہ ہو جاتے ہیں۔ عشق دیو کی مانند ہے اور فقر حضرت

سلیمان علیہ السلام کی طرح ہے اور نفس جن پلید کی طرح۔“ (9)

نفس پلیدت نوں مارن توں بغیر کوئی بندہ فقر دی راہ پکڑ ای نہیں سکدا۔ نفس امارہ دے مرجان نال فقر اختیار کرن والی ہستی دے دل وچوں نفس امارہ دی حکومت ختم ہو جاندی اے۔ اجیہی ہستی نفسانی خواہشاں توں پاک ہو جاندی اے۔ اوس ہستی دی نظر اِچ دُنیاوی مال دولت دی قدر ختم ہو جاندی اے۔ ایسے وجہوں اوہ ہستی اپنا سارا مال زر اللہ دی راہ اِچ خرچ کر دیندی اے۔ فقراء دی ایہہ صفت اِچ کر کے بیان کیتی گئی اے:

”فقیر درویش اُسے کہتے ہیں کہ اگر اُسے روئے زمین کا سارا مال و

متاع دے دیا جائے تو اُسی وقت راہ خدا میں صرف کر دے جیسا کہ

پیغمبر خدا ﷺ کیا کرتے تھے۔“ (10)

فقر اختیار کرن والی ہستی دا نفس امارہ جدوں مر جاندا اے تاں اوہدے دل اندر اللہ سائیں دی محبت بھر جاندی اے تے اوہدا ایمان عشق دا بانا پالیندا اے۔ اوہ ہستی ہر وقت تے ہر ویلے ذکر باری تعالیٰ وچ ای رُجھی رہندی اے۔ ایس حوالے نال حضرت سلطان باہو قدس سرہ فرماندے نیں:

”فقراء کے دل میں اسم اللہ بہوست ہوتا ہے۔ وہ صاحب درد ہوتے

ہیں۔“ (11)

فقر اختیار کرن والے جدوں عشق سمندر اِچ تاریاں لیندے نیں تاں اللہ سائیں اوہناں اُتے اپنی رحمت دے دروازے کھول دیندا اے۔ اللہ سائیں دا فرمان اے:

”اللہ اپنی رحمت اِچ جیہنوں چاہندا اے داخل فرما لیندا اے۔“ (12)

اللہ سائیں جیہنوں چاہندا اے اپنی رحمت اِچ داخل فرما لیندا اے دا مطلب ایہہ وے جے اللہ تعالیٰ جیہنوں چاہوے اپنے حبیب رحمتہ اللعالمین ﷺ دی حضوری نصیب فرما دیندا اے۔ جیہنوں سرکارِ دو عالم رحمتہ اللعالمین ﷺ دی مجلس دی حضوری نصیب ہو جاوے اوہدے عشق دیاں منزلاں سوکھیاں طے ہوں لگ جاندیاں نیں۔ اک مقام اجیہا آجاندا اے جے اللہ سائیں حضوری نصیب ہوں والیاں وچوں جیہنوں چاہوے خاص بندیاں وچ شامل فرما لیندا اے۔ ایس بارے اللہ سائیں دا فرمان اے:

”اللہ سبھ گُجھ جان دا اے، جیہنوں چاہوے اپنی رحمت نال خاص کر

لیندا اے۔“ (13)

عشق دیاں خاص منزلاں طے کرن والیاں نوں اللہ سائیں خاص بندیاں وچ شامل فرما لیندا اے۔ مطلب ایہہ جے اوہناں نوں فقراء دی صف اِچ داخل فرماندا اے۔ سرکارِ دو عالم ﷺ ہوراں دی حضوری دے بغیر فقردا مقام حاصل ہو ای نہیں سکدا۔ فقردا مقام اللہ سائیں دے فضل تے سرکارِ دو عالم ﷺ دی بارگاہ وچوں ای حاصل ہوندا اے۔ ایس حوالے نال حضرت سلطان باہو قدس سرہ فرماندے نیں:

باہو فقر را در یافتہ از مصطفیٰ
واقفی اسرار شد فضل از الہ

(باہو قدس سرہ کو فقر کی دولت حضور نبی کریم ﷺ کی بارگاہ سے حاصل ہوئی ہے۔ اور اسرار و رموز سے واقفیت فضل خداوندی سے ہوئی۔) (14)

فقر دے مقاماں تے اُپڑ کے جیہڑا شخص مُرد کے دُنیا ول مائل ہو جاوے تاں اوہنوں فقر دے مقاماں توں محروم ہونا پوندا اے۔ ایہدے توں علاوہ اوہ اللہ سائیں دے قہر وچ پھس جاند اے۔ ایس بارے سلطان الفقراء حضرت سلطان باہو قدس سرہ اِنج فرماندے نیں:-

”جو شخص فقر کے ان مراتب پر پہنچے اور پھر دُنیا کی طرف رُخ کرے
اور فقرِ محمدی ﷺ کو چھوڑ دے اور دُنیا یعنی فرعونیت کو اختیار کرے
تو اُسے فقر کے حرف ’ف‘ سے فضیحت فرعون حاصل ہوتی ہے۔ ’ق‘
سے اُس پر قہر خدا نازل ہوتا ہے۔ اور ’ر‘ سے وہ شیطان کی طرح
مردود اور راندہ درگاہ حق ہو جاتا ہے۔“ (15)

اساڈے وسیب اِچ عام طور تے لوکی کسے گل اُتے غور فکر ای نہیں کریندے تے نہ ای کسے عمل دی حقیقت تائیں اپڑن دا جتن کریندے نیں۔ سنی سنائی گل بات یا تشہیر نوں ای اصلیت تے حقیقت سمجھن لگ جاندے نیں۔ فقر دے حوالے نال ویکھیا جاوے تاں ایس حوالے نال وی ایہو حال اے ایہو سبب اے جے عام طور تے لوکی گھاٹے ول ای ودھدے جا رہے نیں۔ ایس ضروری کم ول اساڈی توجہ دواون لئی حضرت باہو قدس سرہ فرماندے نیں:

”بے شمار ایسے لوگ بھی ہیں کہ جو باطل کو حق تعالیٰ کی حضوری سمجھتے
ہیں اور اہل حق کو باطل کہتے ہیں۔ ایسے لوگ فقیر یا درویش کس طرح
ہو سکتے ہیں۔ یہ لوگ تو اہل دوکان (خود فروش) ہیں (جو محض دُنیا کی
خاطر اپنے آپ کو فروخت کرتے ہیں)۔ یہ لوگ نفس کے حکم کے تابع
اور شیطان لعین کی قید میں سراسر ریاکار اپنی خواہشات میں گرفتار اور

اللہ تعالیٰ کی معرفت کی باطنی نعمت سے محروم بد نصیب لوگ ہیں۔ بلکہ یہ لوگ تو جانوروں سے بھی بدتر ہیں۔ لہذا مراتب کے لحاظ سے یہ لوگ محض گائے، گدھے اور چوپائیوں کی مانند ہیں۔ اگرچہ ان کا ظاہر کتنا ہی آراستہ و پیراستہ کیوں نہ ہو۔ لیکن باطن انتہائی خراب اور بدکردار ہوتا ہے اور یہ محض نقل کرنے والے اہل تقلید لوگ ہیں۔ جبکہ لوگوں کی نظر میں یہ فقیر بنے ہوئے ہیں۔“ (16)

حضرت سلطان باہو قدس سرہ عام لوکاں تے خاص ہستیاں دی خصلت تے شناخت
انج بیان فرماندے نیں:

نفس را بشناس از خصلت ہوا
خاصہ را خاصیت حق راہ نما
نفس را بشناس لذت ذائقہ
نفس خاص میکشد بس فائقہ

(اہل نفس کی شناخت خصلت اور حرص و ہوا سے ہو سکتی ہے۔ خاص لوگوں کی خاصیت یہ ہے کہ حق تعالیٰ خود اُن کا راہنما ہوتا ہے۔ عوام کا نفس ذائقوں اور لذتوں میں مبتلا ہوتا ہے۔ جبکہ خاص لوگوں کا نفس فائقہ سے لذت حاصل کرتا ہے) (17)

کسے وی مقام تے مرتبہ نوں صرف اوہ لوک ای سمجھ سکدے نیں تے اوہدے بارے جانکاری دے سکدے نیں جیہڑے ایس مقام تے مرتبہ تے پہنچے ہوئے ہوں۔ عام بندے اجنبی مقام تے مرتبے دے جانو نہ ہوں پاروں جو گجھ بیان کریندے نیں اوہدا حقیقت دے نال کوئی تعلق یا واسطہ نہیں ہوندا۔ حضرت سلطان باہو قدس سرہ ہوراں نوں سلطان الفقراء دا مقام تے مرتبہ حاصل اے۔ ایسے کارن فقر بارے آپ قدس سرہ دے فرمان سنن۔ آپ قدس سرہ نے فقر دے ڈھیر سارے پکھ بیان فرمائے نیں۔ آپ قدس سرہ فقر دا تعارف ایس طرح وی بیان فرماندے نیں:

”فقر ایک حد سے زیادہ خوب رو صورت ہے۔ جو صحیح نسخہ ہے۔ وہ صورت فقر غیر ماسوئی اللہ سے پاک ہے اور دونوں جہان اُسے دیکھنے کے خواہشمند اور اُسکے مشتاق ہیں۔ جس نے اس کو دیکھا اُسے حق حاصل ہو گیا۔ کیونکہ فقر کا بھید خدا کا بھید ہے۔“ (18)

جیویں فقر دے وکھو وکھ پکھاں بارے آسانوں جانکاری ہونی چاہیدی اے انجیوں

وانگ فقیر بارے جانکاری وی ضروری اے۔ سلطان الفقراء حضرت باہو قدس سرہ ہوراں فقر دے وکھو وکھ پہلوواں تے پکھاں اُتے چانن پا کے اساڈے لئی سوکھیائی پیدا فرمائی اے۔ ایہدے نال نال آپ قدس سرہ نے فقیر دیاں لازمی تے وڈیاں صفتاں اُتے وی چانن پایا اے تاں جے اسیں فقیرتے غیر فقیر دی پچھان کر سکیئے۔ ایس حوالے نال آپ فرماندے نیں:

”یہ جان لو کہ فقیر میں کیا صفات ہونی چاہئیں۔ وہ ہمیشہ اپنے نفس کافر سے جنگ اور جہاد اور جدال کرنے والا ہو۔ عاشق، غازی اور خدا سے راضی رہنے والا ہو۔ وہ مفتی قاضی بن کر نفس کا محاسبہ کرنے والا ہو۔ وہ طالبِ خدا روزِ ازل سے مقرر شدہ قضا و قدر کا ماننے والا

ہو اور ایک دم بھی پاسِ انفاس کے ذکر سے غافل نہ ہو“ (19)

سلطان الفقراء حضرت باہو قدس سرہ ہوراں فقر دی راہ اُتے چلن والیاں دیاں جیہڑیاں خوبیاں تے خصلتاں بیان فرمائیاں نیں اوہناں دے بغیر کوئی وی شخص فقر دی راہ تے نہیں چل سگدا۔ ایہناں خوبیاں تے خصلتاں رکھن والیاں ہستیاں وچوں جیسیں نوں اللہ سائیں پاک فرما دیوے اوہی فقر دی راہ تے چلدا اے۔ فقر دی راہ تے چلن والے دے لئی نفسانی خواہشاں دی قربانی پہلا عمل ہوندا اے۔ ذکرِ باری تعالیٰ وچ ہر ویلے تے ہر گھڑی مست رہنا تے ایہدے نال نال روحانی عشق دے سمندرِ اِج تاریاں لینا وی ضروری ہوندا اے۔ اللہ سائیں ایہناں عملاں تے راضی ہووے تاں اپنی رحمت اِج داخل فرما دیندا اے یعنی اللہ سائیں اپنے حبیبِ رحمة العالمین صلی اللہ علیہ وسلم دی حضوری دا شرف بخش دیندا اے۔ سرکارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دی حضوری اِج رہن والیاں وچوں جیہڑیاں چاہوے اللہ سائیں خاص کر دیندا اے۔ یعنی اوہنوں فقر دی صف اِج شامل فرما دیندا اے۔

فقر دی راہ دے اوکھے تے مشکل پینڈے کرنا تے دُور دُراڈیاں منزلاں تائیں اُپرنا عقلاں ودھ اوکھاتے او جھڑ عمل اے۔ فقر دے مقام تے مرتبے انسانی علم، عقل تے شعور نالوں حدوں ودھ اُچے تے دُراڈے نیں۔ ایس بارے سلطان الفقراء قدس سرہ فرماندے نیں:

فقر از عین است عینش عین بین
چونکہ دو عین یک شد حق الیقین

(فقر عین اللہ تعالیٰ کی ذات ہے۔ اور ذاتِ عین کا مشاہدہ محض چشمِ عین یعنی صاحب تصور اسم اللہ ذات کی نظر میں سے ہی ممکن ہے۔ لہذا جب صاحب فقر ذاتِ عین کا مشاہدہ کرتا ہے تو وہ صاحب حق الیقین ہو جاتا ہے۔)

سواد الفقر در چشم سیاہی
نمانده پرده بین سِرّ الہی

(جس کی چشم سیاہ میں فقر کا سُرمہ لگے یعنی جسے فقر محمدی ﷺ حاصل ہو جائے اس کے لئے پھر کوئی پردہ مائل نہیں رہتا۔ وہ عین بعین اللہ تعالیٰ کی ذات کو دیکھتا ہے۔) (20)

باہو فقر دانی چیت دائم در لاہوت
فقر را ہر دم بود بہتر سکوت

(کیا تو جانتا ہے فقر کیا ہے؟ فقر ہمیشہ لاہوت میں رہنے کا نام ہے۔ فقیر کے لئے ہر وقت خاموش رہنا بہتر ہے۔) (21)

سرکارِ دو عالم حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ ہورائیں اپنی ظاہری حیات مبارکہ وِج اپنے کسے عمل، کسے گل یا کسے شے اُتے فخر نہیں فرمایا سوائے اپنے فقر دے۔ ایس بارے آپ ﷺ دے فرمان اِنج نیں:

(i) حضور نبی کریم ﷺ کا ارشاد پاک ہے کہ فقر میرا فخر ہے اور فقر مجھ سے ہے۔

(ii) رسول اللہ ﷺ نے فرمایا فقر میرا فخر ہے اور فقر کے ذریعے ہی میں تمام پیغمبروں پر فخر و ناز کرتا ہوں۔ (22)

سرکارِ دو عالم ﷺ ہورائیں دا فقر جیہناں ہستیاں نوں نصیب ہو یا اوہناں دی عظمت تے مقام انسانی عقل شعور دی پہنچ توں بہوں اُچیری تے ودھیری اے۔ فقراء دے حوالے نال سرکارِ دو عالم ﷺ ہورائیں دے کئی فرمان موجود نیں جیہناں وِچوں تن ایہہ نیں:

(i) جناب رسول اللہ ﷺ نے فرمایا کہ اللہ تعالیٰ نے تمام مخلوقات زمین کی مٹی سے پیدا کی اور پیغمبروں اور فقیروں کو بہشت کی مٹی سے پیدا کیا۔ جو شخص اللہ تعالیٰ کا حقیقی بندہ بننا چاہے اُسے چاہیے کہ فقراء اور درویشوں کی تعظیم و تکریم کرے۔

(ii) جناب رسول اللہ ﷺ نے فرمایا فقیر مومن کی عزت و حرمت خدا وند تعالیٰ کی بارگاہ میں سات آسمانوں، سات زمینوں، پہاڑوں اور پہاڑوں کی چیزوں اور مقرب فرشتوں سے بھی زیادہ ہے۔ (23)

(iii) فقیروں کی زبان اللہ تعالیٰ کی تلوار ہوتی ہے۔ (24)

فقر تے فقر دے مقام دا تھوڑے جیہے لقطاں راہیں چنگا بھرواں تے کُھلا دُلھا تعارف حضرت باہو قدس سرہ اِنج فرماندے نیں:

”فقر وہی ہے کہ جس کے وجود میں شریعت پنہاں ہو۔ اگرچہ وہ مقام

الست میں مست ہو اور اُس کا مکان لامکان میں ہو۔ ابتدائے فقر علم

الیقین ہے اور متوسط عین الیقین اور انتہائے فقر حق الیقین ہے۔“ (25)

دُنیا دار نفسانی لوکاں وچوں کجھ اجیہے وی ہوندے نیں جیہڑے فقر دے جھوٹھے مدعی بنے ہوندے نیں۔ اوہناں لوکاں دے طور طریقے تے ورتارے ویکھ کے عام لوکی ظاہری علم رکھن والیاں نوں فقراء نالوں ودھ فوقیت تے وڈپ دیندے نیں۔ حضرت باہو قدس سرہ ایمو جیہے بھلکھے اِنچ پئے لوکاں نوں علماء تے فقراء دے مقام تے مرتبے دا فرق اِنج سمجھاندے نیں:

(i) ”علماء اور فقراء کے درمیان کیا فرق ہے۔ ان دونوں میں فرق یہ ہے کہ علماء غصہ اور

غضب کے وقت علم کی جلالت کے سبب تکبر، غرور اور گھمنڈ کرتے ہیں۔ لیکن فقراء غصہ

کے وقت جلالت اور معرفتِ الہی کے سبب غرور ترک کر دیتے ہیں۔ جہاں علمائے عامل

کی انتہاء ہوتی ہے وہاں فقراء کی ابتداء ہوتی ہے۔“ (26)

(ii) ”علمائے دین دُنیا کے چراغ کی طرح ہیں اور فقیر آفتاب کی طرح ہیں۔ چراغ کی کیا

مجال کے سورج کے مقابلے میں روشنی دے سکے۔ فقیر ایک ایسا آفتاب ہے جو جاہل

کو ایک نظر میں علم عطا کرتا ہے اور عالم کو عارف کر دیتا ہے۔“ (27)

اللہ سائیں ہر شے دا مالک تے خالق اے۔ ہر شے اوہدے قبضہ قدرت وِج اے۔

اوہ جیویں چاہوے اُنجے ای ہوندا اے۔ اللہ سائیں دا فرمان اے:

”اسیں جیہدے چاہندے آں درجے بلند کر دیندے آں۔“ (28)

سرکارِ دو عالم و حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ ہوراں دا فرمان اے:

جو اللہ تعالیٰ کو پہچان لیتا ہے اُس سے کوئی چیز پوشیدہ نہیں رہتی۔ (29)

فقراء وچوں جیہناں دے درجے اللہ سائیں نے بلند تے اُچے فرمائے اوہو ای اللہ

تعالیٰ نوں پہچان سکدے نیں۔ اجیہی ہستیاں فنا فی اللہ فقیر ہوندیاں نیں۔ فنا فی اللہ فقیر دے

مقام نوں عام بندے سمجھ ای نہیں سکدے۔ فنا فی اللہ فقیر بارے حضرت باہو قدس سرہ اِنج

فرماندے نیں:

”جان لو! کہ فنا فی اللہ فقیر کا مقام چودہ طبقات میں نہیں غرق اور

مقام توحید میں ہے۔ توحید کہاں ہے؟ وہاں جہاں خدا ہے۔ خدا کہاں

ہے؟ خدا ہمارے ساتھ ہے۔ ہم کہاں ہیں؟ ہم باخدا ہیں۔“ (30)

ذات باری تعالیٰ نے جیہناں فقیراں دے درجے بلند فرمائے اوہناں دی کثرتی ست

اے۔ اوہناں ست فقیراں نوں اللہ سائیں نے سلطان الفقراء یعنی فقراء دے سلطان دے مقام

توں نوازیا۔ اوہناں ست سلطان الفقراء دیاں روحاں نوں خالق کائنات نے حضرت آدم علیہ السلام نوں پیدا فرماون توں ستر ہزار سال پہلے پیدا فرمایا۔ ایس بارے سلطان الفقراء حضرت باہو قدس سرہ انج بیان فرماندے نیں:

”جان لو کہ جب نور احدی نے وحدت کے جملہ تنہائی سے کثرت کے مظاہرے کا ارادہ فرمایا تو اس گرم بازاری کے لئے اپنے حسن کے جلوہ مصفا (مصطفی ﷺ) کو ذریعہ بنایا۔ اس شمع جمال نور احمدی ﷺ پر کونین پروانہ وار جبل مٹے (عاشق ہوئے)۔ (نور ذات نے) نقاب میم احمدی پہن کر صورت احمدی ﷺ اختیار کی اور کثرت جذبات و ارادہ سے سات بار اپنی ذات میں جنبش کھائی۔ جس سے سات ارواح فقراء باصفاء فنا فی اللہ بقاء باللہ تصور ذات میں محو سرتاپا مغز بلا پوست آدم علیہ السلام کی پیدائش سے ستر ہزار سال قبل بحر جمال میں مستغرق شجر مرآة الیقین پر پیدا ہوئیں۔ (31)

سلطان الفقراء حضرت باہو قدس سرہ فرماندے نیں جے اوہناں فقراء دے سلطاناں دے قدم مبارک ساریاں ولایاں تے غوثاں قطباں دے سیراں اُتے نیں۔ ایہہ ہستیاں فقراء اہل اللہ دے بادشاہ نیں تے دوہاں جہاناں دے سردار نیں۔ اوہناں ہستیاں دے مقام تے مرتبے بارے حضرت باہو قدس سرہ دا فرمان انج اے:

”وہ ایک (جلوہ نور) جس سے موسیٰ علیہ السلام بے ہوش ہو گئے تھے اور کوہ طور ریزہ ریزہ ہو گیا تھا ہر لمحہ اور آنکھ جھپکنے میں ایسے ستر ہزار جذبات انوار ذات کے جلوے اُن پر ہوتے ہیں۔ وہ دم نہیں مارتے اور نہ آہ کھینچتے ہیں بلکہ اور لائیے کا نعرہ مارتے ہیں۔“ (32)

سلطان الفقراء حضرت باہو قدس سرہ ہوراں فقراء دے اوہناں ست سلطاناں وچوں پنجاں دے اسم مبارک انج بیان فرمائے نیں:

”وہ سلطان الفقراء اور کونین کے سردار ہیں۔ ایک روح خاتون قیامت (حضرت فاطمہ الزہراءؑ) کی اور ایک روح خواجہ حسن بصریؒ کی اور ایک روح میرے شیخ حقیقت الحق، نور مطلق مشہود علی الحش حضرت سید محی الدین شیخ عبدالقادر جیلانی قدس سرہ العزیز کی اور ایک روح سلطان انوار سرّ البرّمد حضرت پیر عبدالرزاق فرزند حضرت

پیر دستگیر قدس سرہ العزیز کی اور ایک رُوحِ ہاھویت کی آنکھ کے سر

چشمہ برسر اسرارِ ذات یاھو بندہ فقیر باھو کی“ (33)

حضرت باھو قدس سرہ ہوراں نے اوہناں پنج سلطان الفقراء توں علاوہ فقراء دے دو ہور سلطاناں دا ذکر وی فرمایا اے پر اوہناں دے مقدس ناں ظاہر نہیں فرمائے۔ جس توں ناجائز فیدہ حاصل کرن دا جتن کئی لوکاں کیتا۔ فقراء دے چھویں (6) سلطان دا دعویٰ کرن والے لوکاں دی گنتری اٹھاراں (18)، اُٹی (19) ہو چکی اے۔

حوالے

*سوچھوان، شاعر، پارکھ تے کھوجی، جھنگ۔

- 1- القرآن - پارہ 27- سورة النجم - آیت 31
- 2- القرآن - پارہ 25- سورة الثوریٰ - آیت 27
- 3- الحاج مولوی فیروز الدین، مرتبہ، فیروز اللغات (لاہور: فیروز سنز، س ن)، 935۔
- 4- مولوی نور الحسن، مرتبہ، نور اللغات، جلد سوم، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2014ء)، 627۔
- 5- القرآن - پارہ 10- سورة التوبہ - آیت 16
- 6- القرآن - پارہ 21- سورة الروم - آیت 37
- 7- القرآن - پارہ 5- سورة النساء - آیت 49
- 8- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، طرفیۃ العین (لاہور: شبیر برادرز، 1996ء)، 12۔
- 9- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، بیدار بخش کلاں، مترجمہ۔ حضرت سلطان باھو اکیڈمی، (لاہور: حق باھو منزل، 1997ء)، 85-87۔
- 10- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، نور الھدی، اردو ترجمہ خورد (جھنگ: سلطان غلام جیلانی، 1998ء)، 19۔
- 11- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، طرفیۃ العین اردو ترجمہ، 34۔
- 12- القرآن - پارہ 29- سورة الدھر - آیت 31
- 13- القرآن - پارہ 3- سورة آل عمران - آیت 74
- 14- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، نور الھدی کلاں اردو ترجمہ (اسلام آباد: صاحبزاد حبیب الرحمن اعوان، 2007ء)، 132۔
- 15- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، کلید التوحید کلاں اردو ترجمہ (اسلام آباد: صاحبزاد حبیب الرحمن اعوان، 2009ء)، 286۔
- 16- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، نور الھدی کلاں اردو ترجمہ، 33۔
- 17- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، کلید التوحید کلاں اردو ترجمہ، 77۔
- 18- حضرت سلطان باھو قدس سرہ، طرفیۃ العین، 27۔

- 19- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، عین الفقہ اردو ترجمہ (اسلام آباد: صاحبزاد حبیب الرحمن اعوان، 2010ء)، 153۔
- 20- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، گنج الاسرار کلاں، اردو ترجمہ (اسلام آباد: صاحبزاد حبیب الرحمن اعوان، 2011ء)، 33۔
- 21- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، تنقیح برہنہ اردو ترجمہ (اسلام آباد: صاحبزاد حبیب الرحمن اعوان، 2011ء)، 41-45۔
- 22- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، کلید التوحید کلاں اردو ترجمہ - الحدیث - 282
- 23- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، کلید التوحید کلاں اردو ترجمہ - الحدیث - 279-281
- 24- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، نور الہدیٰ خورد - الحدیث (چکوال: فقیر میر محمد، 1998ء)، 3۔
- 25- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، عین الفقہ (اردو ترجمہ 147)
- 26- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، کلید جنت اردو ترجمہ (لاہور: حضرت سلطان باہو اکیڈمی، 1996ء)، 143۔
- 27- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، نور الہدیٰ خورد، 17۔
- 28- القرآن - پارہ 13 - سورۃ الیوسف - آیت 76
- 29- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، دیدار بخش کلاں اردو ترجمہ - الحدیث - 101۔
- 30- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، طریقتہ العین اردو ترجمہ، 15۔
- 31- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، رسالہ روحی شریف اردو ترجمہ (لاہور: شبیر برادرز، 1998ء)، 7-8۔
- 32- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، رسالہ روحی شریف، 9۔
- 33- حضرت سلطان باہو قدس سرہ، رسالہ روحی شریف، 9-10۔

بھنی رات بھرم دی (روحل فقیر دے پنجابی کلام دی سوڈھ)

Abstract:

The literature of Punjabi Language is manifested through the diverse writing script like Gurmukhi, Shahmukhi, Sindhi, Devnagri and Roman. The readers of East Punjab cherish it through Gurmukhi and whereas those of West Punjab acquire it through Shahmukhi. A considerable Punjabi discourse is available in Sindhi writing script too. This disconsensus on the homogeneous Script of Writing among the users of Punjabi language, has been a barrier to the collective wealth of this ages old literature. Rohal Faqir (1730-1796) is the poet of Classical Punjabi values. This Essay is the editing and compilation of Rohal Faqir's Punjabi poetry so that it may be preserved linguistically as well as semantically.

روحل فقیر دے کلام دا اصل سوما جیہڑا لطف اللہ بدوی ہوراں کنڈڑی وارن جو کلام سوڈھن سے ورتیا حال دی گھڑی اکھوں پرکھا ہے۔ اوہناں مڈھلے سوے دے طور تے مخدوم حاجی امام بخش خادم دی ہتھ لکھتی بیاض، ماسٹر تھانور داس سرگ داسی دی ہتھ لکھتی بیاض، بیراگی فقیر دی ہتھ لکھتی بیاض، غلام علی مسرور دی ہتھ لکھتی بیاض تے بول چند راج پال دا سندھو رسالہ جیہڑا ہری سنگھ بک سیلر سکھرتوں چھپیا سی، نوں ورتن دی دس پائی ہے۔ بیراگی فقیر دے نسخے توں اڈاہناں سبھے نسخیاں نوں لطف اللہ بدوی ہوریں ادھورے مندے ہین۔ اوہ ایہہ وی مندے ہین کہ بہتر تے چوکھا کلام بیراگی فقیر دی بیاض وچوں نکریا ہے۔ ایہہ بیراگی فقیر کون ہے؟ اوس بارے کوئی دس نہیں پاوندا۔ چانچک ملن دی کہانی عناندے ہین۔ بیراگی فقیر چانچک اوہناں کول آیا تے اپنے کول موجود روحل فقیر تے کنڈڑی دے ہور بزرگاں دے کلام دی دس پا کے ٹر گیا۔ چرکے جیہے پھیر آیا۔ اک ہتھ لکھتی کھڑا دے گیا، جیہیں نوں لطف اللہ بدوی ہوراں ورت کے پرتا چھڈیا۔ روحل فقیر دے کلام دی جمع جوڑ دا وڈا سوما ایہو ای بندا ہے۔ بیراگی فقیر تے لطف اللہ بدوی ہوراں دا سندھی تے پنجابی ادب اُتے ڈھیر احسان ہے، جو اوہناں روحل فقیر دے کلام نوں سامبھیا ہے۔ ایس توں کنڈڑی دے درویشاں بارے کھوج دا مڈھ بچھا۔

کنڈڑی دے درویشاں وچوں وڈا ناں روجل فقیر دا ای ہے۔ کنڈڑی نوں آپ نے ای سرجیا تے وسایا۔ ساڈے تذکرے تے تاریخاں روجل فقیر بارے بھرویں جانکاری نہیں دیندے۔ جیہڑی جانکاری ملدی ہے اوہ اوہی تے ناقص ہے۔ اجوکے سے تاکیں روجل فقیر بارے جانکاری دا وڈا سوما کنڈڑی وارن جو کلام ای ہے، جیہڑا سندھی ادبی بورڈ نے 1964ء وچ پہلی واری چھاپیا۔ مگروں آون والے کھوجیاں ایسے توں لابھ چکیا ہے۔ اسان روجل فقیر دے کلام نوں سو دھن لئی کنڈڑی وارن جو کلام نوں مڈھلے نئے دے طور تے ورتیا ہے۔ باقی دے سوے بھادیں ایس مڈھلے سوے دی ای دین ہن پر ہر کھوجی نے اپنے طور اتے املاء ورتی ہے۔ بھلیکھے دور کرن دی تھاں، نویں بھلیکھے پائے ہن۔ روجل فقیر دے سو دھ کاراں پنجابی کلام نوں سو دھن لگیاں ڈھیر لاپرواہی کیتی ہے۔ اک تے سارے سو دھ کار پنجابی نہیں ہن۔ پنجابی لفظی تے شعری ریت دے جانو نہیں ہن۔ جو لفظ جیویں کسے دی سمجھ وچ آیا اچارن، مطلب تے مفہوم نوں لکھ رکھے بنا متن وچ جڑ دتا ہے۔ اسان موجود متناں دا آپسی ٹکراواں تول کر کے اک سواہرا متن پڑھنہاراں دی سیوا وچ پیش کرن دا جتن کیتا ہے۔ فرق والے اکھر، مصرعے تے شعر حاشیہ وچ درج کر دتے ہن۔ وزن، مفہوم تے زبان دے حوالے نال جیہڑا مصرع موزوں سی اوں نوں متن وچ دتا ہے۔ روجل فقیر دے کلام نوں سو دھن لئی جیہڑے نئے ورتے ہن اوہناں دا ویروا پٹھاں دتا جاندا ہے:

(الف) کنڈڑی وارن جو کلام، سو دھی۔ لطف اللہ بدوی۔

حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، 1964ء۔

ایس مجموعے وچ کنڈڑی دے دو شاعراں روجل فقیر تے مراد فقیر دا کلام ہے۔ لطف اللہ بدوی ہوراں روجل فقیر دے سندھی تے پنجابی کلام نوں سو دھیا ہے۔ ہندی کلام نوں نہیں چھیڑیا یاں اوہناں دی رسائی وچ نہیں سی۔ ایس مجموعے وچ روجل فقیر دا سندھی کلام ’توحید‘ دے سرناویں پٹھ سولان، ’پورب جو سُر‘ دے سرناویں پٹھ چوداں، ’متفرق‘ دے سرناویں پٹھ پنچ تے ’سُر سوہنی‘ دے سرناویں پٹھ چھ بیت اُتے ادھارت ہے۔ کُل بیت اکتالی تے چار کافیاں ہن۔ پنجابی کلام پنچھی بیت، دوسی حرفیاں تے باراں کافیاں اُتے ادھارت ہے۔

(ب) کافیاں، جلد پھریون، مرتب۔ ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ۔

حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، 1985ء۔

’کافیون‘ مڈھلے طور تے کافی دے سندھی شاعراں دا تذکرہ ہے۔ چنگے بھاگاں نال ایس وچ سندھ دے پنجابی کافی گو شاعراں دا کجھ کلام وی سامھیا گیا ہے۔ ایس تذکرے وچ ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوراں روجل فقیر دیاں چھ کافیاں دتیاں ہین۔

(ج) سویل، کتاب لڑی، بہاول پور: شعبہ سرائیکی اسلامیہ یونیورسٹی،

جون 1997ء۔

ایس کتاب لڑی وچ جاوید چانڈیو ہوراں ’روجل فقیر‘ دے سرنادیں پیٹھ لطف اللہ بدوی ہوراں دا ’مقدمہ‘ تے سوڈھیا ہویا متن لپی اتارا کر کے دتا ہے۔ لپی اتارا کرن لگیاں احتیاط توں کم نہیں لیا گیا، کئی لفظ وٹا چھڈے ہین۔

(د) آء کاٹگا کر گالھ، سوڈھی۔ نیاز ہمایونی۔

حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، 1992ء

مڈھلے طور تے ایہہ مجموعہ کنڈڑی دے بزرگ دریا خان فقیر دے کلام اُتے ادھارت ہے۔ ایس مجموعے وچ نیاز ہمایونی ہوراں کنڈڑی دے کئی ہور بزرگاں دا کلام وی دتا ہے۔ روجل فقیر دے دو بیت، ہندی دے پنج دوہڑے، انتر بلاس تے من پر بودھ دو نظماں شامل ہین۔ ایس مجموعے توں روجل فقیر دا اک ہور پنجابی بیت ملدا ہے، جیہڑا پہلے توں موجود مجموعیاں وچ شامل نہیں ہے۔

(ہ) کنڈڑی جو کلتار، سوڈھی۔ ڈاکٹر نواز علی شوق۔

سکھر: ہسٹاریکل سوسائٹی، 2001ء۔

کنڈڑی جو کلتار اک سو اکیاسی پنیاں اُتے ادھارت مجموعہ ہے۔ پہلے چالھی پنے روجل فقیر بارے جانکاری تے کلا اُتے ادھارت ہین۔ ترتالی توں ترونجیا توڑی سندھی بیت تے کافیاں ہین چرونجا توں چوتھرتائیں پنجابی دے سرائیکی انگ دا کلام بیت، کافی تے سی حرفی وچ ہے۔ پچھتر توں کتاب دے انت توڑی ہندی کلام دوہیاں، کافیاں، شبدیں، دھال، سی حرفی، اتھ سب روجل صاحب کی لکھت، گورسبدی روجل صاحب کی چیلیاں کو پر بودھ، نج مول گرنٹھ اُتے ادھارت ہے۔ ڈاکٹر نواز علی شوق ہوراں ورتے سومیاں دی کدھرے کوئی دس نہیں پائی۔ سوڈھ کاری دے اصولاں نوں وی مکھ نہیں رکھیا گیا۔ رہی جھلاں دی گل، اوس دا کارن لپی دے مسئلے تے متن دی

پڑھت دے ڈھنگ پین۔ جیس اکھر دی جیویں سچھ آئی اوویں اُلک دتا۔ ایسا دا کارن پنجابی زبان دے محاورے توں ناواقفی ہے۔ اکھر، مصرعے تے شعر دے ارتھاں نوں نہیں گولیا تے گوکھیا گیا۔ ایس پاروں بھلاں ہو رو دھدیاں گئیاں۔

حاشیے وچ ورتیاں علامتاں دا ویروا ارج ہے:

(ا) کنڈڑی وارن جو کلام (ک)

(ب) کانیون (ف)

(ج) سویل (س)

(د) آء، کانگا کر گالھ (آ)

(ه) کنڈڑی جو کلتار (کن)

(و) جتھے قیاس راہیں سو دھ کاری کیتی گئی ہے، اوتھے حاشیے وچ علامت 'ق' ورتی گئی ہے۔ سندھ وچ پنجابی ادب دی بڑی بھرویں روایت ملدی ہے جیہڑی سانجھی نہیں گئی۔ سچل سرمست تے بیدل سندھی نوں چھڈ کے اسان اوتھے دے پنجابی ادب نوں پھولن تے کھوجن دا جتن نہیں کیتا۔ روجل فقیر دا پنجابی کلام سو دھ کے اسان پنجابی کلاسیکی شاعری دی روایت وچ وادھے دا نمانا جیہا جتن کیتا ہے۔ ساڈی ایہہ محنت کس لیکھے لگدی ہے ایس دا نیاں تاں تہاڈے ہتھ ہے۔

ابیات

دنیا ڈھونڈ¹ تے طالب عُتے ، سبھنا مل کر تانی

ہڈی اُتے ہوڈ تمھاں دی ، وڑھندے عمر وہانی²

اندھیاں عشقِ الہ دا چھوڑیا ، پئے ولوڑن پانی

روجل راہ ربانی باجھوں ، بی سبھ کوڑ کہانی

1- ڈھونڈ (س، ک)، ڈھونڈی (کن)

2- ہڈی اُتے ہوڈ تمھاں ، وڑھندے عمر وہانی (کن)

حج حضور تھیں کوں لکھیا ، سچی¹ سِک جنہیں دی
 دل دریا² محبت دے وچ ، تانگھن تانگھ تھیں دی
 رہن بے³ پرواہ ہمیشہ ، کیا پرواہ کنہیں دی
 روجل رنگ ربانی لاگا ، پئی آس منہیں دی

1- سچ (ک)، سچی (کن)

2- دریاہ (ک،س)

3- رہندے بے (کن)

.....

کایا مسیت پریت پتھرائی ، مصلیٰ منہیں چڑھائیں¹
 من محراب سدا رکھ قبلے ، بے توں شاہ رتھائیں
 پنج جماعتی پڑھن نمازاں ، ہر دم سنجھ صباہیں
 روجل روح کیتا مل سجدہ ، حج حضور اتھائیں²

1- کایا مسیت پریت کر، پتھرا توں محبت کلس چڑھائیں (ک،س) کایا مسیت، پریت پتھرائی،
 مصلیٰ منہیں چڑھائیں (آ) کایا مسیت ریت کو پتھر، کرنے کلس چڑھائیں (کن)
 2- روجل روح کیتا جت سجدہ، ہوندا حج حضور اتھائیں (آ) اتھائیں (ک،س)، اتھائیں (ق)

پچھی دل درونی اندر ، بھٹھی¹ حوض کوثر دی
 پُر کر پیٹی شوق شرابوں ، وٹھی² عشق امر دی
 جنھاں³ گھرکوں میں ڈھونڈیندی ، گھٹی لدھی تنھاں⁴ گھر دی
 روجل رات گئی ، دن پایا ، دیکھ صورت دلبر دی⁵

1- بٹھی (ک، س، کن) بھٹھی (ق) 2- وٹی (ک، س، کن)، وٹھی (ق) 3- چنہہ (س)،
 جنھن (ک)، جنھاں (ق) 4- تنہہ (س)، تنھن (ک)، تنھاں (ق) جنھن گھرکوں میں نت
 ڈھونڈیندی گھٹی لہی تنھن گھر دی (کن) 5- روجل رات گئی دن پایا، صورت دلبر دی (ک، س)
 روجل رات گئی دن پایا، سبھ صورت دلبر دی (کن)

.....

عشق چراغ تھیا جب روشن ، بھنی رات اندھیری¹
 گیان² انجن وچ پاء اکھیں دے ، اُلٹی کھا دھی پھیری
 حت دیکھاں اُت آپا درسے ، سبھ گھٹ³ صورت میری
 روجل رات گئی ، دن پایا ، ناں⁴ کو ویر نہ ویری

1- عشق چراغ بھیا جب روشن، بھنی رات اندھیری (کن)
 2- گیا (ک، س)، گیان انجن پاء اکھیں دے (کن)
 3- گھٹ (س)، گھٹ (کن، ک)
 4- نا (ک)، ناں (س)

.....

چشمہ آب حیاتی دا ، دل اندر حوضِ حضوری
 سردے سودے پیندے عاشق ، پریت جھواں دی پوری
 سے جیندے¹ 'موتوا' تھی کر بیٹھے ، پایا سکھِ صبوری
 روجل رنگ ہک دے رتے ، سے نُورِ ملے وچ² نوری

-
- 1- جیندیاں (ک، س)، جیندے (ق)، سے جیندیاں 'موتوا' تھی کرے بیٹھے (کن)
 2- وچ (ک، س)، وچ (کن)، وچ (ق)

.....

جان خودی تاں خود کو پہنچیں ، نال خودی خود پائیں
 آہ! دوئی دیدارِ سجن دا ، جیں¹ درپن وچ جھائیں
 بنا کیفِ لطیف نہ لہدا² ، سن تاں سچ آکھائیں
 روجل رانجھن دل وچ وسدا ، ڈھونڈ نہ سُبجیاں³ جائیں

-
- 1- جین (ک، س)، آہ دوئی وچ دیدارِ سجن دا، جیون درپن وچ جھائیں (کن)
 2- لہدا (ک)، لہدا (س)
 3- سُبجیاں (ک)، سُبجیاں (س) سجان (کن)

.....

ایہہ سنسار¹ ٹھگاں ٹھگ بازی ، اکھیں نال ڈٹھوسے
 دیکھ تماشاً محب ملن دا ، ایہو فکر پیوسے
 چشمہ² آب حیاتی دا ، دل اندر گول لدھوسے
 دستوں ساتی تھیا عنایت ، پُر کر جام پیوسے³
 روجل وچ رنداں دی مجلس ، نوشہ گول لدھوسے⁴

-
- 1- سنسارے (کن) 2- چشمائ (ک، س)، چشمہ (کن) 3- پیوسے (ک)، پتوسے (س)
 4- لدھوس (ک)، لدھوسے (س)

.....

توں دریا سمہر ، میں مچھلی ، توں سنگ سدا سہیلی
 میڈے عشق بنا جگ جیون ، ڈکھی عمر ڈہیلی
 جس کون عینہہ¹ لگا نوشہ دا ، وتے راج گہیلی
 روجل راز صنم دا جنھ² تے ، سے³ مانی سچ سہیلی

-
- 1- عینہہ (ک)، عینہہ (س)، جس کون عینہہ لگا نوش دا روتے ، اُج کھیلی (کن)
 2- جہہہ (س)، جنھن (ک) 3- سامانی (ک، س)، روجل راز صنم دا جنھتے، سامانی سچ سہیلی
 (کن)، سے مانی (ق)

.....

کوجو کامن کیتو دلبر ، بار¹ برہا بچھاپو
 چپ چپاتے سٔے کون ، گھن دستوں پکڑ جگاپو²
 دل اندر دیدار کیتوسے ، وچھڑیا پھیر ملاپو
 روجل رتجھ رہیا رنگ تیڈے³ ، اکھیں⁴ عین وکھاپو

1- بار (ک)، یار (س)، باب (کن)

2- چپ سٔے کون دستوں پکڑ کے دوست جگاپو (کن)

3- توڈے (کن)، تیڈے (ک، س)

4- اکھیاں (کن)، اکھیں (ک، س)

.....

ڈتا ساقی شوق شرابوں ، پُر کر جام پیالا
 گردش دور فلک دا سارا ، مٹ گیا ڈکھ کشالا¹
 عشق خمار چڑھیا من میڈے ، سدا مگن² متوالا
 روجل رنگ رانجھن دا چوکھا ، چھوڑ کھیڑا مونہہ کالا

1- گردش دور فلک دی دا سبھ مٹ گیا ڈکھ کشالا (کن)

2- مگھن (ک، س)، مگن (ق)

.....

دیدار درونی اندر ، پاءِ ڈٹھی جب جھاتی
 ٹٹا تاڑا کلف کفر دا¹ ، تھیا ذکر گھٹ ذاتی
 اڑیاں اکھیں رنگ لگوسی ، کھلیا باغ جناتی²
 روجل عشق پیالا پیتا ، کنوں وصال حیاتی

1- ٹٹا تاڑا کلف کفر دا (ک، کن)، تڑٹڑا تارا کلف کفر دا (س)
 2- اکھڑیاں اکھیں رنگ لگوسے ، کھلیا باغ جناتی (ک، س) اڑیاں اکھیں رنگ لگوسی، کھلیا باغ
 بسنتی (کن)

.....

خانہ زاد بانھے جنھ درتے ، تھھاں سیتی کیہا مانا¹
 نال سائیں دے کیہا² لیکھا ، جنھھاں دا پیٹا تانا³
 عشق جنھھاں⁴ دل اندر آ کے ، لوں لوں وچ سمانا⁵
 روجل آپ تھھاں⁶ کوں ڈٹا⁷ ، جنھھاں⁸ ہتھ جیو⁹ وکانا

1- خانہ زاد بانھے جنھہ در دے، تہہہ سٹے کیہا مانا (ک، س) خانہ زاد بانھے جنھھاں درتے، تھھاں
 سیتی کیہا مانا (کن) 2- کیہڑا (س، ک)، کیہا (کن) 3- ناناں (ک)، تاناں (س) 4- جنھہ
 (س)، جنھن (ک) 5- عشق جنھیں دا اندر جھمیاں لوں ء پونہء وچ سیانا (کن) 6- تھن (ک)،
 تہہہ (س) 7- ڈٹا (ک)، ڈٹھا (س) 8- جنھن (ک)، جنھہ (س) 9- جیو ء (ک، س، کن)

.....

اَت¹ سندر بہہ رنگی مورت ، من میڈے وچ اَنکی
 لگا عشق و سر گئی کایا ، مٹ گئی متا مٹکی²
 جھھاں³ دی سیک سوئی شہ⁴ پایا ، لٹک تھھاں⁵ دی لٹکی
 روجل پریت لگی نہیں جھوٹی ، پائی پیچ چت چٹکی⁶

1- آت (ک، س)، اَت (ق) 2- فٹ متا مٹکی (کن) مٹ گئی متا مٹکی (ک، س) 3-
 جھن (ک)، جنہ (س) 4- شہ (ک، س)، شہ (کن) 5- تہیں (ک)، تہہ (س) 6- روجل
 پریت لگی تھن دی چھوٹی دل چھل چھٹکی (ک، س) روجل پریت لگی نہیں جھوٹی، پائی پیچ چت چٹکی
 (کن)

.....

چپ¹ چپاتی ویڑھے دے وچ میڈا نوشہ آیا²
 نہ میں سُرْمہ³ سیندھ گندھائی نہ میں چندن لایا
 لوں لوں دے وچ جھوک جنھیں دی، تھی راضی رنگ لگایا⁴
 میں مت ہین نمائی دا چا ، سائیں بھان وسایا⁵
 روجل راہ فقیری⁶ دا ، کنھاں بھاگ پراپت پایا

1- چپ چپاتی (ک)، چپ چپاتے (س) 2- چپ چپاتی ویڑھے دے وچ نوشہ آیا (کن) 3-
 سرماں (کن) 4- لوں لوں دے وچ جھوک جنھیں/جنہ دی، تھی راضی رنگ لگایا (ک، س) لوں
 لوں دے وچ سہج سمانا، تھی راضی رنگ لایا (کن) 5- میں مت ہین نمائی دا، چا سائیں بھان وسایا
 (ک، س) میں مٹی نمائی دا، چا سائیں بھان وسایا (کن) 6- فقیری (ک، س)، فقیر (کن)

.....

ایہو رانجھن ، ایہو ماہی ، ایہو ہیر اکھانی ¹
 جیویں پانی وچوں تھیوے پالا ، نہیں پالا ایہو پانی ²
 سبھ گھٹ دے وچ توہیں وسدا ³ ، لالن لا مکانی ⁴
 بہہ رنگی گھر نہ میں کھیلی ، دیکھ دوئی شک آنی ⁵
 روجل راہ الکھ دا اوکھا ⁶ ، گیان انک ⁷ گھت جانی

1- آکھانی (ک،س)، ایہو ایہر کھانی (کن) 2- جیویں پانی پچ تھیوے، پالا نہیں پالا اُھو پانی (کن) 3- وسندا (ک،س)، وسدا (کن) 4- جیویں چاچے پتر پانی (کن) 5- بہہ رنگی گھرنا میں کھیلی، ویکھ دوئی شک نہ آنی (ک،س)، ایہہ رنگی گھرنا میں کھیلی (کن) 6- روجل راہ الکھ دا جھڑا (کن) 7- عینک (ک،س،کن)۔ ایس بیت دا آخری مصرع پہلی سی حرفی دے حرف 'ظ' دے بیت وچ وی ملدا ہے۔

.....

ناں ¹ مھے لا بہن ² جماعتاں ، ناناں ³ استاد ⁴ سڈاون
 دل دریا ⁵ محبت دے وچ ، رات ڈینہاں تڑپھاوان
 جنھاں ⁶ دا درد تھاں دے درتے ، نت اوتھے آپ کہاوان ⁷
 سبھ صورت صاحب دی جانن ، دوئی دل ناناں ⁸ لاوان
 روجل رنگ پکے دے رتے ، سے سبھ کول سسین نماوان ⁹

1- نہ (ک،س) 2- لائن (کن) 3- نا (ک،س) 4- استاد (کن) 5- دریاہ (ک،س) 6- جنھن (ک)، جنہہ (س) 7- نت اے آپ کہاوان (ک)، نت آتے آپ کہاوان (س)، نت اوتھے آپ کہاوان (کن) 8- نہ (ک،س) 9- سے سبھ کنھن سسین نماوان (ک)، سے سبھ کنہہ سسین نماوان (س) سبھ کول سسین نماوان (کن)

جی¹ مچھے وچ سجن دے ، رات ڈینہاں رنگ رتے
کنوں شوق شراب حقیقی ، پی پی پیالے منگھ متے
دوزخ بہشت دوہاں توں نیارے ، نہیں سیتل نہیں متے²
روجل رات گئی دن پایا ، گھول اندھارے گھتے

1- جے (س)، جی (ک)

2- انھاں توں (ک، س)، دونہاں تھوں (کن)

.....

جنھاں¹ کوں نینہہ لگا گھر اندر ، سا کیوں باہر وتے
جنھاں کوں تار برہا² دی لگی ، چرنے تند نہ گھتے
جا ڈیئے گل بانہہ سٹے شہ سیتی ، سا کیوں آتن کتے³
روجل رنگ تنھاں دا گوڑھا ، عشق رنگن رنگ رتے⁴

1- جنہہ (س)، جنھن (ک)

2- برہ (ک، س، کن)

3- جاڈیئے گل بانہہ سٹی شہ سیتے، سا کیوں آتن کتے (ک، س، کن)

4- روجل رنگ تنھاں دا گوڑھا، جے عشق رنگن رنگ رتے (ک) روجل رنگ تنھاں دا گوڑھا،

عشق رنگن رنگ رتے (س)

.....

جڈاں تو بہہ جیو¹ پئے کر مانیا ، تڈاں تو راہ سُبّاتی²
 وچ دورنی جھوک رانجھن دی ، کھول قفل³ پائے⁴ جھاتی
 دل اندر دیدار سبّج دا ، چشمہ آب حیاتی
 روجل پُر کر پیو⁵ پیالا ، ذات ملے ونج⁶ ذاتی

1- ایہہ جیو (ک) ، ایہہ جی (س) ، بہہ جیو (کن) 2- سبّاتی (ک) ، سبّاتی (س) 3- قفل
 (ک) ، کلف (کن) 4- پاء (ک) ، س) ، چاگھت (کن) 5- پیء (ک) ، پی (س) 6-
 وچ (ک) ، ونج (س) ، وچ (کن)

.....

جنھاں رمز ربانی لگی ، سے ای¹ صاحب البیلے
 وحدت وچ وصال تنھاں کوں² ، نال سبّج ہر ویلے³
 دوئی دا داغ لتھا نہیں دل توں ، پھٹ تنھاندے میلے⁴
 روجل رات ہجر دی ہٹی ، ملیا یار سویلے

1- سے ئی (ک) ، س) 2- تنھاں کوں (کن) 3- وحدت وچ وصال تنھاندا، کرن نال سبّج ہر
 ویلے (ک) ، س) 4- دوئی دا داغ لتھا تنھن دل توں، نت رات ڈینھاں دے میلے (ک) ، س)
 دوئی دا داغ لتھا نہیں دل توں، پھٹ تنھاندے میلے (کن)

.....

سوہنی¹ صورت دیکھن² کارن ، عشق لگا من میرا
 سِک سجن دی آ کر لایا³ ، دل دے اندر دیرا
 پنج مورتی⁴ محکم کیتی ، گیان گھتے⁵ وچ گھیرا
 روجل رات گئی دن پایا ، مٹ گیا سبھ اندھیرا

1-سوہنی (ک)، سُنھی (س) 2-دیکھن (ک)، دیکھن (س) 3-ڈٹھا (کن)، لایا (ک،س)
 4-مورتی (ک،س)، مواسی (کن) 5-گھٹئی (س)، گھٹے (ک)

.....

ذات طے ونج¹ ذات² ماہی نال ، تڈاں سبھا بن آئی
 انگ لکھیا کاتب روز ازل دے ، کس کوں خبر نہ کائی
 نال رانجھن دے حق آساڈا³ ، تڈاں محبت لائی⁴
 روجل رمز ربانی لگی ، بھاگ پراپت پائی

1-ونج (ک)، وچ (کن)، ونج (س) 2-ذات (کن) ذاتی (س،ک) 3-آساڈا (ک)
 4-تڈاں تو محبت لائی (ک،س)، تڈاں تے محبت لائی (کن)

.....

کایا کوٹ ، دسیں¹ دروازے ، دل دلبر دا دیرا
 لوں لوں دے وچ تھی خوشحالی ، کینا نوشہ پھیرا
 کوڑے سٹ گھتیں دوزخ وچ ، تھیںی سچ نبیرا
 روجل رات گئی دن پایا ، مٹ گیا سبھ اندھیرا

1-دسیں (ک)، دسیں (س)، دس (کن)

.....

بے خبری دی نیندر وچوں ، آ دستوں پکڑ دوست جگایا
 وچ اندھارے تھی روشنائی ، دلبر آ کے درس دکھایا
 ذکر فکر دے جھکڑے لتھے ، سچ اُتے چڑھ نوشہ آیا
 دے گل بانہہ پیارے سیتی¹ ، سچ کنوں چا انگ لگایا
 ہجر وصال کنوں جند جھڑی ، روجل وچوں روح اللہ پایا

1-سُتے (ک،س) سیتی (کن)

.....

سن چیت سُچیت سنبھال چلیں ، اوکھا عشق اڑانگے دا راہ سائیں
 تیلکے تل ، جتلی پھر ٹھوڑ نہیں ، اتھاں پیر نکاون دی جاہ¹ سائیں
 کوڑی کایا ڈتے جی لال لہیں ، ڈیندی ساہ کریں متاں آہ سائیں
 روجل رہ رضا تے دم قدم ، ہے یار ڈاڈھا بے پرواہ سائیں

1- جاء (آ)

کافیاں

کنڈڑی میں کُلتار ڈٹھوسے ، رانجھا رمزن وارا یار (رہاؤ)

وَ نِی اِنْسَلَمِ افلا تبصروں ، مخفی ہے اسرار
 رمز رنداں جی کو کو پرکھے ، برہا جو بھاری بار¹
 وحدت واری واٹ ونج توں ، وتھے نہ آنج وار
 روجل رے! جان رمز انھی ء میں ، بی سبھ کوڑی کار²

1- برہا جو باری بار (ک)، برہا جو بھاری بار (ق) 2- روجل رہ جان! رمز انھی ء میں (ک)
 روجل رے جان! رمز انھی ء میں (ق)

.....

ماہی میڈا میں ¹ تھی آیا ، سندھ سندھ وچ مل جیو ² جگایا (رہاؤ)

ڈیو مبارک مل مل سیاں ³

گود حبیب دی آن کے پتیاں

اوہ ⁴ میڈا میں اوہندی تھتیاں

دیکھیا درس ، بہت سکھ پایا

1- میر (ک، س) میں (کن) 2- سندھ سندھ وچ مل جیو جگایا (ک، س)، سندھ سندھ مل جیو

جگایا (کن) 3- سیاں (ک)، سنیاں (س) 4- وہ (ک، س)، اوہ (ف)

آنگن ⁵ آیا پریم پیارا

باجے ⁶ نوبت نینہہ نقارا

لوں لوں وسدا ملیا چھٹکارا

سُن سُن دُھن پریت گیت گایا

.....

میں ایانی عینہہ کیا جاناں

نال نمائی دے کر نہ ماناں

روحل دے توں ساہ سپیاناں ⁷

میں بانھڑی کوں چا گل لایا

5- آنگن (ک، س، ف) 6- باجی (س)، باجے (ک، ف) 7- سپیاناں (ک) ایہہ کافی نسخہ کن

وچ ایس طرح ملدی ہے:

ماہی میڈا میں تھی آیا ، سندھ سندھ مل جیء جگایا
 دیکھیا درس بہت سکھ پایا ، ڈیو مبارک مل سہیاں
 اگن آیا پریم پیارا ، باجے نوبت پریم نقارا
 لوں لوں لگ رہیا رڑکارا، سن سن دھن مہیں جھک رہیاں
 میں ایانی عینہہ کیا جانا ، نمائی تے آپ پچھاناں
 جنھن دا پیتا، تنھن دا تاناں، آپے وڈا میں تھک رہیاں
 اکھیاں چند چت چلے نہ بھورا روجل روح مل بھیا چکورا
 لاگا عشق چلے نہیں زورا محکم پیچ کندھین وچ پنیاں

عینہہ لگا من پیارے دا ، پیارے دا ، گلگی وارے دا (رہاؤ)

بیہاں¹ لوکاں نوں موت مریندا ، عاشق قتل نظارے دا
 چند² کھڑیا سارا عالم دیکھے ، میں ویکھاں رُخ پیارے دا
 ہر دم جہان وچ³ کھل رہیا ہے ، کوئی گل ہزارے دا
 روجل رین ہجر دی گئی ، ڈھونڈ لڈھا گھر سارے دا

1- دھماں (ک)، بہاں (س) 2- چند (ک)، چندر (س) 3- وچ (ک، کن)، چ (س)

.....

لگڑا بان ماہی دا من وچ ، ہو حیران¹ کھڑیاں (رہاؤ)

خونی چشماں یار میڈے دیاں²، زور دو نالیاں لڑیاں
 درد منداں دے مارن کیجے، فوجاں حُسن دیاں چڑھیاں
 میں³ دا کوٹ کدھ تے اٹکن، بھن⁴ جگر وچ وڑیاں
 روجل روپ رانجھن دیاں رمزیاں، پا کر پیچ اتھائیں اڑیاں

1- حیرانی (ک، س، کن)، حیران (ق) 2- خونی دو چشماں یار میڈے دیاں (ک، کن)، خونی
 چشماں یار میڈے دیاں (س) 3- میں (ک)، من (س) 4- بھن (ک، کن)، بھن (س)

.....

یار طیبیا وے میاں! دوست طیبیا وے میاں! تیڈی گالھیں¹ مول نہ بھاویں (رہاؤ)
 سُول ہے میکوں یار سجن دا، نبضاں نوں ہتھ لاویں²، یار طیبیا وے
 اگن³ عجمیاں دے ویندے، ہینا حال سناویں، یار طیبیا وے
 گیکیاں پھکیاں بے⁴ کول ڈیویں، میں کول محب ملاویں، یار طیبیا وے
 پھکیاں تیڈیاں فرق نہ کریندیاں⁵، ناحق حرج نہ لاویں، یار طیبیا وے
 آکھے روجل رب حسیناں⁶ دے، درن پاک وکھاویں، یار طیبیا وے

1- گالھیاں (ک، کن، س)، گالھیں (ف) 2- نبضاں نوں ہتھ نہ لاویں (ک، کن، ف)، نبضاں
 نوں ہتھ لاویں (س) 3- اگن (ک، ف)، اگن (س) 4- بے (ک، س)، یے (ف) 5-
 پھکیاں تیڈیاں فرق نہ کریندیاں (ک، س، ف) پھکیاں تیڈیاں فرق نہ کر دیاں (کن) 6-
 حسین (ک)، حسینیں (س) حسین (ف) حسیناں (کن)

ایہہ دل ڈھولن سائیں ، چند وچھوڑا سہندا ناہیں (رہاؤ)
 اکھیاں سکدیاں ¹ دیکھن کیتے ، کھول گھونگھٹ چا سائیں

توں بن دل ہے درماندی
 بیج سٹے نیناں نیند ² نہیں آوندی
 کھڑا رستے اُتے پُچھاں پاندھی ³
 بولیں بولیں ⁴ کاگ اڈائیں

کینہہ سبھاگی سڈ سنایا
 جاں جاگاں تاں جانی آیا
 اکھیں ⁵ ویکھ ماہی گل لایا
 شادی میں کد ⁶ ڈھول و جائیں

عشق سوداگر ایہہ کم کیتا
 سر دے سودے رانجھو جیتا ⁷
 روجل آپو ⁸ ملیا من بیتا
 ڈے گل بانہہ سدا سکھ پائیں

1- نسخہ کن وچ رہاؤ انج ملدا ہے:

آ ملیں ول ڈھولن سائیں ، چند وچھوڑا سہدی ناہیں

اکھیں سکھن مونہہ دکھن کوں، گل لگن کوں پھڑکن باہیں

سکندی (ک، ف)، سکندیاں (س)، سکدیاں (ق)

2- نیند (ک، ف)، نینڈ (س)، نینڈر (س) 3- واٹیں تے کھڑ پچھاں پانڈھی (کن) 4- بولے بولے
(ک، س)، بولی بولی (ف) بوہے بھولے کاتگ اڈائیں (کن) 5- اکھیاں (س، ک، ف)،
اکھیں (کن) 6- کڈھ (ک، س)، کن (ف)، شادی دے کد ڈھول وجائیں (کن) 7- سردا سودا
رانجھن نیتا (ک، س)، سردے سودے رانجھو جیتا (کن) 8- آءُ (ک، س، ف)، آپو (ق)

سہلیڑی عاشق تھیواں ، میڈی دانا دے،

عشق اللہ دا مشکل پوندا (رباؤ)

عشق اللہ دا اوکھا آڑاٹگا¹

نہیں رکھدا سر دا ساٹگا

خون جگر دا پیواں

عشق اللہ دا مشکل پوندا

جوگ جگت وچ آ ہُن جاگا

سُرت دی سُوئی دھیان دا دھاگا

گیان گودڑی سیواں²

عشق اللہ دا مشکل پوندا

روحل آکھے مست موالی

درد ونداں دی ایہا چالی³

جیندی مر کر جیواں
عشق اللہ دا مشکل پوندا

1- آنانگا (ک)، اڑانگا (س) 2 گیان دی گودڑی سیواں (ک، س) 3- درد ونداں دی ہے، ایہا
ای چالی (ک، س) درد ونداں دی ایہا چالی (ق)

سیاں ٹی میں ای نہ جاتا جان ، وسدا دل وچ¹ (رہاؤ)

میں متوالی باہر ڈھونڈیندی ، جنگل² روہ پئی ووڑیندی

شہر رانجھن دے کان

وسدا دل وچ

لوں لوں وچ ہے جھوک جہیندی ، گالھ نہیں ہے چون اکھیندی³

اوہ میڈا تے میں اوہندی ہان⁴

وسدا دل وچ

پانچ سکھی مل منگل گایا ، روجل رات گئی دن پایا

چھوڑیا ممتا مان

وسدا دل وچ

1- سیاں ٹی میں ای ء نہ جاتا جان، وسدا دل وچ (ک)

سیاں ٹی میں اے ء نہ جاتا جان، وسدا دل وچ (س)،

سنیاں ژی میں ای نہ جاتا جان، وسدا دل وچ (ف)

2- جھنگل (ک، س، ف) 3- گالھ نہیں ہے چون اکھیدی (ک، س)، گالھ نہیں ہے چون آکھن

دی (ف) 4- اوہ میڈا تے میں اوہندی بان (ک، س)، اوہ میڈا تے میں اوہندی امان (ف)

ایہہ کافی نسخہ کن وچ انج ملدی ہے:

سہیوڑی میں ایہو نہ جاتا جان

میں باہر ڈھوڈیندی ، شہ راجھو دی کان (رہاؤ)

لوں لوں دے وچ جھوک جہیدی

او میڈا میں تھی تہیدی..... عشق لگایا بان

پانچ سکھی مل منگل گایا

روحل رات گئی دن پایا..... چھوڑیا متا دا مان

.....

اکھیں¹ پریم پیالا جا کا سکھیاں چالی (رہاؤ)

چت ویکھاں اُت موہنی مورت² مائی میڈے والی

لوں لوں وچ پے جھوک جہیدی جا³ نہیں کا خالی

جنھاں⁴ دل اندر دیدار نہ کیتا کھادا ناگن⁵ کالی

روحل رنگ ربانی رتزا درجہ پاتا⁶ عالی

1- اکھیں (ک)، اکھینیں (س)، اکھیں پریم پیالا پیتا، کا جا سکھیاں چالی (کن) 2- جلت

وکیھاں اُتے موہنی مورت (ک، س)، جن ویکھاں تن شہریں مورت (کن) 3- جاء (ک، س) 4-

جہمہ (ک، س)

5- ناگن (ک، س) 6- پایا (کن)، پاتا (ک، س)

.....

لوک آکھے ہے روجل بولیندا ¹
 کوئی آکھے ہے ذات زنگیا
 نہیں روجل نہیں ذات زنگیا ، ایہہ کو سرّ الہی ہے

کفر اسلام ڈونہاں توں نیارا
 جیویں جل دے اندر ڈیکھن تارا
 دل دریا وچ کھیڈ اساڈا ² ، جیویں پانی وچ ماہی ہے

کئی کوڑا کئی سچا سڈیندے
 رمز رندی ³ دی نہیں سمجھیندے
 اوہ کیا جانن ⁴ حال اساڈا ، جھماں دل داغ سیاہی ہے

کامل مرشد راہ بتایا
 روجل وچوں روح اللہ پایا
 آخر ذات ملی وچ ذاتیں ⁵ ، ڈیندا عشق اوگاہی ہے

1- لوک آکھے روجل بولیندا (ک)، لوک آکھے روجل بلیندا (س)، لوک آکھے ہے روجل بولیندا

(ف) 2- دل دریا وچ کھیڈ اساڈا (ک، س)، دل دریا وچ کھیڈے اساڈا (ف) 3- رندی
(ک، ف)، رندیں (س) 4- جانن (ک، س)، جانے (ف) 5- ذاتیں (ک، س)، ذاتاں (ف)

ماہی وسدا¹ دل دے نیڑے ، گھول گھتاں تھھاں توں کھیڑے (رہاؤ)

ساڈی پیت سہاون جائیں ، جت² وسدا رانجمن نیڑے
رت ویکھاں سنجھ صباحیں ، طعنے ڈیندے ڈکھی بھیڑے
میڈے³ دل وچ تیڈیاں جھوکاں ، ڈردی لگ نہ سکاں⁴ میں لوکاں
لگڑیاں عشق تیڈے⁵ دی نوکاں ، تیں بن مول نہ بھاون ویڑھے
سیج اُتے چڑھ نوشہ آیا ، سیج کنوں چا انگ لگایا
جھھاں آہے⁶ سو شہ پایا ، لگڑے محبت کوں نیڑے
دلبر دل دی کھڑکی کھولی ، لکھ چوراسی دی سمجھے بولی⁷
روحل چند⁸ پیا وچ جھولی ، ٹے⁹ سیالیاں دے جھوٹھے جھیرے

1- وسدا (ک، س)، وسدا (کن) 2- جت (ک، س)، جھھاں (کن) 3- میڈے (ک)،
میڈی (س) 4- سگھاں (ک، س)، نسخ کن وچ ایہہ شعراںج درج ہے:
سبھ گھٹ دے وچ تیڈیاں جھوکاں ، ڈردی جو آکھ نہ سگھاں لوکاں
عشق تیڈے دیاں لگڑیاں نوکاں، تجھ بن مول نہ بھاندی ویڑھے
5- تیڈیاں (ک)، تیڈے (س) 6- آہم (ک، س)، آہے (کن) 7- لگے محبت کوں
بگیرے (ک، س)، لگڑے محبت کوں نیڑے (کن) 8- چند (ک، کن)، چندر (س) 9- ٹے
(ک)، ترٹڑے (س)

سیاں¹ مینوں ایویں بھاوے، چڑھ عرش کرسی تے درس دکھاوے² (رہاؤ)

تن من دا میں کراں وچھاناں³ سیج پیا⁴ چڑھ آوے
 پانچ سکھی مل منگل گاویں ہیر ماہی در پاوے⁵
 روجل روح رل ملیا ماہی⁶ کھیڑیاں کوڑی دعاوے⁷

1-سیناں (ک)، سیوڑی (کن)، سنیاں (س) 2- چڑھ عرش کرسی تے درس دکھاوے (ک)،
 (س) ارس پرس مل درس تے درس دکھاوے (کن) 3- تن من دا میں کراں وچھاناں (ک)، تن
 من میں کراں وچھاناں (س) 4- پینا (ک، س) 5- ہیر ماہی دا در پاوے (ک)، ہیر ماہی در
 پاوے (کن) 6- روجل روح دا ملیا ماہی (ک، س)، روجل روح رل ملیا ماہی (کن) 7-
 کھیڑیاں دی کوڑی دعاوے (س) کھیڑیاں دی کوڑی دعاوے (ک، کن)

.....

اس دار درونی دے اندر میاں ، عجیب کھیل ڈٹھیاں اپنے دا (رہاؤ)

سبھ گھٹ میں گھونگھٹ کر چلے خالی تھاں نہیں کوئی تھاپنے دا
 دیکھو حد بے حد کی آرسی ہے بنا حد بے حد نہ جاپنے دا
 روجل رنگ لگا گور گیان دیا سو ہوں شبد راہ سنجاپنے دا

.....

جھھاں عشق دی چاشنی چکھ ڈٹھی، پیتے پریم پیالے، سے جاندے نی (رہاؤ)

نبی نینہہ سخن دے راتیں دہنہاں، جھھاں دی تاگھ تھھاں دل تاندے نی
 جھھاں دل اندر دیدار کیتا نال یار سدا سکھ ماندے نی
 روجل رنگ گوڑھے رج لعل تھیو ونج ملے نیں اصل جھھاں کھان دے نی

پہلی سی حرفی

1 اللہ کر یاد سدا، نیت وحدت وچ گزاریں
 جیون دے ہن چار ڈیہاڑے¹، خام خیال نہ گھاریں²
 ایہہ دنیا ڈھوتی سبھ جگ موہیا، چیت چلیں³ مت ہاریں
 روجل راہ فقیری دے وچ، غفلت منوں وساریں

1- ڈھاڑے (ک)، ڈھاڑے (س) 2- نسخہ کن وچ ایہہ مصرع ایوں درج ہے: جیون دے دہ چار
 ڈھاڑے، خام خیال نہ دھاریں ایس مصرعے دی بہتر توں مفہوم پر تکھ نہیں ہوندا۔ نسخہ کن دے
 سوڈھی نے تریجا مصرع چوتھاتے چوتھا مصرع تریجا کر دتا ہے۔ مفہوم اگھڑن دی تھھاں بے جوڑ ہو
 گیا ہے۔ 3- چلیں (ک)، چیلن (س)

ب بدیاں ¹ توں کریں سدائیں ، فرصت کریں نہ کائی
 میں وچ لکھن ² کوئی ، ناں ³ کا کراں ⁴ کمائی
 تیڈے ⁵ راج پھراں لیلی ، وتاں بانہہ لڈھائی ⁶
 روجل راز کھسم دا جھماں ⁷ تے ، جگ سہاگن سائی

1- بدیاں توں (ک)، بدبان توں (س)، بے بدیوں تھوں رکھیں سائیں (کن) 2- لیکھن (ک)
 (س)، لکھن (کن) 3- نکا (ک، س) 4- کراں (ک، س)، کریں (کن) 5- تیڈے (ک)،
 (س)، تیرے (کن)

6- لوڈائی (ک)، لڈائی (س)، لڈھائی (کن) 7- جنھیں (ک)، جہہ (س)

.....

ت تن ¹ گھول گھتیں ² دلبر توں ³ ، سینہ مول نہ تنگیں ⁴
 جام شراب رنداں دے ہتھوں ، پریم پیالا منگیں ⁵
 چٹھے چند جواب سوالوں ، ٹٹن ⁶ جھیرے جنگیں ⁷
 روجل راہ ربانی دے وچ ، دیندیاں ⁸ سر نہ سنگیں ⁹

1- تن (ک، س)، تم (کن) 2- گھتیں (ک، س)، گھتی (کن) 3- توں (ک)، تنوں (س)،
 کن 4- تنگیں (ک، س)، تنگی (کن) 5- منگیں (ک، س)، منگی (کن) 6- ٹٹے (ک)،
 ترے (س)، ٹٹن (کن) 7- جنگیں (ک، س)، جنگی (کن) 8- ڈینڈیاں (ک، س) دیندیاں
 (کن) 9- سنگیں (ک، س)، سنگی (کن)

.....

ث ثابت¹ کر انتریامی² ، جے توں عاشق تھیویں
 شوق شراب رنداں دی مجلس پل پل دے وچ پیویں³
 لہے ہول حساب حشر دا ، پھیر موا دل جیویں
 روجل رات پریم⁴ دی بھجے⁵ ، نہیں ناؤں⁶ سڈیویں

1- ثابت (ک، س)، ثبوت (کن) 2- انتریامی (ک، س)، انترجامی (کن) 3- شوق شراب
 رنداں دی مجلس پل پل پیویں (کن) 4- پریم (ک)، بھرم (س، کن) 5- بھجیں (کن)، بھجے
 (ک، س) 6- ناؤں (ک، س)، نام (کن)

.....

ج جہان دنیا دا طالب ، چھوڑ تنھاں¹ دی یاری
 حرص ، ہوا ، تکبر کوں ، تک ماریں کبیر کاری
 جنھاں عشق اللہ دا چایا² ، تنھاں تیڈی تاری
 روجل تھی قربان تنھاں توں جنھاں³ متا ماری

1- تنہیں (س، کن)، تنھیں (ک) 2- چایا (ک، س) دھایا (کن) 3- جنھا (ک)

- ح حضور ہمیشہ ہر دم بھلے پرے ڈھونڈیندے¹
 کامل مرشد باجھوں اندھے ، ناحق سڈ کریندے²
 وچ اندھارے بنا³ روشنائی ، ناحق ہتھ مریندے⁴
 روجل کھسم جنھاندا جھولی ، سکھی سے ای جلیندے⁵

1- ح حضور ہر دم ہمیشہ ، بھلے پرے ڈھونڈیندے (کن) 2- ناحق سڈ کریندے (ک، س)،
 اونچی سر کریندے (کن) 3- بنا (ک، س)، بن (کن) 4- مریندے (ک، س)، ہلیندے
 (کن) 5- سکھی سے ئی جالیندے (ک)، سکھے سے ئی جلیندے (س) روجل خصم جنھاں دی
 جھولی، سکھی سینی جلیندے (کن)

.....

- خ خالق دا خیال جنھاں کوں ، مٹھی لگے نہ مایا
 سے عاشق وحدت وچ دروندے¹ ، وسری سندر کایا
 جے وت نینہہ نمانے کیجے ، رات گئی دن پایا
 روجل رتن امولک ملیا ، بھاگ پراپت پایا

1- دروندے (ک، س) وردی (کن)

- د داماں دل دے اندر ، نرہو چوٹ چلائیں¹
 پنج مواسی کایا دے وچ ، محکم مار ہٹائیں²
 ہوکا پھیر حقانی والا ، نگری³ سکھ وسائیں⁴
 کچھے روجل در دوستاں دے ، درن بھکھیا پائیں⁵

-
- 1- نرہو چوٹ چلائیں (کن)، نرہی چوٹ چلاویں (س، ک) 2- ہٹائیں (کن)، ہٹاوی (س)،
 ک (ک) 3- نگری (ک، س)، نگری (کن) 4- وساویں (ک، س) وساویں (کن) 5- پاویں
 (ک، س)، پائیں (کن)

.....

- ذ ذرا کجھ تُو بن ناہیں ، جھر جھنگ تیڈیاں جھوکاں
 ہناں دے گھر ساوی سبزی ، ہناں دے گھر سوکاں¹
 سبھ گھٹ دے وچ تو ہی وسداں ، ایہا خبر نہ لوکاں²
 روجل کوں توں آپ پلاویں³ ، پریم پیالا موکاں

-
- 1- ہناں دے گھر حلوے سیرے ، ہناں دے گھر سوکاں (س، ک) ہناں دے گھر ساوی سبزی ،
 ہناں دے گھر سوکاں (کن) 2- سبھ گھٹ دے وچ تو نہیں وسدا، سبھ میں تیڈیاں نوکاں (س، ک)
 سبھ گھٹ دے وچ تو ہی وسداں ، ایہا خبر نہ لوکاں (کن) 3- پلاویں (ک، س)، پلائیں (کن)

ر رانجھن دی سِک جنھاں کول ، ہر دم رہے ہمیشاں
 سوہنی¹ تیج نہ بھاوے تھھاں کول ، کیئے پریم² پریشاں
 سے عاشق صادق نرہو نہی³ ، ہٹکے رہن نہ خویشاں
 روجل در دلبر دی بھکھیا ، پایا خیر درویشاں

1-سُہنی (ک،س)، سوہنی (کن) 2-پریم (ک،س)، پریم (کن) 3-نہیں (ک)، نیھے (س)،
 عینی (کن)

.....

ز زاری وِچ رہیں¹ ہمیشاں² ، توڑے³ ملے دلاسا
 ایہہ جگ بازیگر دی بازی ، رکھیں ناں⁴ بھرواسا
 ڈاڈھے نال شراکت کیہی ، کن تولا کن ماسا
 روجل تھی⁵ رضا تے راضی ، پائیں سِکھ نواسا⁶

1-رہیں (ک،کن)، رہن (س) 2-ہمیشہ (ک)، ہمیشاں (س،کن) 3-توڑے (ک،کن)،
 تونے (س) 4-نا (ک،س) 5-تھیوے (ک)، تھی (س)، تھیء (کن) 6-پائیں سِکھ سواسا
 (س،ک) تو پائی سِکھ نواسا (کن)

س سجن دا صحیح سجانے¹ ، کپیرے وچ پیرا
 لوں لوں دے وچ جھوک جنھاں² دی ، دل دے اندر دیرا
 سر سرواہ کریں چا صدقے ، کیا لاگے ہُن تیرا
 روجل رات بھرم دی بھاجے ، مٹے سبھ اندھیرا³

1- سجانے (ک)، سجانے (س، کن) 2- جنھن (ک)، جنہیں (س) 3- روجل رات بھرم دا بھجے،
 مٹیا سبھ اندھیرا (س) روجل رات بھرم دی بھجے، مٹیا سبھ اندھیرا (ک) روجل رات بھرم دی
 بھاجے، مٹے سبھ اندھیرا (کن)

.....

ش شتاب وہانی¹ عمر ، پچھے² کیا کریسیں³
 جو بن⁴ دے وچ کنت⁵ نہ پایو ، بھلی ہتھ ملیسیں⁶
 نال سہیلیاں آتن دے وچ ، کہا مونہہ گھن ویسیں⁷
 روجل کھسم جنھاں⁸ دی جھولی ، سکھ سائی جھلیسیں⁹

1- شتاب عمر وہانی (ک، س)، شین شتاب وہانی عمر (کن) 2- پچھے (ک، کن)، پچھے (س) 3-
 کریسیں (ک)، کریسن (س) 4- جو بن (س، کن)، جو بن (ک) 5- کندھ (ک، س)،
 کنت (کن) 6- ملیسیں (ک)، ملیسن (س)، جو بن دے وچ کنت نہ پایا، بھلی ہتھ ملیسیں
 (کن) 7- ویسیں (ک)، ویسن (س) 8- جنھین (ک)، جنہیں (س)، جنھاں (کن) 9-
 جھلیسیں (ک)، جھلیسن (س)، سکھی سائی جلیسیں (کن)

ص صبوری کر دل کھوجیں¹ ، جت سجن دا واسا
 دیہہ سر بار برہا دا چائیں² ، مول نہ موڑیں پاسا
 چندن برکھ کھلیا وچ ویڑھے³ ، کت⁴ کوں پھریں اداسا
 روجل رتن امولک ملیا ، پایا نینہہ⁵ نواسا

1-کھوجیں (ک،س)، کھجیوں (کن) 2- ڈے سر بار برہا دا چائیں (ک،س)، دہ سروار ورہا دا
 چاہی (کن) 3- چندن ورکھا کھلیا وچ ویڑھے (ک،س)، چندن برکھ کھلیا وچ ویڑھے (کن)
 4- کنھن (ک)، کنہہ (س)، کت (کن) 5- مین (ک)، نہیں (س)

.....

ض ضرورت ملیا لوڑیں ، کوڑی جان نہ جھول¹
 کایا کوٹھی قفل² کفر دا ، عشق گنجی کر کھول³
 لوں لوں دے وچ جھوک جنھاں⁴ دی دے پٹکے گھر گول⁵
 روجل روح رتن ہے تیڈا ، گیان کنڈے⁶ گھت تول⁷

1- جول (ک،س)، جھولیں (کن)، جھول (ق) 2- کلف (ک،س،کن)، قفل (ق) 3- کھول
 (ک،س)، کھولیں (کن) 4- جنھیں (ک)، جنہیں (س) 5- کھول (ک)، کول (س)، گولیں
 (کن)، گول (ق) 6- کنڈھی (ک،س) کنڈے (کن) 7- تول (ک،س)، تولیں (کن)

ط طالب مطلوب ملن دا ، کر گھن سا جھر سایا¹
 دل تپڈے وچ دلبر وسدا² ، مرشد راہ بتایا
 جنھیں دے درد دیوانی کیتی ، سو شوہ اللہ ملایا³
 روجل روز ازل⁴ دا لکھیا ، چنرر جھولی پایا

1-سعیا (ک،س)،سایا (کن) 2-وسدا (ک،س)،وسدا (کن) 3-جہناں دے درد دیوانے
 کیئے (ک،س) جنھیں دے درد دیوانی کیتی،سوشوہ اللہ ملایا (کن) 4-ازل (ک،س)،اؤل
 دے (کن)

.....

ظ ظاہر باطن سبھ سائیں ، بے شک شرک نہ آئیں
 رکھ یقین ارادہ¹ سچا ، جے جانیں سکھ مانیں
 گوڑے ہرگز جاء نہ لہسیں² ، سچیاں سائیں³ سائیں
 روجل راہ الکھ دا اوکھا ، گیان انک⁴ گھت جانیں

1-ارادا (ک)،ارادہ (س) 2-لہسیں (ک)،لہسن (س،کن) 3-سائیں (ک،س)،صاحب
 (کن) 4-عینک (ک،س)،انک (کن)

ع عنایت کیتی ساقی ، ڈٹس¹ پریم پیالا
 بیون نال شراب طہورا ، اندر تھیا اجالا²
 لوں لوں دے وچ تھئی خوشحالی ٹیا دکھ کشالا
 روجل رنگ ربانی رتا ، سدا مگن متوالا

1- ڈٹس (ک،س)، ڈٹس (کن) 2- اجیالا (ک،س)، اجوالا (کن)، اجالا (ق)

.....

غ غیر کڈھیں چا وچوں ، تاں اوہو عین سڈیویں¹
 کایا نلفے سبھ جگ موہیا ، دیکھ مطیع نہ تھیویں
 امر پیالا مرشد والا ، سر گہنے رکھ پیویں
 روجل وچ رنداں دی مجلس ، عاشق ناؤں سڈیویں

1- غ کڈھیں چا غیر وچوں، تاں اوہو عین سڈیویں (ک،س) عین کڈھیں چا غیر وچوں، تاں
 اوہی عین سڈیویں (کن)

ف فکر چھوڑیا جنھاں¹ ، سے ای فقیر سڈیوں
 ہر دم رنگ ربانی رتے ، دکھی² مول نہ تھیوں
 نت نہیں مے خانے دے وچ³ ، امر پیالہ پیوں
 روجل رنگ تنھاں دا گوڑھا ، موتوا تھی پھر جیوں⁴

1- فکر چھوڑیا جنھاں (ک، س) فے فکر سبھ چھوڑیا جنھاں (کن) 2- دکھی (ک، س)، روکھی (کن)
 3- نت نہیں مے خانے دے وچ (ک)، نت نیھے مے خانے دے وچ (س)، نیہ نیھی
 مے خانے دے وچ (کن) 4- موتوا تھی پھر جیوں (ک، س)، جی موتوا تھی پھر جیوں (کن)

.....

ق قیوم¹ کرم کنندہ ، اساں تیڈے تارے
 عقل فکر دی چوپڑ² رچیا ، چو پاسا³ جگ سارے
 حکم رضائیں تیڈیاں چلن ، رعیت کون وچارے⁴
 روجل بازی تنھاں جتی⁵ جان ، سمجھ جنھاں ہارے

1- قیوما (ک، س)، قیوم (ق) 2- چوپڑ (ک، س)، چوپڑ (کن) 3- توپاسا (ک، کن)،
 چوپاسا (س) 4- وپچارے (ک، س)، وچارے (کن) 5- جیتی (ک، س، کن)، جتی (ق)

گ گیان جنھاں دے اندر ، ابھریا سورج سارا
 بھنی رات بھرم دی تھیاں ، ٹیا سبھ اندھارا¹
 چوڈھیں² طبقیں تھی³ روشنائی ، کھلیا گل ہزارا
 روجل تے رب راضی تھیا ، پایا نینہہ نظارا

1- اندھارا (ک، س)، اندھکارا (کن) 2- چوڈھیں (ک، س)، چوڈھن (کن) 3- تھی ای
 (کن)، تھی (ک)

.....

ل لگن دل اندر لگی¹ ، ڈھٹی صورت ساری
 پریم پیالا مرشد ڈتا ، چڑھی عشق خماری
 چینہہ² دی سیک سوئی شہ پایا ، من دی ممتا ماری
 ملیا دوست مٹی دگیری ، روجل بلک تمھاری

1- لگی (ک، س)، لاگی (کن) 2- جنھن (ک)، چنہہ (س)، چینہہ (کن)

م محمد¹ پیدا کیتو ، کارن روپ ظہورا
ذاتی روح تمھیں² وچ گھتیو ، وائی انہد³ تورا
گگن منڈل وچ بیٹھی چوکی ، چکھی⁴ شراب طہورا
روحل پُر کر پیو⁵ پیالا ، مرشد ملیا پورا

1- محمد پیدا کیتو (ک،س)، مہادیو پیدا کیتے (کن) 2- تمھیں (ک،س)، تمھیں (کن) 3- انہد
(ک،س،کن) 4- گگن منڈل وچ بیٹھی چوکی، چکی شراب طہورا (ک،س) نسخہ کن وچ ایہہ مصرع
انج دتا ہویا ہے: گگن منڈل وچ بیٹھی چوکی، چوکی شراب طہورا 5- پیء (ک،س)، پی (کن)

.....

ن نیا ہو رنگ تمھاں ، بے¹ عشق اللہ دے رتے
کنوں شوق شراب حقیقی² ، پی پیالے مدھ³ مٹے
ملیا دوست مٹی⁴ دلگیری ، کون وچھوڑے گھتے⁵
روحل جنھوں⁶ تے نوشہ راضی ، سا کیوں چرخہ کتے

1- بے (ک)، جے (س) 2- کنوں شراب حقیقی (ک،س) کنوں شوق شراب حقیقی (کن) 3- منگھ
(ک،س)، مندھ (کن)، مدھ (ق) 4- لتھی (ک،س)، مٹے (کن) 5- ایہہ مصرع نسخہ کن وچ
ایوں دتا ہویا ہے: ملیا دوست مٹے دلگیری، گھول اندھاری گھتے 6- جنھن (ک)، جنہہ (س)

و وصال وچھوڑے دا ہن ، دھوکھا¹ مول نہ آنی²
 چودھیں طبقیں بکو³ سورج ، سبھ گھٹ⁴ جوت سمائی
 جیوں⁵ جل میں پھرے لیلی⁶ ، جت دیکھے تہ پانی
 روجل رمزنداں⁷ دی مشکل ، کنھاں⁸ ہک ورلے جانی

1-دوکھا (ک، س)، دھوکھا (ق) 2-آنی (ک، س)، آئیں (کن) 3-ہو (ک، س)، ہک ئی
 (کن) 4-گھٹ (ک، کن)، گھت (س) 5-جیویں (ک، س)، جیوں (کن) 6-لیلی (ک،
 س)، لیلی (کن) 7-رندا (ک)، رنداں (س، کن) 8-کنھن (ک، کن)، کنہہ (س)

.....

ہ ہماز ہمیشہ دلبر ، پریم لدھا ونج¹ پیرا
 عشق چراغ کیتی رُشائی² ، ٹیا سبھ اندھیرا
 لوں لوں³ دے وچ تھی خوشحالی ، ملیا محرم میرا
 روجل رتجھ رہیا رنگ تیڈے⁴ ، کرے عبادت کیرا⁵

1-ونج (کن)، وچ (ک، س) 2-رُشائی (ک، س، کن) 3-لنوں لنوں (ک)، لوں لوں
 (س) 4-تیڈے (ک، س)، تیرے (کن) 5-کیرا توں مراد کھیڑا، گھیرا (کن)

لا
 لقاء¹ ڈیکھن دے طالب ، ہر دم رہن حضوری
 ہک پل پاسے مول نہ تھیون ، پریت جنھاں² دی پوری
 ٹیا³ درد لتھی دگیری ، پائی سانت صبوری
 روجل تھی قربان تنھاں توں⁴ بے نور ملیا⁵ وچ نوری

1-لقاء (ک، س) 2-جنھاں (ک)، جہناں (س) 3-ٹیا (ک، س)، مٹیو (کن) 4-توں
 (ک)، تنوں (س)، توں (کن) 5-ملیا (ک، س)، ملیو (کن)

.....

ا
 اوّل آخر سوئی¹ ، ذاتی ذکر فقیراں
 در دلبر دے آپ گہاون ، بنا² کاتی تکیراں
 سر دے سودے عشق گدھونی ، ایہو³ پرچار پیراں
 روجل رُو⁴ تنھاں دے ڈٹھیاں ، تن طاقت من دھیراں

1-بھی اوہی (کن)، سوئی (ک، س) 2-بنا (ک، س)، ہن (کن) 3-اہو/اہو (ک، س)،
 ایہو (کن) 4-رُو (ک، س)، چوتھا مصرع نسخہ کن وچ ایس ترتیب نال ملدا ہے: روجل
 روحاں تنھاں دیاں ٹریاں، تن طاقت من دھیراں ایس مصرعے توں مفہوم وچ ایکتا پر تکھ نہیں
 ہوندی۔ نسخہ ک تے س دا مصرع مفہوم دے پکھوں سواہرا ہے۔

ی یاری کر عشق ڈتوئی ، کیتا عین کرامت
 ویکھوں شاہ پھروں متوالی ، لتھی من ملامت
 اندھے کوں دل اکھیاں تھتیاں ، ملیا ایمان سلامت¹
 روجل کوں ہُن مٹھا لگیا² ، تیرا ناؤں³ نیامت⁴

1-تریجا مصرع نسخہ کن وچ ایوں ملدا ہے: 'اندھے کوں دل دھیان اکھیاں، تھیا ایمان سلامت' نسخہ ک تے س دا مصرع بہتا چچواں نظریندا ہے۔ 2- لگیا (ک، س)، لگا (کن) 3- ناؤں (ک، کن) ناؤں (س) 4- نعمت (ک، س، کن)، نیامت (ق)

دوجی سی حرفی

ا اللہ دے نالے¹ باجھوں ، کوڑی اور کمانی
 دنیا ڈھوتی² سبھ جگ موہیا ، تیکوں سمجھ نہ آئی
 نال رذالی لاتے³ یاری ، دھاریئے⁴ جان نہ کائی
 جنھوں⁵ اہیں رن کوں مونہہ موڑیا ، روجل راہ حقیقی پائی

1-نالے (ک)، ناں (س)، سندھی وچ ”ناں“ لئی لفظ ”نالو“ ورتیا جاندا ہے۔ 2-دوتی (ک)، ڈھوتی (کن، س) 3-لاتنہ (س، کن، ک)، لاتے (ق) 4-دھاریئے (س، کن، ک)، دھاریئے (ق) 5-جنھن (ک)، جنہہ (س)، جنھن (کن)، جنھوں (ق)

ب بازی واہ بنائی صاحب ، طالب طلسم والی
 کوئی سمجھے پُرش حقیقت ، ساری اُلٹی چالی
 حال حقیقت حاصل کر گھن ، جھوٹی¹ قال² مقالی
 سر دے سودے باجھوں روجل لگدی مشکل لالی

1۔ جوٹی (س)، جھولی (کن) 2۔ قیل (ک، س، کن) 'قال مقال' تے 'قیل وقال' ورتے
 جاندے پین، بحث، جھیرے جھگڑے کان پر اتھے 'قال مقالی' موزوں اکھر ہے۔

.....

ت تات طلب رکھ ہر دم دل میں ، طالب دلبر والی
 باطن ہو یا بر حال جنھیدا ، جانے نہ اُکل ظاہر والی
 ہر رنگ دے وچ ویکھے ظاہر ، قدرت قادر والی
 راز حقیقی ویکھیں روجل ، کھولیں کھڑکی اندر والی

.....

ث ثابت بولی دلبر والی ، باقی کوڑ کہانی
 ہر جا وسدا حسن حقیقی ، جان ایہوئی جانی
 رمز حقیقت والی ظاہر ، کو پھوٹا پانی
 حال ایہو جے پاویں روجل منزل اعلیٰ مانی

ج جڈ ہاں کر سر تے چایم ، بار محبت والا
 حال عجائب سر تے آیا ، ہر دم حیرت والا
 ہر جا راگ ربوبی گاوے ، مطرب وحدت والا
 سبھ دی ہمت ناہیں روجل جانے ہمت والا

.....

ح حقیقت حق دی ہر جا، کڈاں جلال تے کڈاں جمال ہويا
 ہر رنگ دے وچ وسداوہی، گرچ بے چوں بے مثال ہويا
 اوہندا درجا آکھاں کہو ا ، جو حال حقیقت نال ہويا
 محبت¹ والیاں نوں آسان روجل، جنھناں² کیتا اونہال ہويا

1- محنت (ک، کن)، محبت (س) 2- جنھن (ک، کن)، جنہ (س)

.....

خ خمر حقیقت پی کے طالب ، خیال خودی دا کھاویں
 بار برہا¹ دا سر تے چاویں ، غیر نہ اندر لاویں
 الانسان بستی وانا سرہ ، گیت محبت گاویں
 سردا سودا کر کے روجل ، وچ میدان دے جاویں²

د دماے درداں والے ، سر عاشقان وجدے
 سُولی اُتے مشکن چڑھدے³ ، ساجن ڈیکھ نہ رجدے
 ویر ورودھ نہ جانن ہرگز ، صاحب صولت سجدے
 روجل ڈیکھ بدیاں توں ظاہر ، قرب والے اوکجدے

1- برھ (ک، س، کن) 2- وِچ میدان معرفت جاویں (ک، س، کن)، وِچ میدان دے جاویں
 (ق) 3- چڑھندے (ک، س، کن)

ذ ذکر فکر دے نال رہیں ، ایہہ دنیا دُھوتی جانیں
 جگ نوں جھوٹے رول گھتیندے ، وحدت ویسوانیں
 ہر گھٹ جلوہ دلبر والا ، بے توں جوت پچھانیں
 روجل راہ حقیقت پا کے ، رتبہ اعلیٰ مانیں

ر رمز ربوبی جانن والے ، ذکر کماون ذاتی
 دم دم ویکھن دلبر سیتی¹ ، پا کے اندر جھاتی
 ٹھپٹ گئی مام مجازی ساری ، رہی نہ صفت صفاتی
 روجل ڈونہیں رتبے اوہندے ، چھانٹی چھا اثباتی

1- سیتی (ک)، سیتی (س)

ز
 زبانی کلمہ پڑھدے ، مول نہ معنی جان
 جتھاں کلمہ¹ دل دا پڑھیا ، بیج سکھاں دی مانن
 لا بیتاج گزارن ہر دم ، وائی اور نہ وانن
 وحدت دے ونجارے بن کے روجل برّ سجان

.....

س
 سجان برّ سجن دا ، اوکھا بار اٹھاون
 وحدت والی وادی اندر ، مشکل پیرا پاون
 سر دا سودا کرگھن اوّل ، پچھے² راہ پچھاون
 روجل سبھ دی حاجت ناہیں ، کیمیا قلب کماون

1-کلمات (ک)، کلمہ (س) 2-پچھے (ک، کن)، پچھے (س)

.....

ش
 شہ رگ کنوں بھی کولوں وسدا¹ ، دوئی گھنئیدے دوری
 سیس نوا کے اندر ویکھیں ، ظاہر پریکی پوری
 ہر گھٹ دے وِچ رنگ اُنھیں دا² ، ناری ہے یا نوری
 روجل جیون ساکھی باجھوں ، حق دی گال ادھوری

ص صاحب دی یاد کریں ، ایہہ ساہ اُتے وساہ³ نہیں
 محبت والی راہ کنوں بی ، روشن کوئی راہ نہیں
 بار ملامت سرتے چاویں ، لوک رُستے پرواہ نہیں
 روجل دامن عشق دا پکڑیں ، اُس جیہا شہنشاہ نہیں

1- وسندا (ک، س، کن)، وسدا (ق) 2- اُنھیں دا (ک، کن)، اوہیں دا (س) 3- ویساہ (ک)،
 س، کن)، وساہ (ق)

.....

ض ضرورت تیکوں کہڑی ، بیٹھا کوڑ کماویں
 نال بُراں دے صحبت تیڈی ، انگ بھھوت لگاویں
 اہل حیاتی قدر نہ جانیں ، ناحق ویل وجاویں¹
 روجل ناؤں² اللہ دے باجھوں ، کوئی خبر نہ پاویں

.....

ط طالب ترک کریں جے ، طمّے نال تمامی
 ہفت ولایت تیڈی خادم ، بنجن صاف سلامی
 توں صاحب دا ، صاحب تیڈا ، رمز نہ جانے عامی
 روجل موت نہ مارے تیکوں ، جے ہوئیں عرش مقامی

1- وجاویں (ک)، ونجاویں (س) 2- ناں ء (ک، کن)، ناں (س)

ظ ظہورا ظاہر ہر جا¹ ، قدسی ذات دا سارا
 موجا² موج تلاطم اندر ، پریم گنگا دی دھارا
 کرگھن حاصل حال حقیقت ، ول عمر نہ آسی یارا
 روکل اکھیاں کھول تے ویکھیں ، کتھے سکندر ، دارا

.....

ع عجائب رمز ربانی ، حال حقیقت والا
 جنھاں³ جاتا جان محبت دا ، مگن پھرن متوالا⁴
 عشق نمار دے وچ گھاری ، کیا گرمی تے کیا پالا
 روکل گم گم میں ہويا ، وسر گئے کشت کشالا

1-ظہورا ظاہر ہر جا (ک،س)، ظہورا ہر جا (کن) 2-موجا (ک،س)، موجاں (کن) 3-جنھن
 (ک،کن)، جنہہ (س) 4-مگن پھرن متوالا (ک،کن)، مگن پھرے متوالا (س)

.....

غ غنا دے صاحب صوفی ، نظر تھیاں دی عین عنایت
 کیفی کیما قلب کماون ، ہر دم چاہن عشق سلامت
 پی طہورا آب حیاتی ، مان نیجے¹ نیہہ نہایت
 ہر حالت وچ رہندے راضی ، شامت اے یا راحت²

1-نہی (ک)، نیجے (س) 2-شامت اے یا راحت (ک،کن)، شامت آوے یا
 راحت (س)

ف فقر کنوں سبھ حاصل ہووے ، بے معنی ایہہ دلگیری
 دنیا اُتے دین گنوائیں ، کوڑی شیخی پیری
 سادھ سڈا کے مایا میٹریں ، کشف کرامت میری
 روجل راہ حقیقت ہتھ کر ، باقی جان زہیری

.....

ک کتاباں پڑھ کے خود کوں ، سمجھیں عالم دانا
 کنز قدوری کافیہ آسان ، مشکل محبت معنی
 علم عقل کنوں جو ودھ گئے طالب ، اوفرد فرید فرزانہ
 روجل رمز محبت والی ، سچ کو جانے مرد یگانہ

.....

ق قدر فقر دا جانے اوہوئی جو رمز رندی دا حامل
 موہ کنوں جو پاسے ہو یا ، پرس اوہوئی کامل
 کامی گنڈھی اودیا اندر ، رہندا ہر دم شامل
 روجل سادھ سنگت دے باجھوں مکتی من دی مشکل

ل لوں لوں¹ دے وچ جھوک جنھاں دی آون یاد سدائی
ظاہر باطن ذکر تنھاں دا ، اور نہ ونڈی وائی
فاذ کرونی اذکر گم دی ، مرد بات بتائی
روحل ملیا یار یگانہ ، انگ انگ راحت پائی

.....

م موج محمدی اندر پاتم ، سارا سیر الہی
رحمت عالم بن کے آیا ، ڈیندا جگ گواہی
عرشوں منزل بالا تنھاں² دی ، جت اور نہ پُہت راہی
روحل اشرف عالم اندر ، بے شک میڈا ماہی

1- لوں لوں (ک)، لوں لوں (س) 2- تنھن (ک، کن)، تنہہ (س)

.....

ن نوبت وجدی عشقاں والی ، پیر اتھاپیں¹ کو پاوے
بار برہا² دا اوکھا ڈاڈھا ، سرڈے کے سورھیا³ جاوے
موہ ہنکار⁴ کنوں کر پاسا ، کام کرودھ کول دھاوے
روحل مرن⁵ آگے جوئی مردے، دل⁶ موت نہ اوہناں نول آوے

1- اتھانہیں (ک، کن)، اتھاپیں (س) 2- برہ (ک، س) 3- سورھیا (ک، س) 4- اھکنار
(ک)، اہنکار (س) 5- مرنا (ک)، مرن (س) 6- دل (ک، کن)، دل (س)

و دیکھیں جنسار حقیقت والا ، ماہی ہر جا حاضر
گگن منڈل دی گردش اندر ، نقش انھیں دا ظاہر
گل پھل جوت جمال دے شیدا ، ذکر ذاتی وچ ذاکر
روحل شک نہ آئیں کوئی ، ایہو اندر باہر

.....

ہ ہدایت حق دی باجھوں ، جوڑ نہ کوئی جوڑیں
چوراسی لکھ پجرے¹ دا ، سنسا سارا توڑیں²
زبل نوری طوطے دا ، حال حقیقت دوڑیں
روحل رمز ربانی باجھوں ، اور طریقہ چھوڑیں

1- پجرے (ک، کن)، پجرے (س) 2- ٹوڑیں (ک)، توڑیں (س)

.....

لا لات لطیفی لوں لوں دے وچ¹ ، اور نہ کوئی بولی
پریم ساگر دی چڑھدی لہندی² ، رہندی ہر دم چھولی
رتن امولک مل گیا مینوں ، بھر گئی خالی جھولی
روحل آنند ہويا حاصل ، پریم دی لگ گئی ہولی

ی یقین دی منزل جانیں ، عشق حقیقت ، عشق طریقت
 عشق پنا ایہہ عمر اجائی ، عشق ہے عالم ، عشق ہے دولت
 جان ایہیں کنوں مونہہ ناموڑیں ، عشق ہے مذہب ، عشق ہے ملت
 روجل قل ایہو نا فاسد ، عشق عبادت ، عشق ہے طاعت³

1- لنوں لنوں دے وچ لات لطفی (ک، کن، س) لالات لطفی لوں لوں دے وچ (ق) 2-
 لہدی (ک)، لہندی (س) 3- طاعت (ک، کن)، طاقت (س)

.....

حوالے

- * ایسوی ایٹ پروفیسر، صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال۔
 1- لطف اللہ بدوی، جاوید چانڈیو، ”روجل فقیر“، سوئیل، (جون 1997ء): 257-293۔
 2- ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ، مرتبہ۔ کفیون، (حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، 1985ء)، 581-583۔
 3- روجل فقیر، کلام روجل فقیر، کنڈری جوکتار، مرتبہ۔ ڈاکٹر نواز علی شوق، (سکھر: ہسٹاریکل سوسائٹی،
 2001ء)، 43-170۔
 4- روجل فقیر، کلام روجل فقیر، کنڈری وارن جو کلام، مرتبہ۔ لطف اللہ بدوی، (جام شورو: سندھی ادبی بورڈ،
 1964ء)، 85-99۔
 5- فقیر دریا خان، کلام فقیر دریا خان، آء کنگا کرگالھ، مرتبہ۔ نیاز ہمایونی، (حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ،
 1992ء)، 145-148۔

محمد آصف خاں دے لسانی نظریے

Abstract

Muhammad Asif Khan is the prominent researcher, Linguist and translator as well. He did fruitful work in punjabi language. The writer has discussed his linguistic theories which are represented in his famous book "Punjabi Boli Da Pichokar." In this article, it has been discussed that punjabi language is not derived from senskrat as Asif Khan rejected this theory and proved that language is not based on words it totally based on the grammar. It is totally wrong to say that in this article the theories of Asif Khan are analysed which are important for Punjabis.

جتھوں تائیں پنجابی زبان دے دھاتو بارے سوال دا ساڑگا ہے تاں ایہدے بارے
مڈھلے گویڑاں دی دس وی انگریزاں دے راج وچ ای پیندی ہے۔ اٹھارھویں صدی عیسوی توں
ای یورپی سوجھواناں وچ ایہہ نظریہ پر چلت ہو گیا ہا کہ ہندوستان دیاں زبانان سنسکرت وچوں
نکلیاں نیں۔ مگروں آون والے سوجھواناں ایس لیہہ نوں ای گٹی رکھیا۔ ہڑپا دی کھدائی پچھوں
ایہہ سوال وی سامنے آیا جے آریہ دے آون توں پہلاں اتھے اک وڈی تہذیب موجود ہاتاں
اوہناں دی کوئی بولی وی ہووے گی۔ ایس سوال نے سنسکرت والے نظریے بارے شک شبے ہو
ودھا وے۔ آزادی مگروں پاکستانی کھوجی ایس سٹے اُتے اڑے جوں آریہ دے آون توں پہلاں
اتھے دراوڑ تے منڈا قبیلے موجود سن تے اوہناں دیاں بولیاں دراوڑی تے منڈاری وچوں پنجابی
جی۔ محمد آصف خاں (2000ء۔ 1929ء) ہوراں لسانیات دے اک بنیادی اصول یعنی زبانان دی
سانجھ لفظالی نہیں ہوندی سکوں گرامر ہوندی ہے تے ایس اصول اُتے پرکھدیاں ہویاں آکھیا جوں
پنجابی دی جنی سنسکرت تے دراوڑی دوویں نہیں۔ اوہناں ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ لکھ کے وکھرے
تے نویکلے سٹے کڈھے۔

محمد آصف خاں پنجابی زبان دے اچھے سیانے ہان جیہناں اپنی بولی دے سریوں ہر
طرح دا اہا لاہن دی کوشش کیتی۔ انج تاں ایہناں دے کم دے کئی پکھ نیں تے اوہناں ماں
بولی دے اُجڑے ویڑھے وچ بہار لیاون لئی بہوں کم کیتے پر اوہناں دا لسانیات بارے کم اوہناں

نوں برعظیم دے عالماں وچ نویکی تھان دیندا اے۔ پنجابی لسانیات بارے اوہناں دا پہلا مضمون ”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ روز نامہ ”امروز“ لاہور وچ 27 دسمبر 1959ء نوں چھپیا۔ (1)

1960ء دے عشرے وچ ہی اوہناں علمی موضوعاں بارے سوچنا شروع کر دتا ہا، بعد دے ایہناں دے لسانی نظریے بھاریں ایس نقطہ نظر دی تردید کر دے نیں۔ ایس توں ایہہ اندازہ ہوندا ہے جوں اوہناں دی سوچ فکر دا عمل رُکیا نہیں ہا۔ ایہدے مگروں بھاریں ایہناں دے لسانیات دے موضوع اُتے کئی مقالے چھپدے رہے پر جتھوں تیکر تاریخی لسانیات دا تعلق ہے تاں اوہناں دا نقطہ نظر پہلی واری ”پنجابی بولی دا پچھو کر“ وچ نتر کے سامنے آیا۔ ”پنجابی بولی دا پچھو کر“ چار باباں وچ ونڈی ہوئی ہے۔ پہلا باب ”بھرے بھنڈار“ ہے۔ ایس باب وچ اوہناں ایس پاسے ول دھیان دوایا ہے جوں پنجابی زبان ات دی امیر ہے تے ایہدی جھولی ہر قسم دے خزانے نال بھری ہوئی ہے پر اساڈے لکھاری اپنی بولی ورتدیاں ہویاں بہوں آلس توں کم لیددے نیں تے اپنے حافظے اُتے زور دتے بناں عام پر چلت بولیاں دے لفظ بے دھیانی وچ ہی ورتدے رہندے نیں۔ ایہہ کسے وی بولی نال بہوں وڈا ظلم ہے۔ خاص طور تے پنجابی جیسی پڑا وچوں لگھ رہی ہے تے اج نثر دی کمی نوں دُور کرن واسطے پنجابی لکھاریاں وی اپنا لک بنھ لیا ہے، ایہناں نوں شعوری سطح تے اپنے لفظ ورتنے چاہیدے نیں۔ اوہناں اپنے نقطہ نظر نوں مزید اگھاڑن واسطے کئی مثالاں دتیاں نیں جوں اساڈے لکھاری ہر جانور تے پنچھی دے بولن بارے اِکو لفظ ورتدے نیں حالانکہ پنجابی وچ ہر اک لئی دکھرا دکھرا لفظ ہے۔ ایہدے لئی اوہناں پرندے تے جانوراں دے بولن دیاں کئی مثالاں دتیاں نیں جیویں پرندے:

چرکن	:	نکے پنچھیاں دے بولن لئی اک عمومی لفظ۔
چگن	:	چرلاون، چچلا ون: چڑی دا بولن۔
کاکن	:	کاں دا بولن۔
گرلاون	:	کوچ دا بولن۔
کلکن	:	تتر دا بولن۔
گگن	:	کبوتر دا بولن۔
جھنگارن	:	موردا بولن۔
پٹاکن	:	بٹیرے دا بولن۔
گوکن	:	کوکل دا بولن۔
گھرکن	:	گرمی پاروں ککڑی جاں کسے ہور جانور دا ہولی ہولی آواز کدھن۔

محمد آصف خاں دے لسانی نظریے
گھوکن : گھگھی رگیرے دا بولن۔

ٹٹیاون : ٹٹیری دا بولن۔“ (2)

دوجی گل اوہناں ایہہ کہیتی ہے جوں عام بول چال تے ادبی بولی وچ وڈا فرق ہوندا ہے۔ ادبی بولی کسے لکھاری دی شعوری محنت دا نتیجہ ہوندی ہے۔ اساڈے سامنے پنجابی دے کلاسیکی ادب دیاں مثالوں موجود نہیں جیہناں سارے لہجیاں نوں لکھ رکھ کے اپنی بولی دا پساں موکلا کیتا۔ اج اسانوں ایس لئی ٹرنا پوے گا۔ اساڈی زبان وچ بے حد کھلار ہے تے ایسں اج جدید علماں دیاں اصطلاحواں نوں وڈی آسانی نال اپنی بولی وچوں پورا کر سکدے ہاں۔ ایہدے لئی ایہناں کجھ مثالوں وی دتیاں نیں:

”سائیکولوجی لئی چت سار۔ اگوں سچیت (باشعور)، اچیت (لاشعور)

گچیت (بے شعور) وغیرہ

بیالوجی لئی جیوسار۔

جیالوجی لئی بھوسار۔

زوآلوجی لئی پاہ سار۔“ (3)

انجے وانگوں اوہناں پنجابی وچ اگتیرے پچھتیرے دی وی کئی مثالوں دتیاں نیں تے کئی لفظ گنوائے نیں جیہناں نوں ایسں ورت کے وڈی آسانی نال اپنی لکھت دا حصہ بنا سکدے ہاں۔ محمد آصف خاں ہوراں ایہدے وچ کئی مثالوں دتیاں نیں۔ اوہناں دا ساری گل کرن دا مقصد ایہہ وے کہ ایسں جدوں تیکر اپنی بولی دے وچوں نویاں علماں دی لوڑ پوری نہیں کراں گے، ایسں اپنی بولی نوں علمی بولی نہیں بنا سکاں گے۔ اوہناں مشرقی پنجاب وچ ہونے والی علمی کماں دی مذمت وی کہیتی جوں سکھ لکھاریاں نے ایہناں اصطلاحواں نوں سنسکرت توں لے کے بولی دا مہاندرا ہی وگاڑ دتا تے انج مشرقی پنجاب دی علمی زبان اساتھوں وکھری ہوندی جا رہی ہے۔ ایسں ضمن وچ اوہناں مشرقی پنجاب دے سوجھواناں دے کراہے پین دی بولی دی مہار وگاڑن بارے ایسں سازش نوں بے نقاب کیتا:

”سردار پٹیل سکھاں نوں اچیہا لارا لایا، جس نوں اوہناں بھولے بھا

پروان کر لیا۔ اوس آکھیا کہ بھارتی آئین مطابق پنجابی نے راج بولی

بنا ہے۔ ایس ویلے ایہہ بولی نمائی نتانی ہے۔ ایس پاروں ایہہ راج

دربار دے کماں کاراں دی ہانی نہیں بن سکدی۔ اوس پنجابی دے

وادھرے تے اُسر یوں دے ناں تے پٹیا لہ وچ بھاشا و بھاگ دی

نینہ دھری۔ بھاشا و بھاگ ولوں رسالے چھاپے جاوے لگے، دوجیاں بولیاں توں ترجے تھیون لگے۔ سائنسی اصطلاحواں نوں پنجابی وچ ڈھالیا جاوے لگیا۔ تھوڑی جیہی احتیاط ایہہ ورتی گئی کہ ترجے دا کم اوہناں پروفیسراں توں کروایا گیا جو مضمون دے تاں ماہر سن پر اپنی بولی دے ایڈے جانو نہیں سن۔ ایہناں پروفیسراں نوں وی پیسے کماون دی وڈی کاہلی ہائی۔ اوہناں ہندی سنسکرت دیاں ڈکشریاں ساہمنے رکھ کے دناں وچ ای کم نیڑ لیا۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ کجھ ورھیاں وچ ای پنجابی دا مہاندرا اوہ نہ رہیا، جس دی لوکائی جانو ہائی، جو اسیں تسیں مڈھ توں ہنڈھاوندے پئے ساں۔ کجھ ورھے پہلوں دی گل ہے کہ گورونانک یونیورسٹی امرتسر دے وائس چانسلر ڈاکٹر بشن سنگھ سمندری نوں بھری محفل وچ آکھنا پیا ہائی کہ ایس سیمینار وچ دوداناں جس بولی وچ پیپر پڑھے ہن، اوہ میری سمجھ توں باہر ہے۔ گلاں باتاں ایہہ میری بولی وچ ای کر دے ہن پر لکھن لگیاں

خوڑے ایہناں نوں کیہ ہو جاندا ہے؟“ (4)

ایس ساری گل نوں چھٹھن لئی اوہناں کسے وڈے عالم وانگوں ہر گل دا علمی جواب دی دتا ہے تے کئی مثالاں وی دیتاں نیں کہ پنجابی لکھاری ایس راہ تے پے جاوے تاں پنجابی دی علمی شکل قابل رشک ہو جاوے گی۔ دوجا باب ”پنگریواں“ بارے ہے۔ سلیم خاں گی پنگریواں بارے آکھیا ہے:

”محمد آصف خاں نے لسانیات دی اک شاخ اشتقاقیات نوں پنگریواں دا ناں دتا اے۔ مطلب ایہہ اے پئی اک لفظ توں کئی لفظ پنگردے نیں تے پھلدے نیں۔ اوہناں دا کہنا ایہہ اے پئی پنجابی لفظاں وچوں کئی دوجے پنجابی لفظ واقعی پنگردے نیں۔ پر ایہہ کہنا پئی پنجابی سنسکرت دی دھی یاں پوتی یاں پڑپوتی اے تے ایس کارن یعنی ایس سا کا چاری دے کارن جیہڑے نوں لفظ بندے پنگردے یا پھلدے نیں اوہ سنسکرت دی وجہ کر کے نیں، بالکل غلط اے۔“ (5)

پنگریواں توں مراد ایہی ہے جوں اک لفظ وچوں کئی لفظ پھلدے نیں تے آگے کھلے جاندے نیں۔ اساڈے لسانیات دے ماہر عام طور تے گوہ کیہے بنا ہی ایہناں لفظاں

نوں سنسکرت نال جوڑ دیندے نیں۔ حالانکہ ایہہ گل ٹھیک نہیں ہے۔ انج اوہ سنسکرت نوں ہی ہندوستان دے جننی ثابت کرن دی کوشش کردے نیں۔ اوہناں نے ایس گل نوں عالمی سطح اُتے کھدیا ہے تے ایہدیاں کئی مثالیں دیتیاں نیں جوں ایہہ لفظ مڈھلے رُوپ وچ پنجابی دے نیں تے ایس اوہناں نوں ویلے دی دھوڑ پاروں کدی کھنگالیا نہیں۔ ایہدے لئی اوہناں بڑے علمی انداز وچ لکھیا ہے:

”دوجی اوکھیاں ایہہ سی کہ ایہہ سیانے کنیاں بولیاں دے پتنگریوں وکھ وکھ کناں توں دسدے سن۔ ہن اک نوں چھڈن تے دوجے نوں ورت لین لئی مینوں کوئی سواہری دلیل نہیں لہدی پئی سی۔ ونگی پاروں اسیں اک بول ”پسو“ لیندے ہاں۔ سنسکرت وچ ایہہ ”پشو“ ہے۔ مونیر ولیمز دسدا ہے کہ ایہہ سنسکرت کن ”پش“ توں پتنگریا ہے، جس دے معنی ”بھن“ ہے۔ ایس دے اُلٹ ”تحقیق لغات سنہی“ تے ”سامی دھاٹو کوش“ وچ دسیا گیا اے کہ ایہہ سنسکرت کن ”درش“ (دیکھن) توں پتنگریا ہے۔ اتے ”پسو“ دے ایہہ معنی بندے ہن کہ جو سہناں نوں ویکھے، پر بھلے بڑے دا وچار نہ کرے۔ ہن تسیں آپے دسو کہ دونوں کناں وچالے پاڑ دانتارا کیوں کیتا ونجے۔“ (6)

اوہناں دا وچار ہے جوں بہوں سارے لفظ دوجیاں زباناں، تہذیبیاں تے قوماں راہیں حصہ بنے نیں تے اسیں ایہناں نوں بھولے بھاسنکرت دے کھاتے پائی جاندے ہاں:

”ایہناں ساریاں گلاں دا سٹا ایہہ وی نکلدا ہے کہ پنجابی دے بول بھنڈار وچ منڈا، دراوڑی، ویدی، یونانی، عربی، فارسی، انگریزی تے کئی ہور جانیاں تے ان جانیاں بولیاں دے بول بھرے پئے ہن۔ عربی، فارسی، انگریزی وغیرہ دا رلا ساڈے ساہمنے ہويا ہے اتے ایس رلے نوں سبجانا گجھ ساڈے لئی ایڈا اوکھا وی نہیں پر جے اکو بول پنجابی، منڈا تے سنسکرت وچ جاں پنجابی، دراوڑی تے ویدی وچ ہووے تاں اوس نوں سنسکرت جاں ویدی دے کھاتے پا دینا سیانپ بھری گل نہیں۔ ہو سکدا ہے کہ شکاں، کشاناں، ہوناں جاں کسے ہوراں سیاپی جاتی دا بول ہووے، جو ٹردا پھر داساریاں بولیاں وچ رچ مچ گیا ہووے۔ پر ہاسوپینی گل تاں ایہہ ہے کہ جے اوہ سنسکرت

وچ وی کھپ چکیا ہے تاں سیانیاں اوس اتے سنسکرت دا ٹھپالاون

توں نہیں جھکنا..... اتے اسیں اوہناں دا گجھ نہیں وگاڑ سکنا۔“ (7)

تجباب ”پنجابی بولی دا پچھو کڑ“ بارے ہے۔ ایہنوں اوہناں ”چھ“ جزاں وچ ونڈیا ہے۔ جز ”الف“ آریہ کدوں تے کتھوں آئے نیں۔“ اوہناں ایس جزنوں زبر بحث لیاون توں پہلاں ایہدے پچھو کڑ بارے لکھیا ہے جوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں بارے تن نظریے پر چلت نیں:

”(الف) ویدی بولی توں سنسکرت وچ اکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت

ونڈی وندی پر اکرت بن گئی۔ ایہو پر اکرت اگا نہہ جا کے اپ بھر

نش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم

لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

(ب) ہند آریائی بولیاں سدھیاں ویدی دی مکھوں جمیاں ہن۔

(ج) پنجابی اک غیر آریائی بولی ہے۔“ (8)

ایہناں بارے اوہناں گل کردیاں پہلاں دو جزاں نوں کھدیا ہے، اوہناں دا وچار ہے جوں ایہہ گلاں اودوں تائیں ٹھیک بان جدوں تائیں ہڑپہ دی کھدائی ناہی ہوئی پر آج آریہ دے آون توں پہلاں ہڑپہ تے موہنجوداڑو ورگے وسیب موجود نیں تے یقیناً اوہناں دی کوئی بولی ہووے گی پر ایس نقطہ نظر نوں اسارن والے اجیہے مستشرقین سن جیہناں دا علمی وقار تے قدر کاٹھ اپنا اچا سی جوں اوہناں دے اگے کسے دا دیوانہ بل سکیا۔ اوہناں ڈاکٹر سینتی کمار چیٹر جی دے حوالے نال دسیا ہے جوں آریہ دے آون توں پہلان وی تن وڈیاں نسلوں ”نیگریٹو“، ”آسٹریک“ تے ”دراوڑ“ موجود سن تے اگے ایہناں دیاں کئی شاخاں وی سن، ایہہ نسلی گروہ کئی ہزار مریج میل دے علاقیاں اُتے پھیلے سن۔ انج آریہ دے آون توں پہلاں دے ثبوتوں دی موجودگی وچ دہلی بولیاں تے پنجابی نوں آریہ دے کھاتے پاد یونا! ساڈے سوجھواناں دا اصل وچ لا پرواہی والا نظریہ ہی آکھیا جا سکدا ہے۔ اوہناں ”شاہ مراد“ دے پنجابی شعر نوں وی ایس ضمن وچ مثال دے طور تے لکھیا:

ستتا این تاں جاگ ، عمل سمھال کے

ہڑپے مہراں پا ، صراف دیکھال کے (9)

ایس شعر توں اندازہ ہوندا ہے جوں آریہ دے آون توں پہلاں ہڑپہ وسیب وچ بنیاں مہراں اٹھارہویں صدی دے عالماں دی سوجھ دا حصہ سن۔ آریہ کتھوں آئے کدوں آئے تے کون سن؟ ایہہ گل اج تائیں پچھٹی نہیں جاسکی۔ اوہناں کئی مثالاں دے کے ایس گل نوں وچاریا ہے جوں ایہدے بارے عالماں دیاں راواں وچ کئی تضاد پائے جاندے نیں تے اوڈک ایہہ نتیجہ

کڈھیا گیا جوں آریہ کوئی نسلی وحدت نہیں ہا سگوں بولی ہا۔ اوہناں میکس ملر دے ایس وچارنوں ہی سچ جانیا ہے۔

اوہناں ایس گل نوں تاں کھلے دل نال منیا ہے جوں آریہ بارے کئی تضاد پائے جاندے نیں پر آریہ جتھوں وی آئے اوہناں دی آمد دا اک وڈا ذریعہ ”رگ وید“ ہے۔ محمد آصف خاں ہوراں ”رگ وید“ دا مطالعہ سنسکرت تے انگریزی ترجمیاں راہیں کیتا تے ایہہ دسیا جوں آریہ دی ایس دھرتی اُتے کئی بھیڑ ہوئے تے دیسی قبیلیاں اوہناں دا مقابلہ وی کیتا۔ اوہناں ”رگ وید“ وچ آئے اوہناں قبیلیاں دے ناں گنوائے نیں، جیہناں آریہ دا مقابلہ کیتا تے اپنے دیس دا بھرم رکھیا۔ انج اک بہوں وڈا علمی ذریعہ ایس گل نوں نکھیدن لئی کافی ہے جوں آریہ دی اپنی کتاب وچ غیر آریائی قبیلیاں دے لڑاکیاں دا بڑے ویروے نال ذکر کیتا ہے۔ ”رگ وید“ دے شعراں وچ آئے تن وڈے دیسی قبیلیاں ”دیسو“، ”اُسر“ تے ”پنی“ بارے کھلا رویں گل کیتی ہے تے ہندو عالماں، ہندواں دیاں مذہبی کتاباں تے لسانیات دے ماہراں دیاں راواں دے تناظر وچ ایس نقطہ نظر نوں ہور جاندار بنا دتا ہے جوں رگ وید وچ آئے ایہناں تناں قبیلیاں دی ہوندا ایس گل دی گواہ ہے جوں آریہ دے آون توں پہلاں اتھے وڈیاں حکومتاں تے لوک موجود سن۔ مندے بھاگاں نال آج بھواں ہڑپا دی لپی نہیں پڑھی گئی پر محمد آصف خاں ہوراں ”رگ وید“ دا سدھا مطالعہ کر کے ایہدے وچ آئے پنجابی قبیلیاں بارے معلومات دے کے ایہہ مسئلہ ہمیش لئی ٹھٹھ چھڈیا ہے۔ اساڈی جاچے محمد آصف خاں ہوراں دا پنجابی لسانیات، تاریخ تے پنجاب دی پہچان اُتے وڈا احسان ہے۔

محمد آصف خاں دے وچار مگر ”ویدی“ آریہ دی مڈھلی بولی ہائی تے ایسے زبان دے وچ ہی آریہ ”رگ وید“ رچیا۔ اساڈے کئی لسانیات دے ماہر آج وی ایس بھٹکھ دا شکار نیں جوں ویدی تے سنسکرت اکو بولی ہے۔ محمد آصف خاں ہوراں وڈے علمی انداز نال ایہناں سیانیاں دیاں دپھیڑاں توں پردہ لاہیا ہے تے دسیا ہے جوں ویدی ہور بولی ہائی تے سنسکرت ہور۔ اوہناں سنسکرت تے ویدی دا ٹکراواں تول وی کیتا ہے تے ویدی تے سنسکرت دیاں لپیاں وچوں اصل مثالان سامنے لیاوندیاں نیں۔ انج اوہناں پکے ٹھٹھے پیریں ایہہ ثابت کیتا ہے جوں ویدی دکھری بولی ہائی تے ایس نقطہ نظر نے آگے جا کے ایہناں دے تصیرونوں اک علمی نینہہ دتی ہے۔

جتھوں تیکر سنسکرت دا تعلق ہے اوہ سنسکرت لفظ بارے پائے بھٹکھیاں دی نشاندہی وی کر دے نیں۔ اوہناں دے آکھن موجب۔

”اکثر عالماں نے سنسکرت لفظ بارے دسیا ہے کہ ایہہ اک مرکب لفظ ہے جیہدے تن

حصے ہن اتے ایہدے معنی ”مانجی سواری ہوئی بولی“ ہے۔ ایہہ معنی ٹھیک نہیں۔ سنسکرت لفظ پہلی واری رامائن وچ بولی لئی ورتیا گیا ہے۔ نہیں تاں ایس توں پہلاں سنسکرت لفظ بولی لئی کسے نے وی نہیں ورتیا سی۔ سنسکرت دا لفظ رگ وید (۱-۸-۳) وچ ایوں ورتیا گیا ہے:

ستھراوسنتو نیمیورتھا

اشواش ایشام

سو سنسکرتا ابھی شبو

ترجمہ: تہاڈے رتھاں دھرے پاہیدار ہو جاؤن اتے اوہناں دے گھوڑیاں دیاں زنجیراں پیڈھیاں ہو جاؤن۔

”ایس توں صاف لہدا پیا ہے کہ سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن، جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔ عالماں نے ”کرت“ توں اگیتراں نکھیردے جو معنی کیتے ہن، اوہ اکے ای ڈھکویں نہیں ہن۔ حتیٰ گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو لفظ (سنسکرت) ہے۔“ (10)

سنسکرت بارے اوہناں مڈھلے طور تے ایہہ گل کیتی ہے جوں سنسکرت اوہ زبان جیہڑی آریہ نال نہیں سن لیاے سگوں ویدی تے دیسی زبانان دے ملاپ نال جیہڑی نویں زبان دی شکل بنی اوہ سنسکرت ہائی۔ اوہناں سنسکرت تے ویدی دے حروف ابجد دا نکھیردے اوئی کیتا ہے تے ایہناں آوازاں دی دس پائی ہے جیہناں دا سنسکرت تے ویدی نال مڈھلا فرق ہے۔

اوہناں دے خیال موجب ٹ، ٹھ، ڈ، ڈھ، ہ اچھے حرف نہیں جیہڑے آریہ دی زبان دا حصہ ہی نہیں سن۔ ایہہ دیسی بولیاں وچوں لئے گئے تے بعد وچ سنسکرت دا حصہ بن گئے۔ اوہناں ایہہ گل بڑی کھلاویں کیتی ہے جوں سنسکرت بولی ہائی جیہڑی اتھتھے آریہ دے آون نال وجود وچ آئی۔ اوہناں سنسکرت بارے ایہہ نتیجہ کڈھیا ہے:

”میری جاپے، مکدی گل ایہہ ہے کہ ویدی بولن والے سینکڑے ورھے سپت ہندھو (پاکستان) وچ رہے اتے اتھتھے ای اوہناں دی بولی وچ غیر آریائی جاتیاں جیویں ائر، پنی، دسیو وغیرہ دی بولی (یعنی ادوکی پنجابی) دی چوکھی ساری لفظالی شامل ہو گئی۔ اتھتھوں اوہ بدلی ہوئی ویدی نال لے کے مدھیا دیش (یوپی) گئے۔ ایہہ اوہ سماں ہے جدوں آریہ سوسائٹی ورن آشرم وچ ونڈی گئی سی۔ ائر براہمن بن بیٹھے سن۔

مدھیا دیش ای اوہ تھاں ہے جتھے سنسکرت وجود وچ آئی۔ ایس دیاں
 نینہاں اوتھے بولی جاون والی بولی تے اساریاں گئیاں۔ پر کیوں جو
 سنسکرت بول چال دی نہیں سگوں مصنوعی تے ادبی بولی سی، ایس
 پاروں براہمنان نے نہ تاں ایہنوں سگوں ویدی ای رہن دتا تے نہ
 ای مدھیا دیش دی پوری بولی سموی گئی۔ ایہو گل ولفرووی شور سینی
 بارے گل کر دیاں کسے ہور ڈھنگ نال آکھدا ہے۔ ایہدے توں
 دکھ سنت سنگھ سیکھوں تے دُنی چندر وی ایسے گل نوں اپنے مخصوص انداز
 وچ آکھن دا جتن کر دے ہن۔۔۔ سدھی ساہویں گل ایہہ ہے کہ
 سنسکرت اپنے ویلے دی اُردوسی۔ تسیں آپے ای ویکھ لوو کہ پاکستان
 دے کسے وی علاقے وچ اُردو نہیں بولی جاندی پر ایہدے باوجود
 ایہہ پاکستان دی قومی زبان ہے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے
 بولی وچ ای ہوندی ہے۔ دوجی گل ایہہ کہ ایہدے وچ وی دوجیاں
 بولیاں دی ڈھیر ساری لفظ لی رلی ہوئی ہے۔“ (11)

سنسکرت مگروں پراکرتاں دا مرحلہ آوندا ہے۔ اوہناں ایس گل دی علمی سطح اُتے نفی کیتی
 ہے جوں پراکرتاں سنسکرت وچوں جمیاں سن۔ اوہناں دے نقطہ نظر موجب پراکرت اوہ زبان ہے
 جیہڑی دیسی لوک بولدے سن تے ایہناں دے مختلف علاقیاں وچ دکھرے دکھرے ناں سن۔ پرا
 کرتاں نوں سنسکرت وچوں جمن دا بھلیکھا ایہنوں پیا جوں پراکرتاں بارے سب کجھ سنسکرت وچ
 لکھیا ملدا ہے تے اساڈے کئی سیانیاں پراکرت نوں سنسکرت دی ککھوں پھٹن دانان ہی دے
 چھوڑیا۔ جتھوں تیکر پراکرتاں وچ ویدی تے سنسکرت لفظاں دا تعلق ہے تاں ایہہ اثر مڈھلے طور
 تے اودوں ہو یا جدوں آریہ دا مذہب اتھے پھیلایا تے انج ویدی دے کئی لفظ دیسی لوکاں دی
 زبان دا حصہ بنے۔ سنسکرت سینکڑے سالوں تیکر ہندوستان دی سرکاری زبان رہی۔ ایس پاروں وی
 کئی لفظ دیسی بولیاں وچ آئے پر ایہناں پراکرتاں نوں سنسکرت وچوں جمیا ہرگز نہیں کہیا جاسکدا۔
 پراکرتاں مگروں اپ بھرنش دا پڑا پاپا جاندا ہے۔ ساڈے کئی لکھاری انج وی اپ
 بھرنش نوں پنجابی دا پرانا روپ کہندے نیں۔ ایہہ گل بنیادی طور تے غلط ہے۔ پہلی گل تاں
 ایہہ وے جوں اپ بھرنش دا کوئی کھرڑایاں مسودہ پنجاب وچوں نہیں ملیا۔ دوجی گل ایہہ وے
 جوں جیہڑا کھرڑا گجرات کاٹھیا واڑ وچوں ملیا ہے اوہ مان دی ”سنیہ راسک“ ہے۔ ایہہ سماں
 ۹ ویں صدی عیسوی توں ۱۲ ویں صدی دادسیا جاندا ہے۔ اودوں پنجابی شاعری باقاعدہ موجود ہاتے

ایس کتاب نال اوہناں دا اک لفظ وی نہیں ملدا۔ محمد آصف خاں ہوئیں ایس نقطہ نظر نوں جوں پنجابی دا پرانا روپ اپ بھرنش ہائی نوں علمی حوالے نال کھدیا ہے:

”12 ویں صدی عیسوی وچ بابا فرید (1280ء-1188ء) ملتان دے علاقے وچ ای بیٹھے شاعری کر دے پئے سن۔ اوہناں دے شلوکاں دا ’سنیہ راسک‘ نال ٹاکرا کر کے ویکھ لوو۔ ساری گل آپے ای نکھڑے کے ساہمنے آ جاسی۔ بے سنہیہ راسک دی بولی اپ بھرنش ہے۔ اپ بھرنش پنجابی دی جنہی ہے تے ایہہ کتاب ملتان وچ لکھی گئی ہے، تاں بابا فرید نے ادہ مان دی بولی وچ زمین آسمان دا فرق کیوں ہے؟ بابا فرید نوں 700 ورھے بیت گئے ہن۔ پھیر ایہناں صدیاں وچ ادو کی تے اجو کی بولی وچ فرق کیوں نہیں پیا؟ ایہہ مننا پوسی کہ سنہیہ راسک کسے ہور صوبے وچ لکھی گئی سی۔ انج اکو اک کتاب پنجاب دے متھے مرہن دی جو کوشش کیتی گئی سی، ادہ وی ناکام رہی ہے۔ اصل وچ سنہیہ راسک ناں دی کتاب دے کھرڑے بڑودہ تے گجرات (کاٹھیا واڑ) توں سوا ہور کتھوں نہیں لھے۔ انج ای پنجاب توں پراکرت وچ لکھی گئی کوئی وی کتاب نہیں لھی۔ اشوک دے جیہڑے کتبے خروشی لپی وچ لکھے گئے صوبہ سرحد توں لھے ہن، اوہناں نوں مقامی بولی وچ لکھے گئے ایس پاروں نہیں منیا جاسکدا کہ ایہہ کتبے قندھار تے کوات (افغانستان) توں وی لھے چکے ہن۔ کیہ ایہہ من لینے کہ اودوں افغانستان وچ پراکرت بولی جاندی سی؟ ایہو ای نہیں ”دھم پد“ تے ”کلت و ستر“ ناں دیاں کتاباں ختن (چینی ترکستان) توں لھیاں ہن۔ کیہ ایہہ من لینے کہ چینی ترکستان وچ وی

اودوں پراکرت بولی جاندی سی۔“ (12)

جتھوں تیکر پنجابی زبان دا ایہناں اُتلیاں دسیاں زباناں نال رشتہ جوڑن دا تعلق ہے تاں محمد آصف خاں ہوراں مڈھلے رُوپ وچ ایہہ گل کیتی ہے جوں اک زبان دی دوجی زبان نال سانجھ دی بنیاد لفظ نہیں ہوندے سگوں گرامر ہوندی ہے۔ ایس لئی کجھ لفظاں دیاں مثالاں یا سینکڑیاں لفظاں دیاں مثالاں لھ کے ایہہ آکھ دیونا جوں فلاں زبان فلاں وچوں نکلی ہے۔ ایہہ نظریہ اُکا ہی غلط ہے۔ اوہناں ساری بحث وچوں ایہہ تے کڈھیا ہے جوں پنجابی دے وچ ویدی

سنسکرت دے کئی لفظ پائے جاندے نیں۔ کئی لفظ اجیہے نیں جیہڑے پنجابی زبان اختیار کر لیے نیں تے کئی لفظ اجیہے نیں جیہڑے تھوڑی جیہی وگڑی ہوئی شکل نال پنجابی اچارن دا حصہ بنے ہن۔ ایس طرح ایہناں لفظاں دی بنیاد اُتے ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا جوں پنجابی ویدی یا سنسکرت وچوں نکلی ہے۔ اوہناں اپنیاں دلیلاں دی نیہہ پکے تھتے علمی اصولاں تے رکھی ہے تے ایہدے وچوں اگھڑویں نتیجے کڈھ کے اپنے قاریاں نوں بڑی وضاحت نال ایہہ گل سمجھائی ہے جوں زبانان دا وکھریاں تے سانجھ لفظاں تے نہیں ہوندی گرامر اُتے ہوندی ہے۔ انج پنجابی ایہناں زبانان وچوں جمی نہیں منی جاسکدی۔ اوہناں ”رگ وید“ تے یورپی لسانیات دے ماہراں دو واں دے کولوں سدھا استفادہ کیتا ہے، تدوں ہی اوہ پنجابی بولی دے پچھو کڑ بارے پائے جاون والے بھلیکھیاں نوں ٹیٹھن وچ سچھل ہوئے نیں۔ پروفیسر جمیل احمد پال ہوریں لکھدے نیں:

”آصف خاں ہوراں دے پچھو کڑ نوں ہڑپہ تے موئن جو داڑو دی لپی توں شروع کیتا اے، فیر آریاواں دے آدن، ویدی، سنسکرت، پراکرت، اپ بھرنش تے فیر پنجابی بارے درجہ بدرجہ دس پائی گئی اے۔ فنیقی تے براہمی لپیاں بارے جانکاری اے تے پچھلیں لسانیات دانان دے کیتے کترے کم اُتے وی بھرواں تنقیدی چانن پایا گیا اے۔“ (13)

ساڈے دیسی عالماں وچوں کئی اجیہے سوچھوان نیں جیہڑے پنجابی نوں دراوڑی نال ملاندے نیں۔ ایہناں دے وچوں عین الحق فرید کوٹی ہوراں دانان سرکڈھواں ہے جیہناں ”اُردو زبان کی قدیم تاریخ“ وچ پنجابی تے اُردو نوں دراوڑی وچوں جمیا نیا اے:

”فرید کوٹی ہوراں دے مضموناں وچ اک اُون ایہہ وی ہے کہ اوہ ہڑپہ جاں وادی سندھ توں گل چھوہندے سن تے دراوڑی اُتے مکا دیندے سن۔ اوہ اپنی کھوج دی نیہہ لفظاں تے دھر دے سن جد کہ لسانیات وچ لفظاں لی دی سانجھ نوں کوئی اہمیت نہیں دتی جاندی، کیوں جو بولیاں وچ لفظاں دا دان پردان مڈھ تول ای ہوندا آ رہیا ہے۔“ (14)

محمد آصف خاں ہوراں دے نقطہ نظر موجب ایہہ گل وی فکری بھلیکھا ہے۔ اک زبان دی دوجی زبان نال سانجھ لفظاں لی نہیں ہوندی سگوں گرامر ہوندی اے۔ ایسے اصول دے تحت ہی محمد آصف خاں ہوراں ایس نقطہ نظر نوں وی نکھدیا ہے جوں پنجابی دراوڑی وچوں نکلی ہے۔ محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”ایس توں وکھ میری تے اوہناں دی سوچ وچ اک مڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی نوں دراوڑی ٹیر دی بولی مندے ہن جد کہ میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی واری جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا لنگھدا گیا، وکھ وکھ لسانی گروہاں نال تعلق رکھن والے قبیلے اتھے آوندے رہے، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نوں متاثر کر دی رہی۔ منڈا، دراوڑ، آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ اتھے آئے، جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈار بھریا۔“ (15)

پنجابی تے دراوڑی دی آپس وچ کوئی گرامری سانجھ نہیں۔ عین الحق فرید کوٹی ہوریں لفظاں راہیں پنجابی نوں دراوڑی وچوں مندے نیں:

”پنجابی زبان میں زندگی کے قریب قریب ہر شعبے سے متعلق سرمایہ الفاظ میں دراوڑی عنصر موجود ہے۔ اس دراوڑی عنصر کی موجودگی کو محض ایک اتفاقی امر کہہ کر نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔“ (16)

عین الحق فرید کوٹی ہوریں وادی سندھ دی زباناں دی مورثِ اعلیٰ سنسکرت نہیں سکوں دراوڑی زباناں ہن، اوہ لکھدے نیں:

”در اصل پنجابی زبان کا دھارا دراوڑی سرچشموں سے پھوٹا ہے۔“ (17)

پنجابی نوں ہند آریائی ٹیر دی بولی ثابت کرن لئی ایہناں سارے عالماں کول اکو اک ای سوما ہے اتے اوہ ہے کہ کجھ لفظاں دی سانجھ بس ہور کجھ نہیں۔ لسانیات دے عالم ایس سانجھ نوں کدے وی اہمیت نہیں دیندے۔ اوہ آکھدے ہن:

”کیسے کیہ دتا اتے کیہ لیا“ بارے، ہزاراں ورھیاں دی وٹھ مگروں زرنا کرنا کھرا اوکھا ای نہیں، ناممکن وی ہے۔“ (18)

پنجابی تے دراوڑی دی آپس وچ سانجھ نہیں۔ محمد آصف خاں پنجابی بولی دے پچھوکڑ بارے ایہہ نقطہ نظر اختیار کیتا ہے۔ آریہ دے آون توں پہلاں صرف دراوڑ ہی موجود ناہن سکوں ہور نسلاں وی آسٹریک نیگریٹو وغیرہ وی موجود ہان تے اودوں کبھڑی بولی، بولی جاندی ہائی اوہ اخیر دراوڑ دے کھاتے ہی کیوں؟

پنجابی دیاں بنیاداں کالونی گیر سے دی دھوڑ پٹھ ایہیاں کو دب گئیاں سن پئی اکا نظر نہیں سن آوندیاں اتوں ایہہ کالونی گیر حاکماں ولوں پائے ہوئے اُردو ہندی دے کوڑھیر دے

پاروں پنجابی دے رنج کھاندے میلاں دیاں نظراں وچ جالے لگ گئے ہوئے سن۔ محمد آصف خاں ہوراں ایہہ جالے لاهون لئی پنجابی دیاں بنیاداں پھروں دکھاوے دا سب تھیں اوکھا کم وڈ لیا۔ اوہناں پنجابی دے اکٹھاں وچ سیر پایا، پنجابی بولی، لپی، املاتے لفظالی دے ورتن جیسے معاملیاں نوں پن نثار کے لوکاں دے سامنے دھریا۔ اوہناں ”رگ وید“ تے یورپی لسانیات دے ماہراں دوواں کولوں سدھا استفادہ کیتا تے لسانیات دے اُتے ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ ورگی کتاب لکھی تے کئی سوچھواناں تے لسانیات دے ماہراں دے سوالاں دا جواب دتا۔ اوہ پنجابی بولی دے پچھو کر بارے پائے جاوے والیاں بھلیکھیاں نوں نچھٹھن وچ سہل ہوئے۔ محمد آصف خاں ہوراں پنجابی لسانیات بارے ڈونگا مطالعہ کر کے نہ صرف دکھرے سٹے کڈھے سگوں آون والے سے دے پنجابی لسانیات دے ماہراں لئی نویاں راہواں بنا گئے۔ اک وڈے سوچھوان توں ایہہ وی آس رکھی جاندی ہے جوں اوہدا کم آون والیاں نسلاں نوں اپنے چانن راہیں رشناوندرا ہوئے۔

حوالے

* اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد۔

- 1- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء)، 41۔
- 2- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 12-13۔
- 3- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 21۔
- 4- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 10۔
- 5- سلیم خان گی، ”پنجابی بولی دا پچھوکر“، کھوج، جھیمائی 42 (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 1999ء): 14۔
- 6- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 33۔
- 7- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 37۔
- 8- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 39۔
- 9- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 48۔
- 10- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 97-98۔
- 11- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 101-102۔
- 12- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 113-114۔
- 13- جمیل احمد پال، ”پنجابی بولی دے پچھوکر اُتے اک تبصرہ“، سویرا انٹرنیشنل 604 (لاہور: جمیل احمد پال، 2000ء): 47۔
- 14- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 8۔
- 15- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 41۔
- 16- عین الحق فرید کوٹی، اُردو زبان کی قدیم تاریخ (لاہور، عزیز بک ڈپو، 1982ء)، 140۔
- 17- عین الحق فرید کوٹی، اُردو زبان کی قدیم تاریخ، 62۔
- 18- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکر، 140۔

پہاڑی نصابی کتاباں دا گرامری مطالعہ

Abstract:

Pahari dialect of Punjabi is spoken in Khyber Pakhtunkhwa, Azad Jammu & Kashmir and in the western parts of Indian held Jammu & Kashmir. It has been introduced in the education system in this Indian state. The Jammu and Kashmir State Board of School Education has published Pahari textbooks for primary level. This article presents the grammatical study of Pahari textbooks designed for the students of class two, three and four. The researcher has compared the characteristics of Pahari dialect with other Punjabi dialects spoken in Pakistan. It has been found that different sub-dialects of Pahari are present in this mountainous region of Jammu and Kashmir. This study reveals that there is a very close relationship among the Pahari and other Punjabi dialects of Pakistan. The present study will serve as a basis for the experts who would design the curriculum for Punjabi in Pakistani province of Punjab as well as in Azad Jammu and Kashmir.

کھوج پتر دا ویروا

اساں اپنی کھوج لئی جو موضوع چُنیا ہے اوہ ہے ”پہاڑی نصابی کتاباں دا گرامری

مطالعہ“۔ اپنے کھوج پتر وچ اسیں بھارت دے پر بندھ پیٹھ ’جموں بارتے کشمیری دیکھتے گی کوکھولوج دھتھتے سائمنے پیش کراں گے۔ بھارت دے پڑھائی جاندی ’پہاڑی‘ دیاں نصابی کتاباں وچ تھیں پڑھائی جھونے وکھے وگھٹھی لہیاں جھونے ہون پنے کوکھولوج پنجاب، سندھ تے خیبر پختونخوا نال ڈھیر دیاں گرامری خصوصیات ساریاں لسانی تے ثقافتی سانجھاں رکھدا ہے۔ لسانیات دے ماہراں نے اُتے دے گئے سارے علاقیاں دیاں زبانان دی نیڑتا پاروں ہی ایس خطے دیاں زبانان نوں اکو خاندان اندر رکھ کے اکو شاخ دیاں زبانان آکھیا ہے۔ ایس وڈے علاقے وچ بولیاں جاندیاں زبانان تے لہجیاں دی سانجھ پاروں ایس خطے دیاں زبانان نوں ’شمال مغربی ہند آریائی زبانان‘ داناں دتا گیا ہے۔

سانوں ایس گل دا علم ہے کہ 'جموں تے کشمیر' دے تعلیمی نظام وچ پہاڑی دی پڑھائی شامل ہے۔ اپنی ایس لکھت وچ اسان ایہہ کھوج لانی ہے کہ جموں کشمیر دیاں پہاڑی نصابی کتاباں وچ کیہ اوتھے بولے جاندے دکھرے دکھرے لہجیاں نوں پیش کیتا گیا ہے یا نہیں؟ جیکر اکو لہجے نوں پیش کیتا گیا ہے تاں اوہدیاں کیہ خصوصیات ہن؟ جے دکھ دکھ لہجے پیش کیتے گئے ہن تے اوہناں نوں کس انداز نال دکھایا گیا ہے۔ کیہ جموں کشمیر دی پہاڑی دے ایہہ دکھرے دکھرے رنگ لہندے پنجاب یا خمیر پختونخوا وچ بولے جاندے ساڈے لہجیاں نال اپنی سانجھ رکھدے ہن؟ اگر سانجھ رکھدے ہن تے کس حد تک؟ کیہ ہر لہجے اُتے مشتمل دکھرے دکھرے سبق نصاب وچ شامل کیتے گئے ہن یا فیر اکو سبق وچ اک توں دکھ لہجے ورتے گئے ہن؟

ایس کھوج پتر وچ سبھ توں پہلے جموں تے کشمیر بارے جانکاری دتی جاسی۔ اوس توں مگروں جموں تے کشمیر وچ مقامی زبانوں دی پڑھائی بارے جانکاری دتی ویسی۔ فیر پہاڑی تے پہاڑی دے لہجیاں بارے گل ہوئی۔ وٹ کھوج دے طریقہ کار بارے چرچا کیتی جاوے گی۔ اوس توں بعد کھوج لئی ورتے گئے مواد دا ویروا کیتا جاسی۔ مڑ پہاڑی لئی ورتی گئی املا تے اوہدے مسئلے بارے گل ہوئی۔ ایس توں مگروں پہاڑی دیاں نصابی کتاباں دے مطالعے دوران اوہدیاں گرامری خصوصیات تے دکھ دکھ لہجیاں دی ورتوں بارے ویروا کیتا جاسی۔ انت وچ کھوج دے سٹے پیش کیتے جاسن۔

جموں تے کشمیر

'جموں تے کشمیر' دا خطہ بھارت تے پاکستان دے شمال وچ واقع ہے۔ ایہہ دوواں ملاں وچکار تنازعہ دی اک وڈی وجہ ہے (1)۔ ایس خطے دے مستقبل دا سوال دوواں ملاں وچکار تن جنگاں دا کارن بنیا ہے۔ پہلی جنگ (1947-1948)، دوجی جنگ (1965ء) وچ تے تریگی جنگ (1999ء) وچ ہوئی (2)۔ جموں کشمیر دی ریاست برطانوی ہند دیاں 560 ریاستاں وچوں سبھ توں وڈی سی۔ ایس ریاست نوں برطانویاں نے اک ڈوگرہ گلاب سنگھ نوں 75 لکھ نانک شاہی دے بدلے وچ دتا سی۔ ایہدے وکن دا معاہدہ 1846ء وچ "معاہدہ امرتسر" دے نال توں مشہور ہے (3)۔ جموں کشمیر اوہناں ریاستاں وچوں سی جیہناں نوں ایہہ اختیار دتا گیا سی کہ اوہ جیس ملک نال مرضی رل جاوے۔ حالانکہ جموں کشمیر دی 75 فیصد آبادی مسلمان سی پر فیر وی مہاراجا ہری سنگھ نے بھارت نال شامل ہون دا فیصلہ کر لیا (4)۔ کشمیر نوں اپنا انگ بناوے دی خواہش نے دوواں ملاں وچکار تنازعے نوں جنم دتا، جیہدے سٹے وچ 1947ء وچ پہلی پاک بھارت جنگ ہوئی (5)۔

20 جنوری 1948ء نوں سیکورٹی کونسل راہیں 'پاکستان تے بھارت لئی اک مُٹھ توماں دا کمیشن' (UNCIP) قائم کیتا گیا (6)۔ تاں جے درمیانی رستہ کڈھیا جاسکے۔ سیکورٹی کونسل دا آکھنا سی کہ ایس جھگڑے دا جاری رہنا خطے دی سلامتی لئی خطرہ ہے۔ ایس لئی 21 اپریل 1948ء نوں کونسل نے جنگ مکاؤن لئی تے امن قائم کرن لئی کجھ اقدامات کیتے۔ جموں کشمیر دے بھارت یاں پاکستان نال الحاق دے مسئلے نوں حل کرن لئی کونسل نے ایہہ حل پیش کیتا کہ بھارتی حکومت ریاست وچ آزادانہ تے غیر جانبدارانہ استصواب رائے کروا دے (7)۔

جنگ بندی دی نگرانی کرن لئی اک مُٹھ توماں دا ملٹری گروپ (UNMOGIP) 24 جنوری 1949ء نوں علاقے وچ اپڑیا (8)۔ ایس توں پہلاں یکم جنوری 1949ء نوں اک مُٹھ توماں دی نگرانی پٹھہ جنگ بندی لائن لائی گئی تے انج جموں کشمیر نوں دو حصیاں وچ ونڈ دتا گیا۔ ایہہ وی چیتے رہوے کہ کشمیر دا اک ہور حصہ وی ہے جیہدا ناں 'اکسائے چین' ہے، ایہہ چین دے قبضے پٹھہ ہے۔ ایہدا رقبہ 42000 مربع کلومیٹر ہے (9)۔ بھارت دے حصے وچ آون والا حصہ ریاست جموں تے کشمیر اکھواندا ہے جیہدا کل رقبہ 101387 مربع کلومیٹر ہے۔ پاکستان ول آون والے حصے نوں 'آزاد کشمیر' آکھیا جاندا ہے، جیہدا رقبہ 78114 مربع کلومیٹر ہے (10)۔ 1965ء دی جنگ مگروں جموں کشمیر دی 'جنگ بندی لائن' نوں 'لائن آف کنٹرول' قرار دتا گیا (11)۔

بھارت دے پر بندھ پٹھہ جموں تے کشمیر دیاں دو راجدھانیاں ہن۔ سیال دی راجدھانی 'جموں شہر' ہے تے اٹھال دی 'سرینگر'۔ 'آزاد جموں تے کشمیر' دی راجدھانی 'مظفرآباد' ہے۔ ایہہ شہر جہلم تے کشن گنگا دریاواں دے سنگم تے وسیا ہویا ہے (12)۔ 'آزاد جموں تے کشمیر' دے تن ڈویژن (مظفرآباد، پونچھ تے میرپور) تے دس ضلعے (مظفرآباد، نیلم، باغ، پونچھ، سدھوتی، میرپور، بھمبر، حویلی تے ہٹیاں بالا) ہن (13)۔

جموں تے کشمیر وچ مقامی زبانان دی پڑھائی

جموں تے کشمیر وچ مقامی زبانان نوں ریاست دے سکولان وچ پڑھاؤن دا بندوبست کیتا گیا ہے۔ جموں تے کشمیر سٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن 1975ء وچ اک ایکٹ راہیں قائم کیتا گیا۔ ایس بورڈ نے جموں تے کشمیر دیاں زبانان نوں ریاست وچ پڑھاؤن دا بندوبست کیتا ہے۔ ایس ادارے ولوں جیہڑیاں زبانان دیاں کتاباں چھاپیاں گئیاں ہن اوہ ایہہ ہن: اردو، ہندی، انگریزی، ڈوگری، گوجری، پہاڑی، بلتی، لدانہ۔ ریاست نے صحیح طور تے اپنیاں ساریاں اہم علاقائی زبانان دے پڑھن پڑھاؤن دا بندوبست کیتا اے۔

پہاڑی

’پہاڑی‘ لفظ دا مطلب ہے ’پہاڑ دی‘۔ ایہہ اسم صفت ہے جیہڑا پہاڑ وچ وسدے لوکاں تے اوہناں دی بولی دوواں واسطے ورتیا جاندا ہے۔ ناں ایس کارن پیا کہ پہاڑی علاقے وچ بولے جان والے لہجے نوں پہاڑی دا ناں دتا جان لگا۔ ایہہ ناں بھارت تے نیپال دے بہت وڈے علاقے وچ بولیاں جاندیاں ہور زباناں نوں وی دتا گیا ہے۔ پر اوہ پہاڑی بولیاں ساڈی زبان نال سانجھ نہیں پاندیاں کیوں جے اوہ دکھ دکھ ٹیراں نال اپنا سانگا جوڑ دیاں ہن۔

’پہاڑی‘ دا لفظ ’پہاڑ‘ توں بنیا ہے، جیہدا مطلب ہے ’پہاڑ دی (بولی)‘۔

’پہاڑی‘ دی اصطلاح اوہناں ساریاں لوکاں لئی وی ورتی جاندی اے جیہڑے پہاڑاں وچ وسدے ہن۔ ایسے طرح ایہہ اصطلاح اوہناں بولیاں لئی وی ورتندی اے جیہڑیاں پہاڑاں وچ وسدے لوک بولدے ہن۔ خاص طور تے ایہہ اصطلاح ہمالیہ دے نال نال وسدے بھارت دے اوہناں لوکاں دیاں سبھ بولیاں لئی استعمال ہوندی ہے (14)۔

نیپال توں لے کے کشمیر تک کھلے ہوئے ہمالیہ دے پہاڑی سلسلے اندر بولیاں جاون والیاں کئی زباناں ’پہاڑی‘ اکھواندیاں ہن۔ ایس وڈے علاقے وچ کئی زباناں ایہو جیہیاں وی ہن جو ہند آریائی ٹیر دیاں ہن تے کئی دوجے ٹیراں دیاں وی ہن جیویں تبتی زباناں۔ پر پہاڑی دی اصطلاح سبھ بولیاں لئی ورتندی اے۔ پہاڑی دی اصطلاح والیاں ایہناں بولیاں نوں ترے گروپاں وچ ونڈیا گیا ہے۔ مشرقی پہاڑی، وچکارلی پہاڑی تے مغربی پہاڑی۔ مشرقی پہاڑی وچ نیپالی تے نیواری وڈیاں زباناں ہن۔ ایہہ نیپال وچ بولیاں جاندیاں ہن۔ وسطی پہاڑی وچ ’کمونی‘ تے ’گڑھ والی‘ زباناں شامل ہن تے مغربی پہاڑی وچ ہماچل پردیش تے کشمیر وچ بولیاں جاندیاں کئی بولیاں تے لہجے آؤندے ہن (15)۔

پنجابی دے لہجیاں دا ویروا کردے ہوئے پرکاش سنگھ نے ’پہاڑی لہجے‘ دی اصطلاح ورتی ہے تے اوہناں نے ایہدے پٹھ ہماچل تے کشمیر دیاں وادیاں تے پہاڑیاں دے اک وڈے کھیتر وچ بولیاں جاندیاں جیہناں بولیاں تے بولڑیاں دا ویروا کیتا ہے اوہناں دے ناں ایہہ ہن: ڈوگری، کانگری، کنڈیالی، بھٹیالی، منڈیالی، چمبیالی، گلوئی وغیرہ (16)۔ اوہناں دا آکھن ہے کہ ایہہ سارے علاقے جغرافیائی طور تے پنجاب نال جڑے ہوئے ہن۔ سیاسی تے تاریخی طور تے وی ایہہ خطے پنجاب دا حصہ رہے ہن۔ ایس کر کے ایہناں دی پنجابی زبان نال گوڑھی سانجھ ہے۔ ہماچل تے جموں کشمیر دے پہاڑاں وچ بے شمار مندر موجود ہن جتھے سارا سال پنجاب توں ہزاراں ہندو تے سکھ ایہناں مندراں دی یا ترالئی جاندے ہن (17)۔

گریسن نے لکھیا ہے کہ راولپنڈی ضلع دے شمال وچ، خاص طور تے مری دیاں پہاڑیاں وچ بولی جاوے والی بولی نوں وی پہاڑی آکھیا جاندا ہے (18)۔ ایسے طرح پہاڑی ”آزاد کشمیر“ وچ وی بولی جاندی ہے۔ گریسن نے ایہناں پہاڑی لہجیاں نوں درجہ بندی دے حساب نال ”شمال مشرقی لہندا“ وچ پوٹھوہاری دے نال رکھیا ہے (19)۔ ایس پہاڑی بولن والے علاقے وچ کوہ مری، ہزارے دا مشرقی علاقہ، کشمیر وچ جہلم وادی، پونچھ وادی، کشن گنگا وادی، اُری تے مظفرآباد شامل ہن (20)۔ گریسن دے موجب مغربی پہاڑی لہجے کشمیری تے پنجابی نال جڑے ہوئے ہن (21)۔

پہاڑی لہجیاں دی ونڈ

جموں تے کشمیر، آزاد جموں تے کشمیر، خیبر پختونخوا تے پنجاب دے اوہ علاقے جیہناں دی بولی نوں پہاڑی آکھیا جاندا ہے اسان اوہناں دے لہجیاں دی گرامری بستر دے لحاظ نال ونڈ کیتی ہے۔ ایہہ ونڈ اسان اپنے مطالعے تے مشاہدے دی بنیاد تے کیتی ہے۔ پہاڑی لہجیاں دی ایس ونڈ نوں اک تصویری روپ وچ تھلے پیش کیتا جا رہیا ہے۔ ایس نقشے دا فائدہ ایہہ ہوئے گا کہ جدوں اسیں پہاڑی نصابی کتاباں دا گرامری مطالعہ پیش کراں گے تاں سانوں جموں کشمیر وچ بولے جانداں دے وکھرے وکھرے لہجیاں نوں سمجھن وچ آسانی ہوئے گی۔ اتھے ایہہ چیتے رہوے کہ مظفرآباد تے مانسہرہ دی بولی نوں ’ہندکو‘ یا ’پہاڑی ہندکو‘ وی آکھیا جاندا ہے کیوں جے ایہدا مہاندرہ ایہٹ آباد تے ہری پور وچ بولی جاندی ’میدانی ہندکو‘ نالوں تھوڑا جیہا وکھرا ہے۔

جموں و کشمیر	آزاد جموں و کشمیر	پنجاب	خیبر پختونخوا
سہیلوہ	نیم		بالاکوٹ
سو پور	مظفرآباد		سڑھی حبیب اللہ
بارہ مولا	سڑھی دوپٹ		مانسہرہ
نری	ہٹیاں بالا		نتیالگی
جنوبی پہاڑی	راجوری	مری	
پونچھ	باغ		
راولپنڈی	راولپنڈی		
میرپور	کوٹلی		

پہاڑی دے شمالی تے جنوبی لہجیاں دی ونڈ

کھوج دا طریقہ کار

ایس حصے وچ اسیں اوس طریقہ کار بارے جانکاری دیواں گے جو اسماں اپنی کھوج لئی ورتیا ہے۔ جموں کشمیر وچ بولے جاندهے ماں بولی دے دکھ دکھ لہجیاں دا ویروا کرن لئی اسماں اوتھوں دے سرکاری سکولوں وچ پڑھائیاں جاندياں پہاڑی کتاباں نوں چنیا ہے۔ اسماں جموں کشمیر دے سکولوں وچ پڑھائیاں جاوون والیاں 'پہاڑی' کتاباں تک رسائی حاصل کیتی ہے تے اوہناں دا مطالعہ کیتا ہے۔ اسماں پہاڑی دیاں کتاباں وچ پیش کیتے گئے سبق پڑھ کے اوہناں دا تجزیہ کیتا ہے تاں جو جموں تے کشمیر وچ بولی جاندي 'پہاڑی' دی گرامری بُنتر تے ایہدے دکھ دکھ لہجیاں بارے جانکاری مل سکے۔ ایہہ کتاباں کیہڑیاں کیہڑیاں ہن ایس گل دا ویروا ایس توں اگلے حصے وچ کیتا جا رہیا ہے۔

کھوج لئی ورتیا مواد

ایس حصے وچ اسیں اپنے کھوج پتر لئی ورتے گئے مواد بارے جانکاری دیاں گے۔ اسماں اپنی ایس کھوج لئی 'جموں تے کشمیر' دیاں چھاپیاں ہوئیاں تن پہاڑی کتاباں ورتیاں ہن۔ اوہناں دی تفصیل ایس طرح ہے:

(1) پہاڑی کتاب، دوسری جماعت دے بچیاں واسطے

(2) پہاڑی کتاب، تیسری جماعت واسطے

(3) پہاڑی کتاب، چوتھی جماعت واسطے

ہُن اسیں ایہناں کتاباں بارے دکھری دکھری جانکاری دیندے ہاں۔ اتھتھے ایہہ دسنا مناسب معلوم ہوندا ہے کہ پہاڑی دا قاعدہ تے پہاڑی دی پہلی کتاب سانوں نہیں مل سکی ایس لئی اسماں اوہناں نوں اپنی کھوج وچ شامل نہیں کیتا۔

پہاڑی کتاب، دوسری جماعت واسطے:

ایس کتاب دے مکھ پنے اُتے لکھیا ہویا ہے: ”پہاڑی کتاب، دوسری جماعت دے بچیاں واسطے“۔ ایہہ 2007 دا چھپیا ہویا پہلا پراگا ہے (22)۔ کتاب دے دو بے صفحے تے مؤلفین دے ناں دتے گئے ہن۔ ایہدے لکھاریاں وچ تھلے دتے گئے ماہرین شامل ہن: مرزا عبدالرشید، ظفر اقبال منہاس، سید اقبال ملنگامی، مرزا فاروق انوار، ڈاکٹر صابر مرزا، آر کے مینی، راجہ نذر بونیاری، ڈاکٹر جہانگیر دانش، نثار راہی، ڈاکٹر عبدالحق نعیمی، خورشید احمد بسمل، محمد جمیل دھنوروی تے ایم ایس ڈار۔ کتاب دی مصوری تے تزئین کاری 'الحمر' گرافکس اینڈ پبلی کیشنز

جموں/پونچھ نے کیتی اے۔

کتاب دے ترتیجے صفحے تے ’تعارف‘ دے سرناویں پٹھ پروفیسر نثار احمد گنئی (چیئرمین جے اینڈ کے ایجوکیشن بورڈ) دا لیکھ ہے۔ جیہدے وچ اوہناں نے ریاست دے سکولاں وچ مادری زباناں دی پڑھائی دے بندوبست بارے چائن پایا ہے۔ ایسے لیکھ توں پتہ چلدا ہے کہ پہلے ریاست وچ ماں بولی دی پڑھائی دا پر بندھ چوتھی جماعت توں کیتا جاندا ہا کیوں جے اوہناں لکھیا: ’ہُن بجائے چوتھی جماعت نے بچے اپنی مادری زبان پہلی جماعت تھیں ہی پڑھسن گے۔‘

اگلے صفحے تے ’دوگلاں‘ دے سرناویں پٹھ کتاب دے مؤلفین ولوں لکھیا گیا اک سانجھ لیکھ دتا گیا ہے۔ ایتھے وی پہلی جماعت توں پہاڑی دی پڑھائی دا ذکر ایہناں لفظاں وچ کیتا گیا ہے: ’حکومت جموں تے کشمیر نے اس فیصلے نی خبر بہر حال پہاڑی بولنے والے لوکاں واسطے کسے نعمت تھی گھٹ نیہہ سی کہ ہوراں زباناں نے نال نال پہاڑی زبان کی پہلی جماعت تھیں ای پڑھایا جاسی گا۔‘

اگلے دو صفحیاں تے ’ترتیب‘ دی سرخی تھلے کتاب وچ پیش کیتے گئے سبق تے اوہناں دے صفحہ نمبر دتے گئے ہن۔ ایہناں دی فہرست ایس طرح ہے: ’پڑھو تے بکھ بکھ کرو، پڑھو تے لفظ بناؤ، حرفاں نال لفظ بناؤ، جملے بنانے دی اٹکل، جوڑ کری تے پڑھو، دناں نے ناں، اک اک لفظ وچ جواب لکھو، کالم جوڑو، میں، جملے، چڑیا گھر نی سیر، شیر تے چوہا، خالی جگہاں پُر کرو، گشتری، چنگیاں عادتاں، جملیاں دی مشق کرو، پاک خدا، پڑھو تے لکھو، نعت شریف، بھجارتاں دے جواب ڈھونڈو۔‘

ایتھوں تک صفحیاں دے نمبر رومن گنتی وچ دتے گئے ہن۔ ایس توں بعد سبق شروع ہو جاندا ہے۔ ایس کتاب دے کل 64 صفحے ہن۔ ہر صفحے تے بہت ہی سونیاں رنگین تصویراں دتیاں گئیاں ہن۔

پہاڑی کتاب، تیسری جماعت واسطے:

ایس کتاب دے مکھ پنے اُتے درج ہے: ’پہاڑی کتاب، تیسری جماعت واسطے۔‘ ایہہ 2008ء دا چھپیا ہویا پہلا ایڈیشن ہے (23)۔ کتاب دے دو جے صفحے تے ’مؤلفین‘ دی سرخی تھلے ایہہ ناں دتے گئے ہن: ڈاکٹر جہانگیر دانش، سید اقبال ملنگامی، ڈاکٹر مرزا فاروق انوار، نثار حسین راہی، ڈاکٹر عبدالحق نعیمی، راجہ نذر بونیاری، شیخ خالد کرار تے محمد جمیل دھنوروی۔ کتاب دے ترتیجے صفحے تے پروفیسر دیش بندو گپتا (چیئرمین سٹیٹ بورڈ آف سکول

ایجوکیشن) دا لکھیا ہویا 'تعارف' دتا گیا ہے۔ اگلے صفحے تے کتاب دے مؤلفین دا لیکھ 'دوگلاں' دتا گیا ہے۔ اگلے دو صفحیاں تے 'ترتیب' دی سرخی تھلے کتاب وچ پیش کیے گئے سبق تے اوہناں دے صفحہ نمبر دتے گئے ہن۔ ایہناں دی فہرست ایس طرح ہے: اللہ سب نا پالن ہار، حرفاں دی شناخت تے جوڑ، نقشیاں دی مدناں جملے مکمل کرو، حرفاں دا چار تے پنج حرفی جوڑ، نقشیاں اگے صحیح تے غلط دا نشان لگاؤ، نقشے دکھ کے چیزاں دے ناں لکھو، کمپیوٹر دی کہانی کمپیوٹر دی زبانی، نعت پاک، محنت بچ کامیابی، شاہدہ شریف، بہار، سیانا کاگ، ہک گناہ گار بندہ تے کتا، ماء، پہاڑی علاقے نا مٹھا پھل ناخ، ہک عالم تے ملاح نی کہانی، اسٹری ریاست، باغ باہونی سیر، جھیل ڈل نی سیر، خدا دوست شہزادہ، ایہہ کیہہ ہے؟

ایس کتاب دے وی کل 64 صفحے ہن۔ ہر صفحے تے خوبصورت رنگین تصویراں دتیاں گئیاں ہن۔ کتاب دے ہر صفحے تھلے صفحہ نمبر دے سبجے پاسے 'پہاڑی دی تری کتاب' تے کجھے پاسے 'دی جموں و کشمیر اسٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن' درج ہے۔

پہاڑی کتاب، چوتھی جماعت واسطے:

چوتھی جماعت دی پہاڑی کتاب دے مکھ پنے اُتے درج ہے: "پہاڑی کتاب، چوتھی جماعت واسطے"۔ ایہہ 2010ء دا چھپیا ہویا پہلا ایڈیشن ہے (24)۔ کتاب دے مؤلفین وی اوہو ای ہن جیہڑے تیسری جماعت دی پہاڑی کتاب دے ہن۔ اوہے طرح پروفیسر دلش بندوگپتا (چیرمین اسٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن) دا لکھیا 'تعارف' تے مؤلفین دا لیکھ 'دوگلاں' دتے گئے ہن۔ ایس کتاب وچ پیش کیے گئے سبقاں دی فہرست ایس طرح ہے: "انصاف، مذہبی مقامات، ماہری پہلی سہیلی، حمد، وطن نے ناں، اسدے کاسب، نقشے دکھ کا کسب دسو، نعت پاک، اساہڑا ملک، کرکٹ، اساہڑے موسم، کلام میاں محمد بخش، اٹھو دوست، پیر پنجال نا نظارہ، آدم دا پتر تے شیر، چنگا اخلاق، چھتری، عظیم سائنس دان گللیو، ٹلانا، اساہڑی کائنات"۔

ایس کتاب دے وی کل 64 صفحے ہن۔ ہر صفحے تے رنگین تصویراں ہن۔ کتاب دے ہر صفحے تھلے صفحہ نمبر دے سبجے پاسے 'پہاڑی دی چوتھی کتاب' تے کجھے پاسے 'دی جموں و کشمیر اسٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن' لکھیا ہویا ہے۔

ایہناں کتاباں وچ موجود مواد دا لسانی تے گرامری تجزیہ کرن توں پہلے ضروری معلوم ہوندا ہے کہ جموں تے کشمیر بارے جانکاری دتی جاوے۔ سو پہلے اسیں جموں تے کشمیر بارے جانکاری پیش کراں گے فیر اوس توں بعد 'پہاڑی' دا ویروا کیتا جائے گا۔

پہاڑی نصابی کتاباں دی املا

اسیں ایہہ ضروری سمجھدے ہاں کہ پہاڑی نصابی کتاباں وچ ورتی گئی املا بارے وی گل کریئے۔ کیوں جے ایہناں کتاباں وچ ماں بولی دیاں آوازاں لئی کجھ اُچھے اکھر وی ورتے گئے ہن۔ جیہناں وچوں دو اکھر قابل ذکر ہن۔ پہلا اکھر ’بھ‘ یعنی دوہری ’ہ‘ اُھواندا ہے۔ ایہہ اصل وچ ’نر‘ والیاں آوازاں لئی ورتیا گیا ہے۔ ایہناں نصابی کتاباں دے شروع وچ ’دوگلاں‘ دے سرناویں پٹھ مؤلفین دا لکھیا ہویا سانجھا لیکھ ایس بارے ویروا کریندا ہے۔ نصاب تیار کرن والیاں نے لکھیا ہے:

”اس کتاب نی ترتیب ویلے جنہاں گلاں نا خاص کری تہ تیہجان رکھیا گیا ہے انہاں پنج حرفاں نی بناوٹ، لفظ بنانے نافر، مشکل لفظاں نی بناوٹ، تہ پہاڑی رسم الخط کی تدریسی اصولاں اُپر سکھانے نا ہنر قابل ذکر ہے۔ اس تھیں علاوہ پہاڑی نی اک مخصوص واسطے دوہری ہ ’بھ‘ اک حرف نا باہدھا کری دتا گیا ہے۔ اس نال اُردو آواز ’گھر‘ نا متبادل حاصل کیتا گیا ہے۔ کتاباں جے پہاڑی لکھنے ویلے اکثر اس اواز کی برتنا پینا ہے۔ مثلاً گھر، گھوڑا، گھڑی کی ہن اس بڑی اسانی نال کھھر، کھوڑا، کھڑی لکھی تے پڑھی سکے ہاں (25)۔“

انج ’گھ‘ والے لفظاں دیاں مثالاں دے کے گل سمجھائی گئی ہے۔ پر اصل وچ ایہناں کتاباں وچ پنج آوازاں ’بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ‘ نال شروع ہون والے لفظاں واسطے دوہری ہ ’بھ‘ ورتی گئی ہے۔

ساڈا وچار ہے کہ اج توں لگ بھگ پنج سو ورھے پہلاں پنجابی دے کجھ لہجیاں وچ اُچارن ڈھنگ وچ اک تبدیلی آئی۔ پنجابی دے مشرقی تے شمالی لہجیاں وچ پنج آوازاں (بھ جھ دھ ڈھ گھ) دیاں آوازاں نراں وچ بدل گئیاں۔ پنجابی وچ ترے نراں دی ہوند منی گئی ہے۔ نیواں نر، پدھرا نر تے اُچار نر۔ مشرقی تے شمالی پنجابی لہجیاں وچ لفظ ’بھائی‘ دا اُچارن ’پہائی‘، ’جھاڑو‘ دا اُچارن ’چھاڑو‘، ’دھوبی‘ دا اُچارن ’تہوبی‘، ’ڈھول‘ دا اُچارن ’ٹھول‘ تے ’گھوڑا‘ دا اُچارن ’کھوڑا‘ ہو گیا۔ اصل گل ایہہ ہے کہ نراں نال بنیاں آوازاں کوئی وکھریاں آوازاں نہیں۔ صوتیات دے اصولاں مطابق ایہناں آوازاں نوں وکھریاں آوازاں نہیں منیا جاسکدا۔ ایہہ اودوں ہوندا جدوں لفظ ’بھائی‘ اُچاریا جاندا تے ایہدا مطلب ہور ہوندا تے جدوں ’پہائی‘ اُچارن کیتا جاندا تے ایہدا کجھ ہور۔ ایسے طرح لفظ ’جھاڑو‘ دا معنی ہور ہوندا تے ’چھاڑو‘ دا ہور۔ انج ہی ’دھوبی‘ تے

’تہوٹی‘، ’ڈھول‘ تے ’ٹہول‘، ’گھوڑا‘ تے ’کھوڑا‘ وچکار معنیاں دا فرق دا نہ ہون ایہہ دسدہا ہے کہ ایہہ دکھریاں آوازاں نہیں بلکہ (allophone) ہین۔ دکھریاں آوازاں دی ہوند اوڈوں منی جاندی ہے جدوں اک آواز دی تھاں دوجی آواز دے ورتن نال لفظ دا مطلب بدل جاوے جدوں کہ اتھے ایسی کوئی گل نہیں۔

سو ساڈے وچار وچ ’بھ‘ ورگی دوہری ’ہ‘ ورتن دا کوئی مقصد سمجھ نہیں آؤندا۔ سگوں ایہہ پڑھائی نوں اوکھا بنا دیندی ہے۔ خود ایہناں ’پہاڑی نصابی کتاباں‘ وچ کئی تھاواں تے املا دیاں اجیہیاں غلطیاں موجود ہن جتھے دوہری ’ہ‘ ورتن دی تھاں ’بھ‘، ’جھ‘، ’دھ‘، ’ڈھ‘، ’گھ‘ ورگیاں اصل آوازاں والے اکھر ورتے ہوئے ملدے ہین۔

دوجا اکھر جیہدا پہاڑی لکھائی وچ وادھا کیتا گیا اوہ اڑنون ہے۔ ایہدے لئی ٹون اکھر دے نقطے اُتے چھوٹی طوئے پا کے اک دکھرا اکھر بنایا گیا ہے۔ ایہدے بارے مؤلفین لکھدے ہن: ’ایسے طرح ’ڑاں‘ نی آواز واسطے حرف نا بادھا کیتا گیا ہے جس نال ہُن اُس پانی، کہانی کی پانی، کہانی لکھی سکساں گے (26)۔‘

ہُن اسیں اپنی اصل کھوج ول آوندے ہاں جیہدے وچ اسیں پہاڑی نصابی کتاباں دے گرامر تے کیجے گئے اپنے مطالعے نوں پیش کراں گے۔

نصابی کتاباں دا گرامری مطالعہ

ایہہ حصہ ساڈی کھوج دے اصل موضوع دا ویروا کردا ہے۔ اتھے اسیں اپنی کھوج دساں گے۔ اسیں ’پہاڑی نصابی کتاباں‘ اندر دتے گئے سبقاں دا گرامری تجزیہ کراں گے۔ ایس حصے وچ اسیں گرامر دیاں اوہ اصطلاحاں ورت رہے ہاں جیہڑیاں پاکستان وچ پنجابی گرامرنوں بیان کرن واسطے استعمال ہوندیاں ہن کیوں جو اسیں سارے اوہناں توں چنگی طرح جائوں ہاں۔ پر کسے کسے تھاں اسان مشرقی پنجابی دی گرامر دیاں اصطلاحواں وی ورتیاں ہن جیہڑیاں کہ ساڈے گرامر بیان کرن دے کم نوں سوکھا کریندیاں ہن۔ اسیں ناؤں (اسم)، پڑناؤں (اسم ضمیر)، ضمیر اضافی، اسم اشارہ، اسم استفہام، اسم تنکیر، اسم صفت، اسم مصدر، فعل حال، فعل ماضی، فعل مستقبل، فعل امر فعل نہی، تے حرفاں دیاں وکھ وکھ قسماں اُتے دکھریاں وکھریاں مثالاں راہیں ویروا کراں گے۔

اسم

ناؤں یا اسم (Noun) اوہ لفظ ہے جو کسے بندے، تھاں یا شے دا ناں ہووے۔ جیہڑیاں پہاڑی نصابی کتاباں دا اسان مطالعہ کیتا ہے اوہناں وچ بہت سارے اجیہے ناؤں

مدے ہن جیہڑے پنجاب، آزاد کشمیر تے خیبر پختونخوا وچ پنجابی دے بولے جانے لہجیاں وچ عام ورتیندے ہن۔ ایہناں کتاباں وچوں اساں اجیہے ناؤں اکٹھے کیئے ہن جو پنجابی دے باقی لہجیاں نال سانجھے ہن، جیویں: چاٹی، پراندا، خٹہ، گڑتی، مٹ، چکی، جاتک، گڑی، ڈھارا، ائی، بہاری، ترکڑی، ٹاہلی، چھاننی، ڈانگ، ساگ، مکھن، بل، کڑاہی، پھل، بوٹا، مچھی، آکڑ، آہلنا، نیت، ٹھڈ، اکھر، ڈنگر، ڈکا، چٹھا، سجا، متھا، بجاج، مُنڈھ، ڈڈ، سپ، ماس، گال، ملم، مسیت، ٹانڈا، اٹ، تھم، رن، رن، بک، بڑ، بگا، جنگھ، مڑھ، منگ، انب، ڈار، زان، بدل، نمل، گکڑی، داند، جناں، مُنڈا، چوگ، پھمن، جنڈرا، بوہا، ٹھیکر، صوتر، ڈڈھ، چڑی، چن، چچ، چھاپ، رندا، پڑا، کن، تھن، ہتھ، اگ، ٹبر، ٹکر، انگ، پگ، سل، سٹ، لوک، ہاڑ، اسمان، کڑکار، اٹکل، گیٹا، کاگ، گھوہ، انھا، تریہہ، پتر، چلھا، نیندر، مونڈھا، گراں، چھتر، کھیڈ، دینہہ، تی، ٹبری، پتر، ہڈھا، گروں، چر، ادھ، سنگ، ساہ، کھل، نہیرا، جنگھ، ٹھنڈ، کنڈھا، زمی، تارا۔

پہاڑی دے گجھ لفظ اجیہے ہن جیہڑے پہاڑی لہجے وچ 'ب' نال تے پنجابی دے دوجے لہجیاں وچ 'و' دی آواز نال موجود ہن۔ اساں ایہہ لفظ اکٹھے کیئے ہن: بچھا (وچھا)، بکھ (دکھ)، بکھرا (دکھرا)، بچ (وچ)، بنگ (ونگ)، بالی (والی)، بند (ونڈ)، بادھا (وادھا)۔ گجھ لفظ سانوں اجیہے ملے ہن جیہڑے ساڈے دوجے لہجیاں دے مقابلے وچ پہاڑی لہجے وچ تھوڑے دکھرے اُچارن نال موجود ہن۔ اساں ایہہ لفظ اکٹھے کیئے ہن: زٹی (روٹی)، ٹپی (ٹوپی)، دراٹی (داتری)، بھڈ (بھیڈ)، بشار (وچکار)، ہنڈی (ہانڈی)، کوی (کوئی)۔ پہاڑی دے گجھ لفظ اجیہے ہن جیہڑے ساڈے دوجے لہجیاں وچ شاید موجود نہیں تے ایہہ صرف پہاڑی وچ ہی مدے ہن۔

اساں ایہہ لفظ اکٹھے کیئے ہن جیہڑے تھلے پیش کیئے جا رہے ہن: ٹھانی (جالی)، ٹھڈ (ہونٹھ)، جُونٹ (پنجابی)، خلیتی (بٹوا)، بریا (اُخال)، چفڑی (چوڑی)، کالسری (عورت)، ڈھوف (اگر بتی)، گلّفہ (وینی/کلائی)، بہلا (جلدی)، چُج (بہت)۔ سانوں مطالعے دوران پہاڑی دے گجھ اجیہے لفظاں نال وی واہ پیا جیہڑے ساڈے لئی اُکے نویں سن، جیویں: بٹلا ہنگ، بٹاندرو، چوٹا، تنگ، ٹھک، ٹھم، گپ، دُمر، ائی، بنگا، پٹھ، پپوش، بگدر، گھپا، مٹھ، مٹھ، مجھان، مکھر وٹ، گھانگر، نیس، ٹھوس، مونس، رونسہ، للوٹ، گپوش، ڈنڈول، راک، ڈاب، ڈان، دُرمنا، چھمکنا وغیرہ۔

اسم ضمیر

پڑناؤں (Pronoun) یا اسم ضمیر اجیہا لفظ ہوندا ہے جیہڑا کسے ناؤں دی تھاں تے استعمال ہووے۔ پہاڑی دیاں نصابی کتاباں دے مطالعے دوران اساں جیہڑے ضمیر واپے ہن اوہ ایہہ ہن: صیغہ واحد متکلم واسطے پنجابی دے باقی لہجیاں وانگ پہاڑی وچ وی 'میں' دا لفظ

ورٹیندا ہے۔ جیویں: ماہڑا نال عمران ہے۔ میں سکول پڑھنا ہاں۔ صیغہ جمع متکلم واسطے پہاڑی وچ 'اَس، اساں تے اسیں' دیاں ضمیراں ورٹیندیاں ہن۔ جیویں: (اَس) ٹیلی فون نال اَس دُور دُراڈے دُوئے لوکاں نال گل کر سکدے ہاں۔ (اساں) اساں ساریاں نافرہ ہے کہ اَس اپنے ملک نال پیار کراں۔ (اسیں) میں ہولیاں ہولیاں اُس کی آکھیا: "آسیں کھیداں۔" واحد حاضر واسطے 'تُوں' ورٹیندا ہے جیویں: تُوں انہاں کو روٹی کیوں میہ دیندی؟ تُوں دے نال نال 'نہدھ' دی بولیا جاندا ہے۔ جیویں: مائی! نہدھ خلیفہ کو ایہہ گل میہہ دی؟ جمع حاضر واسطے 'تُسں، تُساں، تُسیں' بولے جاندے ہن۔ جیویں: (تسں) تاکہ تَسں وی اس صدی نی سب تُوں بڑی ایجاد تھیں واقف ہوئی سکو۔ (تُساں) تُساں سنیا ہوسی کہ حرکت بچ برکت ہے۔ (تُسیں) ہُن تُسیں خالی جائیاں کو مناسب لفظاں نال بھرو۔ واحد غائب دی ضمیر 'اُوہ' تے 'اُس' ورتی جاندی ہے۔ جیویں: (اُوہ) اج ہی اپنے استاد کی آکھو جے اُوہ تُساں نال میرا تعارف کراوے۔ (اُس) آپ تے اُس عورت تے اُس دے بچیاں کو خاصی دیر تکدے رہے۔ جمع غائب دی ضمیر 'اُوہ' تے 'اُنہاں' ہے۔ جیویں: (اُوہ) لوکاں کو انصاف دینے واسطے اُوہ ہر ویلے محنت کردے سن۔ (اُنہاں) عورت اُنہاں بچیاں تُوں ٹھگ رہی آسی۔

ضمیر اضافی

پہاڑی لہجیاں وچ ضمیر اضافی واسطے میرا / تیرا، ماہڑا / توہڑا، اساڑا / اساڑی وغیرہ ورٹیندے ہن۔ جیویں: (میرا) میرے اللہ! کیہہ وجہ ہے کہ توں اس آدمی واسطے گئی اس نی نماز جنازہ تے اس کی دفنانے نا حکم دتا۔ (تیرا) آخر تیرا کھانا کد تیار ہوسی۔ (ماہڑا) ایہہ ماہڑا دماغ ہے۔ (ماہڑی) سایہ دار شجر ہے ماہڑی ما، رحم دی نظر ہے ماہڑی ما۔ (تواہڑی) توہڑی ادھی توں زیادہ عمر برباد ہوئی گئی۔ (اساڑا) اس نال اساڑا وقت پچتا ہے۔ (اساڑی) اساڑی ریاست نی سیال نی راجدھانی ناناں جموں ہے۔ (اساڑے) ایہی اساڑے نبی صلی اللہ علیہ وسلم نا دی حکم ہے۔

اسم اشارہ

اسم اشارہ اجیہا لفظ ہوندا ہے جیہڑا دُور یا نیڑے اشارہ کرن لئی ورتیا جاوے۔ جیویں: ایہہ، اُوہ۔ پہاڑی وچ وی پنجابی دے باقی سبھ لہجیاں دی طرح نیڑے واسطے 'ایہہ' دا اشارہ کیتا جاندا ہے تے دور واسطے 'اُوہ'۔ جیویں: (ایہہ) ایہہ پک جاتک ہے۔ ایہہ پک گڑی ہے۔ ایہہ مچھی ہے۔ ایہہ پک دریائی گھوڑا ہے۔ ایہہ گڑی سکول جلدی ہے۔ ایہہ عدنان دی کتاب ہے۔ (اُوہ) اُوہ عدنان دی کاپی ہے۔ اُوہ بانہہ نی بنگ ہے۔ اُوہ ہک کوٹ نا بیڑا ہے۔ جمع واسطے وی اسم اشارہ 'ایہہ' تے 'اُوہ' ہی ہن۔ جیویں: ایہہ ٹھڈ گلابی ہن۔ ایہہ دو پھلیاں ہن۔

اسم استفہام

استفہام گل پچھن یا سمجھن نوں آکھیا جاندا ہے۔ اسم استفہام اجیہا لفظ ہوندا ہے جیہڑا کجھ پچھن واسطے ورتیا جاندا ہے۔ جیویں: کون، کیہڑا، کتنا، کیسا وغیرہ۔ مطالعے دوران اسان مشاہدہ کیتا ہے کہ نصابی کتاباں دے ہر سبق دی مشق وچ جیہڑے سوال پچھے گئے ہن اوہناں وچ کئی اسم استفہام ورتے گئے ہن۔ جیویں: (کیہہ) 'مانیٹر' کیہہ کم کردا ہے؟ (کے) اُس داناں کے آسا؟ (کیہڑا) ہر دم کیہڑا ہُشیار رہندا ہے؟ (کیہڑی) اساڑی ریاست نی سیال نی راجدھانی کیہڑی ہے؟ (کیہڑے) جموں نا شہر کیہڑے نال مشہور ہے؟ (کتھے)، (کتھا) لوکاں گناہ گار بندے دی لاش کتھا سٹی؟ (کتھاں) شہزادہ مکان مالک کولوں مُر کے کتھاں گیا؟ (کتھوں) کاگ اڈا اڈا کتھوں آیا؟ (کون) اللہ دے حکماں دا تابعدار کون ہے؟ (کتنا) باغ باہو کتنا پرانا قلعہ ہے؟ (کس دا) اللہ کس دا پالن ہار ہے؟ (کس نے) کس نے قداماں بچ جنت ہے؟ (کس کی) راجدھانی کس کی آکھدے ہین؟ (کس کو) گرامر کس کو نہ ایندی آسی؟

اسم تنکیر

اسم تنکیر اجیہا لفظ ہوندا ہے جیہڑا غیر معین بندے واسطے بولیا جاوے جیویں: کسی، کوئی، کجھ وغیرہ۔ پہاڑی لہجیاں اندر 'کوئی' دے نال نال 'کونے' وی ورتیا جاندا ہے۔ جیویں: - کوئے بال کٹدا ہے تے کوئے مٹی دے برتن بنیندا ہے۔ ایہہ پنجابی دی کلاسیکی شاعری وچ بہت زیادہ ورتیا ہویا ملدا ہے۔ اسم تنکیر 'کجھ' پہاڑی لہجیاں وچ وی پنجابی دے باقی لہجیاں وانگ بولیا جاندا ہے۔ جیویں: کجھ لوک کسے خاص کم بچ بڑی مہارت پیدا کر گھنندے ہین۔ پہاڑی وچ اسم تنکیر 'کس' دی تھان 'کس' یا 'کسے' وی بہت زیادہ ورتیندا ہے۔ جیویں: کسے نال وی نفرت نیہہ کرنی چاہینی۔

اسم صفت

اسم صفت اجیہا اسم ہوندا ہے جیہڑا کسے دی چنگی یا بُری حالت دسے۔ پہاڑی وچ اسم صفت اوسے طرح ورتے جاندا ہے ہن جیویں پنجابی دے دو بے لہجیاں وچ۔ پہاڑی کتاباں وچ کئی اسم صفت موجود ہن۔ جیویں: نگڑا، رائگلا، اچا، زکا، انھا، ڈاہڈا، ڈوہنگا، ساوا، رتا، کالا، سوہنا، پیارا۔ پہاڑی لہجیاں وچ 'وڈا' لفظ دی تھان 'بڑا' ورتیندا ہے۔ جیویں: جموں ہک بڑا شہر ہے تے اس کی مندراں نا شہر وی آکھن ہین۔ ہر زکا بڑا کرکٹ نے میچ بڑی دلچسپی نال تلنا ہے۔

اسم مصدر

اسم مصدر اجیہا لفظ ہوندا ہے جیہڑا آپ کسے لفظ توں نہ بنے پر اوہدے توں کئی ناووں

(اسم) تے فعل بنن۔ جیویں: لکھن توں لکھیا، لیکھ، لکھاری وغیرہ۔ پہاڑی وچ ’مصدر مفرذ‘ وی ورتے جاندے ہن تے ’مصدر مرکب‘ وی۔ جموں تے کشمیر دے ایہناں علاقیاں وچ ورتیندے مصدر لگ بھگ اوہی ہین جیہڑے پنجاب، آزاد کشمیر تے خیبر پختونخوا وچ بولے جاندے پنجابی لہجیاں وچ موجود ہین۔ جیویں: ہوون، رکھن، لکھن، پڑھن، ٹرن، بناون، آکھن، کھاون، پیون، اٹھن، بیٹھن وغیرہ۔

پہاڑی وچ مصدر ’جاون‘ توں دکھ ’جُلن‘، گچھن، وی ورتیندے ہین۔ ’جُلن‘ ہزار یوال ہندکو، دھنی، پوٹھوہاری لہجیاں وچ وی عام بولیا جاندی ہے تے، ’گچھن‘ پوٹھوہاری تے میرپوری لہجیاں وچ عام ورتیندا ہے۔ نصابی کتاباں وچ ایہہ توں ملدے نیں: (جاون) سیال ختم ہونے نال ہی راجدھانی منتقل ہوئی سرینگر چلی جانی ہے۔ محنت کرن سنگ مشکل تھیں مشکل کم آسان ہوئی جانا ہے۔ پکھنو نچدے فردے جاون، گاؤن گیت پیار دے۔ (جُلن) تے ہُن شہزادہ اوتھوں جُلن لگا۔ اگر ایہہ نہ ہوندے تہ اُس دی زندگی مچ مشکل تہ شاید ناممکن ہو جُلدی۔ (گچھن) مگر اس کو جس کم کو وی لاون اوہ کم آپی خود بخود ہو گچھے۔ مالک مکان سُن اُس کو آکھیا بے ٹوں اتھے رہ گچھے۔ ایسے طرح مصدر ’آون‘ دے نال ’اچھن‘ وی بولیا جاندی ہے سو نصابی کتاباں وچ ایہہ دوویں شامل ہین: (اچھن) ٹوکی گرامر اچھنی ہے۔ جناب! ٹساں کی تیرنا اچھنا ہے۔ زیارت کرن آلے لوک جیہڑے دُوروں دُوروں اچھنے ہین۔ پانی کدھرے اُس کی لکھے، ٹھنڈ کلبجے اندر اچھے۔ ’آون‘ مصدر توں فعل حال وچ آندا/آونداتوں دکھ ’اُندا‘ وی ورتیندا ہے، جیویں: (آون) ’کمپیوٹر کس کم ایندا ہے؟‘ قدیم یونانی مذہب دیاں کتاباں وچ اس دا ذکر ایندا ہے۔

ایسے طرح گچھن واسطے گیندا: کئی مکاں وچ چھتری کو شان گمان تہ عزت و وقار دی علامت سمجھیا گیندا ہے۔ اُتھاں دے مذہبی بڑے لوک کھجور تے ناریل دے پتراں نال بنی دیاں چھتریاں گھن کے اپنی عبادت گاہواں وچ گیندے آسے۔

جموں کشمیر دے ایس علاقے وچ مصدر ’ہوون‘ دے نال ’تھیون‘ وی بولیا جاندی ہے۔ ’تھیون‘ پنجابی دے کئی ہور لہجیاں وچ بولیاں جاندی ہے جیویں کوہاٹی، گھیبی، جنڈالی، اعوانکاری، تھلو چڑی، ملتانی، بہاولپوری، ڈیروی۔ جیویں: (ہوون) شیر جنگل نا بادشاہ ہونا ہے۔ (تھیون) مالک مکان آکھیا مزدوری اُس ویلے تھیوی جیہڑے ویلے ایہہ مکان تیار ہوی۔ (تھیون) اگر میں ٹساں کو ڈھونڈنا چاہواں تہ ٹسیں کتھے تھیسو؟

پہاڑی وچ مصدر (گھنن) وی بولیا جاندی ہے۔ دیکھو ایہدیاں مثالاں: (گھنن) ملاح نے اپنی کوشش تے تجربے سنگ کشتی کی ڈبن کولوں بچائی گھندا۔ ضرورت ہوئی کہ لوک مل ملاکے

آپس بچ سارے کم بند گھنن۔ گجھ لوک کسے خاص کم بچ بڑی مہارت پیدا کر گھندے ہین۔ شیر نے آخر کار من گھدا کہ آدم دا پتر ہی سبھاں کولوں طاقت ور ہے۔ نوں سرے نصاب تیار کرنے دا کم ہتھ بچ گھدا ہے۔ ماہڑے کولوں بچ بچ بڑی غلطی ہوئی جے میں اج تکر تو ہڑی خبر نہ گھدی۔ میں اُس کی کلاوے بچ گھننا چاہندی آساں۔ پہاڑی وچ مصدر (گھنن) دی اک ہور شکل (ہنن) وی بولی جاندی ہے۔ دیکھو ایہداں مثالاں: (ہنن) ہک طریقہ اُس کی آیا، گیٹیاں ہنی دُوروں آیا۔

پہاڑی دے جنوبی لہجے وچ 'مرکب مصدر' وچ پہلے مصدر دی جڑھ (root) نال 'ئی' دا وادھا کیتا جاند اے۔ ایہو چیز سانوں 'پوٹھوہاری' لہجے وچ وی ملدی ہے۔ جیویں: (ہو گیا دی تھاں ہوئی گیا) پتھر نال گھرا ٹھیکر ہوئی گیا۔ فر تھوڑی دیر بعد تیز پھانڈا تے ڈنڈول شروع ہوئی گیا۔ اُس عالم کی احساس ہوئی گیا۔ (پھس گئی دی تھاں پھسی گئی) کشتی اس ڈنڈول تے پانی نے چکر بشار پھسی گئی۔ محنت کرن سنگ مشکل تھیں مشکل کم آسان ہوئی جانا ہے۔ اُس نی زبان تریہہ نال اُس نے منہ بچوں باہر آئی گئی سی۔ اسے نال اُس دولت، شہرت تے عزت حاصل کری سکے ہاں۔ ہک گناہ گار بندہ جیہڑا ہک نبی حضرت موسیٰ نی نسل بچوں سا، مری گیا۔ ذرے ہوا بچ اُڈی گئے۔ نلکیاں بچ پانی جمی جانا ہے۔ چڑیاں گجھی گکیاں کھیت۔ انہاں نی خوشبو راگیراں کی مست کری چھوڑنی ہے۔ سیلاب نال فصلوں تباہ ہوئی جانیاں ہین۔

چکن لئی 'چاون' مصدر ورتیا جاند اے، جیویں: فر اُس شہزادے دی میت چا کے گھر آندی۔ 'کھلوون' مصدر توں 'کھلوتا/کھلوتی' دے نال نال 'کھلا/کھلی' وی ورتیندا ہے۔ جیویں: (کھلوون) عورت کھلی ہے۔ عدالت بچ وکیل کھلا ہے۔

پہاڑی لہجیاں وچ 'آکھن' تے 'کہن' دوویں مصدر ورتیندے ہن۔ کئی تھاواں تے دوویں اکو تھاں ورتے گئے ہین۔ جیویں نظم 'ماہڑی ما' وچ اک شعر ہے: "جو بھی آکھاں تے نہ، مہیہ کہندی ہے، رحمل کس قدر ہے ماہڑی ما"۔ پہاڑی وچ دیکھن دی تھاں 'دکھن' ورتیا جاند اے، جیویں: ایہہ دکھ کے مالک مکان حیران رہ گیا۔

شمالی پہاڑی لہجے وچ ڈوگری تے سیالکوٹی لہجے وانگ 'ہویا/ہوئی' دی تھاں 'دا/دی' ورتیندا ہے۔ جیویں: آخر مالک مکان کو یقین ہو گیا جے ایہہ مر گیا دا ہے۔ چلھے تے ہانڈی چڑھی دی آسی۔ جنوبی پہاڑی لہجے وچ ایسے طرح 'ہویا/ہوئی' دی جگہ 'نا/نی' بولیا جاند اے۔ جیویں: اتھے بنی نی شاندار عمارت بچ قیام کرنے تے لنگر نا کھانا کھانے ہین۔

فعل

فعل اوہ کلمہ ہے جیہدے توں کسے کم دا ہوون یا نہ ہوون کسے زمانے مطابق پتہ

چلے۔ اسیں پہاڑی دیاں کتاباں وچ موجود فعل حال، فعل ماضی تے فعل مستقبل دے جملے اکٹھے کیئے ہین جیہڑے اگے پیش کیئے جا رہے ہین۔

فعل حال

پہاڑی دیاں کتاباں راہیں سانوں پتہ چلدا ہے کہ پہاڑی لہجے وچ 'مصدر' یا 'کن' توں فعل حال بناون دا طریقہ سگواں پنجابی دے باقی لہجیاں وانگ ہی ہے۔ جیویں: (چگن) ککڑی چوگ چگدی ہے۔ (کھیڈن) مُنڈا ککڑ کھیڈدا ہے۔ (ٹورن) جتاں داند ٹوردا ہے۔ (پڑھن) کڑی کتاب پڑھدی ہے۔ (سیرن) درزی کپڑے سیردا ہے۔ (کٹن) نائی بال کٹدا ہے۔ (کرن) ڈاکٹر علاج کردا ہے۔ سانوں ایہہ وی پتہ چلدا ہے کہ بناون 'مصدر' توں فعل حال واسطے بناندا ہے وی استعمال ہوندا ہے تے بنیندا ہے وی۔ جیویں: (بناون) موچی چھتر بناندا ہے۔ کوئے بال کٹدا ہے تے کوئے مٹی دے برتن بنیندا ہے۔ کوئی کپڑا بندا ہے تے کوئی قالین بنیندا ہے۔ انہاں دی محنت اُس دی زندگی کو زیادہ آرام دہ تہ زیادہ آسان بنیندا ہے۔ اسے طرح ویکھو، فرماون توں فرماندے دی تھان فرمیندے دی مثال: (فرماون) دن بچ حضرت عمر اپنے فرض ادا کردے آسے تہ رات دے وقت بچ بہت کہت آرام فرمیندے آسے۔ شمالی پہاڑی لہجے وچ مصدر ہون توں فعل حال ہوندا دی تھان ہونا بولیا جاندا ہے۔ جیویں: (ہوون) دوڑا اک زیور ہونا ہے۔ (دیون، رہن) سب کی روزی دینا اوہ، سب تھیں نیڑے رہنا اوہ۔ (روون) مگر اوہ چپ نہ ہوندے آسے تے ہور روونے آسے۔

فعل ماضی

فعل ماضی مطلق اوہ فعل ہے جیہدے وچ کوئی کم ہووے تاں ماضی وچ پر ایہہ نہ پتہ چلے کہ گزریا ہو یا زمانہ نیڑے دا ہے یا دور دا۔ فعل ماضی مطلق بناون دا طریقہ سبھ پنجابی لہجیاں وچ اکو جیہا ہے۔ پہاڑی نصابی کتاباں وچ فعل ماضی مطلق والے جملے تھلے دتے جا رہے ہین۔ جیویں: اک شخص کپڑ چادر گھن کے ستا دا ڈٹھا۔ اُسے ویلے امی کمرے بچ آگئی۔ انگریزاں نے ہندوستان اُپر کئی سو سال حکومت کیتی۔ تو اہڑی ادھی توں زیادہ عمر برباد ہوئی گئی۔ چوہے فوراً فرض نبھایا، جال کتر کے شیر چھڑایا۔

فعل ماضی بعید واسطے پہاڑی دے شمالی لہجے وچ جملیاں دے اخیر تے 'آسا، آسی، آسے، آسن' وغیرہ آوندے ہین۔ جیویں: ہکی شہرے بچ ہک بادشاہ رہندا آسا۔ بچ پہلاں ایہہ فیصلہ ہو گیا آسا۔ ہک جھونپڑی بچ اک عورت چلھا بال کے بیٹھی دی آسی۔ اُس عورت نے بچے رو رہے آسے۔

پہاڑی دے جنوبی لہجے وچ 'سا، سی، سے، سن' وغیرہ آؤندے ہین۔ اصل وچ شمالی لہجے دے 'آسا، آسی، آسے، آسن' وغیرہ وچوں پہلا 'آ' اڈ جاوون نال ایہہ صورت سامنے آئی ہے۔ جیویں: اک دن سا اوہ جال نے اندر، پھسیا شیر وبال نے اندر۔ لوک اُس نی بہوں عزت کرنے سن۔ 1947 تھیں پہلا ہندوستان اُپر انگریز راج کرنے سن۔

فعل مستقبل

فعل مستقبل بناون واسطے پہاڑی لہجیاں وچ اوہی اصول ہے جیہڑا لہندی پنجابی دے دو جے کئی لہجیاں وچ موجود ہے۔ جیویں: کیوں جے اگر اسا ہڑا ملک ترقی کرسی تہ اس وی خوشحال ہو ساں۔ مادری زبانوں کو سکولوں وچ پڑھالنے دا بندوبست کیتا جُلسی۔ بچے اپنی مادری زبان پہلی جماعت تھیں ہی پڑھسن۔ پہاڑی رسم الخط دی جانکاری وی دتی گئی۔

فعل مستقبل بناون دا اک ہور اصول وی ہے جیہڑا شاید لہندی پنجاب دی پنجابی دستاویزات وچ گھٹ بیان کیتا گیا ہے۔ ایہہ جموں تے کشمیر توں لے کے پنجاب اندر ضلع گجرات، ضلع منڈی بہاؤ الدین تے ضلع سرگودھا دی تحصیل کوٹ مومن تک کھلر یا ہویا ہے۔ اوہ ہے میں جاساں، آسیں جاساں، تُوں جاسیں، تْسیں جاسو، اوہ جاسی، اوہ جاسن وغیرہ دے نال گا، گے، گی لاون۔ مثلاً: میں جاساں گا، میں جاساں گی، آسیں جاساں گے، آسیں جاساں گیاں، تُوں جاسیں گا، تُوں جاسیں گی، تْسیں جاسو گے، اوہ جاسی گا، اوہ جاسی گی، اوہ جاسن گے، اوہ جاسن گیاں۔ سانوں پہاڑی کتاباں وچوں ایہدیاں مثالوں ملیاں ہین: پہاڑی زبان کی پہلی جماعت تھیں ای پڑھایا جاسی گا۔ پہلی جماعت تھیں ہی مادری زبان پڑھانے نا فیصلہ ان شاء اللہ بہوں سودمند ثابت ہوئی گا۔ آج نے دور وچ شاید ہی کوئے ایس بندہ ہوئی گا جیہڑا کرکٹ نے ناں تھیں واقف میہ۔

فعل امر

فعل امر اوہ ہوندا ہے جس وچ کسے کم دے کرن دا حکم دتا جاوے۔ پہاڑی دی دوسری کتاب وچ بہت سارے جملے فعل امر وچ ہین۔ جیویں: آؤ کھیڈن جُلاں۔ آواز سُن۔ اٹھ تک گنتی یاد کر۔ کتاب پڑھ۔ ٹی وی تک۔ نیکی نے کم کر۔ بڑے نی گل من۔ بڑے نی صحبت تھیں وچ، بلبیل نی آواز سُن۔ تُوں نی کرن کی تک۔ بُوہے کی جندرا لا۔ جُوٹ آن داند جگڑو۔ جُور نال چیز پکڑ۔ چرخہ ڈاہ سوتر کت۔ چاٹی وچ دُده رُک۔ چاننی نال آٹا چھان۔ چچ نال دانے چھٹ۔ خربوزہ کپ کے کھا۔ تھالی وچ رُٹی رکھ۔ رب کولوں ڈر۔ بڑیاں نا ادب کر۔ سچ بول۔ علم سکھ۔ اپنا گھر بار صاف رکھ۔

فعل نہی

فعل نہی اوہ ہوندا ہے جس وچ کسے کم دے کرن توں روکیا جاوے۔ پہاڑی کتاباں وچوں سانوں گجھ مثالاں فعل نہی والے جملیاں دیاں وی ملیاں ہن۔ جیویں: نت نہ رو۔ اُدھر نہ جا۔ دُور دُور نہ نس۔ گھٹ نہ تول۔

حرف

ایتھے اسیں پہاڑی دیاں کتاباں وچ ورتیندے حرف جار، عطف، علت، تشبیہ، اضافت وغیرہ مثالاں راہیں دے رہے ہاں۔ ایہہ ضروری نہیں کہ سارے حرف پہاڑی دیاں ایہناں تن کتاباں اندر موجود ہوں۔ سو اسیں صرف اوہناں حرفاں دا ہی ویروا کریساں جیہڑے ایہناں تن کتاباں اندر موجود ہین۔

حرف جار

ایتھے اسیں پہاڑی وچ ورتیندے حرف جار دے رہے ہاں۔ جیویں: نال/سنگ، وچ/بچ، بشار، تھیں، دار، پر/اُپر/ور، کول/کولوں، تھلے، اُتے، نیڑے، ایتھے، واسطے۔ آؤ اک اک کر کے ایہناں دیاں مثالاں ویکھدے ہاں۔

نال/سنگ

پہاڑی وچ لفظ 'نال' دے علاوہ 'سنگ' وی ایہناں معنیاں وچ ہی استعمال ہوندا ہے۔ جیویں: (نال) سائیکل ہمیشہ احتیاط نال چلانی چاہیدی ہے۔ حرفاں نال لفظ بناؤ۔ دراٹی نال گھاہ کپ۔ متواتر بارشاں ہونے نال ندیاں نالیاں تے دریاواں بچ سیلاب وی آئی جانا ہے۔ (سنگ) محنت کرن سنگ اسماں کی خوشی وی حاصل ہونی ہے۔ کئی واری اکوفقرے وچ دوویں لفظ ورتے گئے ہن۔ جیویں: (سنگ-نال) ہانیاں سنگ پیار نال رہنا۔ (نال-سنگ) بابا غلام شاہ بادشاہ نے جانداراں نال وی پیار سنگ برتاؤ کرن نی ہدایت کیتی۔

وچ/بچ

پہاڑی وچ لفظ 'وچ' دے نال 'بچ' وی بولیا جاندا ہے۔ خاص طور تے پہاڑی دے شمالی لہجے وچ ایہہ عام ورتیندا ہے۔ جیہڑا اصل وچ 'و' دی جگہ 'ب' دی ادائیگی نال وی بولیا جاندا ہے۔ جیویں: تھالی بچ رٹی رکھ۔ پھلاں وچ خوشبو ہے اُس نی۔ خلیتی وچ پیسے باہ۔

بشار

’وچکار‘ توں وکھ پہاڑی وچ ’بشکار‘ دا لفظ وی ورتیندا ہے۔ مثلاً: عورت سُن جواب دتا؛ ماہڑے تے عمر دے ’بشکار اللہ فیصلہ کرسی۔ ایہہ راجوری ضلع نے شمالی سرے پر پیر پنجال نے ’بشکار بنی نی ہک بہوں سوہنی بستی بچ ہے۔‘

تھیں

پہاڑی لہجیاں وچ ’توں‘ دی جگہ ’تھیں‘ دا حرف ورتیندا ہے۔ ایہہ کلاسیکی پنجابی وچ بہت زیادہ استعمال ہوندا سی۔ پہاڑی کتاباں وچ ایہہ تھیں تھیں ورتیا ہویا ملدا ہے۔ جیویں: بسم اللہ تھیں ہی بچے کی مادری زبان بچ تعلیم دینے نا ہک فائدہ ایہہ وی اے کہ بچہ اپنی ثقافت، تہذیب و تمدن تہ لوک ورثے تھیں چنگی طرح واقف ہوئی جانا ہے۔ موسم گرما نے ختم ہونے تھیں بعد خزاں نا موسم شروع ہوئی جانا ہے۔

دار

پہاڑی وچ لفظ ’ول‘ واسطے پنجابی دے پوٹھوہاری، دھنی تے ہزارے وال لہجیاں دی طرح ’دار‘ دا لفظ استعمال ہوندا ہے۔ جیویں: میں اُس دار دکھیا، اُس ماہڑے دار دکھیا۔ اسان دار چھتری کو چھاتا وی آکھیا جُلدا ہے۔ اوہ چُپ چپیتی ماہڑے دار دکھدی رہی۔

پرا/اُپر/ور

پہاڑی وچ ’تے‘ واسطے ’پر‘ دا لفظ ورتیندا ہے۔ جیویں: ایہہ راجوری ضلع نے شمالی سرے پر پیر پنجال نے بشکار بنی نی ہک بہوں سوہنی بستی بچ ہے۔ پہاڑی وچ ’اُتے‘ واسطے ’اُپر‘ ورتیندا ہے۔ جیویں: بلیک بورڈ اُپر چاک نال لکھیا جاندا ہے۔ عمامہ سر اُپر ہے۔ جتھے ہندی اردو وچ ’پر‘ ورتیندا ہے اوتھے پہاڑی لہجے وچ ’ور‘ دا استعمال ہوندا ہے۔ جیویں: لوکاں کی سچائی تے ایمانداری نے رستے ور چلنے نی ہدایت کیتی۔ اساڑی ریاست ہندوستان نے نقشے ور تاج نی طرح سچی نی ہے۔ اُستاد سبق بلیک بورڈ ور لکھدا ہے۔ اس موسم بچ ناشپاتیاں تے سیبیاں ور بہار ہونی ہے۔ پنجابی دے کئی لہجیاں وچ ہندی اردو دے ’مگر‘ واسطے ’پر‘ دا حرف ورتیندا ہے۔ پہاڑی وچ ایہدے واسطے ’ور‘ بولیا جاندا ہے۔ جیویں: ور لداخ وچ ایہہ موسم بہوں چنگا ہونا ہے۔

نے/سُن

بہت ساریاں ہند آریائی زبانناں وچ حرف ’ن‘ فاعل دی علامت دے دور تے استعمال ہوندا ہے۔ پہاڑی دے شمالی لہجے وچ ایہدی تھیں ’سُن‘ دا حرف ورتیندا ہے۔ ایہدے وچ ’ن‘ سادہ نہیں بلکہ اٹنوں دی آواز دیندا ہے۔ ایہہ پہاڑی دے شمالی لہجے دا اوہ خاص حرف

ہے جیہڑا پنجابی دے کسے ہور لہجے وچ موجود نہیں۔ دیکھو، پہاڑی دیاں نصابی کتاباں وچوں ایہہ مثالیں: بادشاہ سُن کئی واری اُس کو سمجھایا۔ مالک مکان سُن اُس کو آکھیا۔ مالک مکان سُن اُس کو جگانے دی کافی کوشش کیتی۔

پہاڑی دے جنوبی لہجے وچ فاعل دی علامت 'نے' باقی ہند آریائی زباناں وانگ ہی ورتیندا ہے۔ جیویں: شہزادے نے بادشاہ دی کیہڑی گل نہ منی آسی؟ اُنہاں نے ہمیشہ لوکاں کی اک دُوئے نال پیار تے محبت نال رہنے نا درس دتا۔

ٹوں/کوں/کی/گی

پنجابی دے بہت سارے لہجیاں وچ 'ٹوں' مفعول دی علامت دے طور تے استعمال ہوندا ہے۔ پہاڑی وچ لفظ 'ٹوں' دے علاوہ 'کوں' کی گئی وی ایہناں معنیاں وچ ہی استعمال ہوندے ہین۔ جیویں: (ٹوں) عورت اُنہاں پچیاں ٹوں ٹھگ رہی آسی۔ اسان کو چاہیدا ہے کہ استاد دا سبق جیہڑا اوہ بلیک بورڈ ور لکھدا ہے اُس کو نوٹ کراں تے گھر جا کے اُس ٹوں یاد کراں۔ (کوں) آپ اُس عورت تے اُسے دے پچیاں کو خاصی دیر تکدے رہے۔ اچھا اسان کو اجازت دے۔ (گی) اس گئی پہاڑی زبان وچ ناخ تے کاغذی ناخ وی آکھنے ہین۔

شالی پہاڑی لہجے وچ 'مئیوں' واسطے 'مکو' دی ضمیر مفعولی ورتیندی ہے۔ جیویں: شہزادے مالک مکان کو آکھیا مکو وی کسے تے رکھیو۔ شہزادے آکھیا، ٹھیک ہے مکو منظور ہے۔ (مکو) تَس مکو اتنی ہی مزدوری دیو جتنا میں کم کرساں۔

جنوبی پہاڑی لہجے وچ 'مئیوں' واسطے 'مگی' تے 'تینوں' واسطے 'ٹوکی' بولے جاندے ہین۔ (مگی) مگی بہوں افسوس ہے۔ میرے اللہ! کیہہ وجہ ہے کہ ٹوں اس آدمی واسطے مگی اُس نی نماز جنازہ تے اُس کی دفنانے نا حکم دتا۔ (ٹوکی) جد کہ ٹوکی پتہ ہے کہ ایہہ سخت گناہ گار سا۔

تھلے اسیں اوہ حرف دے رہے ہاں جیہڑے پنجابی دے سارے لہجیاں وچ سانجھے ہین۔ جیویں: (کول/کولوں): (کول) مہاڑے کول اک چوکور ڈبا ہے۔ (کولوں) رب کولوں ڈر۔ جموں وچ دیکھن قابل ویسے تے کئی جگہاں ہین لیکن سبھاں کولوں خوبصورت جگہ باغ باہو ہے۔ (تھلے): ہتھم کڑی تھلے لگیا ہے۔ تھلے والے حصے کی ڈونگی مرگ آکھنے ہین۔ (سجے/کھے، اگے/پچھے): اس نے بغیر اس علاقے وچ سجے کھے ہور اگے پچھے کوئی وی ایسی جگہ میہہ جتھے انسان اپنی جان بچا سکے۔ (اندر/باہر): شیرے پلڑے کے پنچے اندر، کیا خوب ٹکنجے اندر۔ اک دن سا اوہ جال نے اندر، بھسیا شیر و بال نے اندر۔ میں سیاریاں تے تاریاں نے بارے وچ، زمین نے اندر تے باہر، ہور موسم نے بارے وچ تے سمندر نی گہرائی نے بارے وچ وی معلومات دینا

ہاں۔ حضرت بابا غلام شاہ نامزار پوری ریاست جموں تے کشمیر تے اس تھیں باہر وی مشہور ہے۔
(پاسے)؛ اس نے پک پاسے پیر نی بیٹھک ہے۔ (واسطے)؛ لنگر امیر غریب سبھاں واسطے جاری
رہنا ہے۔ پچیاں واسطے طرح طرح نیاں کھیلنے آلیاں چیزاں تے ہک خوبصورت باغ وی ہے۔

حرف عطف

پنجابی دے سبھ لہجیاں دی طرح پہاڑی لہجے وچ وی لفظاں تے جملیاں نوں جوڑن
واسطے ’تے‘ تے ’فر/فیر‘ ورتے جاندے ہین۔ جیویں: (تے) پڑھو تے حرف بکھ بکھ کرو۔ پڑھو تے
حرف جوڑو۔ ایسے وجہ نال ایس زیارت وراج وی کئی سو بلیاں تے کبوتر تے ہور دوائے چرند
پرند بے روک ٹوک پھرنے تے حضرت نے لنگر تھیں چلنے تے اناج کھانے ہین۔ (فر) فر شہزادہ
آپ ہی اٹھ کے ٹر گیا۔ (فیر) جنہاں اُپر فیر وی نظر مارنے نی لوڑ ہے۔

’کے‘ پنجابی تے ہندی اردو وچ اجیہا حرف ہے جیہڑا دو فعلان نوں ملاون دا کم کریندا
ہے۔ پہاڑی وچ ایہدی تھاں تے ’تے‘ ورتیندا ہے۔ پر ایس توں پہلاں آون والے مصدر دی
جڑھ نال ’ای‘ دا وادھا کیتا جاندہ ہے۔ ایہو وادھا پوٹھوہاری لہجے وچ وی ہوندا ہے۔ جیویں: ’جوڑ
کر کے پڑھو‘ دی تھاں ’جوڑ کری تے پڑھو‘۔ نقشے تکی تے چیزاں نے نال لکھو۔

حرف بیان

پہاڑی لہجیاں وچ حرف بیان ’کہ‘ دے نال نال ’بے‘ وی ورتیندا ہے۔ جیویں: اسراں
لگنا ہے جے چناراں کی اگ لگی نی ہے۔ بہر حال امید ہے جے استاد حضرات تہ دوسرے پڑھے
لکھے مہربان اپنے قیمتی مشوریاں تھیں بورڈ کی نوازن گے۔

حرف علت

پہاڑی لہجیاں وچ حرف علت ’کیوں‘ جے دی تھاں ’کیاں‘ جے استعمال ہوندا ہے۔
جیویں: کیاں جے اس دا سماج انہاں دے سرتے چلدا ہے۔ کیاں جے اوہ بھوں گناہ گار بندہ
سا۔ (کیاں کہ) کیاں کہ ایہہ حصہ درہ پیر نے بالکل نزدیک ہے۔

حروف تشبیہ

جموں تے کشمیر دے ایہناں پہاڑی لہجیاں اندر ’جیہا/جیہی‘ ورگے حروف تشبیہ استعمال
ہوندے نیں۔ جیویں: کی جیہی گڑی گز پراندا۔ تے تھوڑا جیہا غصہ وی آیا لیکن اوہ چپ رہیا۔
دنیا بچ کوئی وی کم جیہا میہہ کہ جیہڑا انسان نہ کری سکے۔

حروف اضافت

پہاڑی دے شمالی لہجے وچ اضافت واسطے 'دا، دے، دی، دیاں' تے جنوبی لہجے وچ 'نا، نے، نی، نیاں' استعمال ہوندے ہن۔ اتھے ایہہ دسنا ضروری ہے پنجابی دے بہت سارے لہجیاں وچ اضافت واسطے 'نا، نے، نی، نیاں' ورتیندے ہن۔ جیویں: پوٹھوہاری، جہلمی، گھیبی، جنڈالی، چھاچھی، اعوانکاری تے کوہاٹی وغیرہ۔ اسان پہاڑی نصابی کتاباں وچوں تھلے دتے حروف اضافت اکٹھے کیتے ہن: (دا) سچے دا بول بالا، چھوٹھے دا منہ کالا۔ (دی) ایہہ عدنان دی کتاب ہے۔ (دے) آپ اُس عورت تے اُس دے بچیاں کو خاصی دیر تکدے رہے۔ (نا) تَساں ناشاپاتی نا بُوٹا تکیا ہے؟ شیر جنگل نا بادشاہ ہونا ہے۔ ایہہ غلے نا ذخیرہ ہے۔ (نی) ایہہ دادے نی عینک ہے۔ محنت بڑی کم نی چیز ہے۔ لوک اُس نی بہوں عزت کرنے سن۔ ایہہ امجد نی سائیکل ہے۔ (نے) راجدھانی اُس جگہ کی آکھنے جتھے حکومت نے دفتر ہونے۔ گائیں نے چار تھن ہن۔ میں اُس شہر نے سبزہ زاراں نے صدقے۔ (نیاں) باغاں پنج پھلاں نیاں کیریاں پھلاں نال سچی جاناں ہن۔

پہاڑی دیاں نصابی کتاباں وچ کجھ سبق ایہے ہن جیہناں وچ اُستاداں واسطے ہدایات دتیاں گئیاں ہن۔ ایہہ ہدایات دی دکھ دکھ لہجیاں وچ دتیاں گئیاں ہن۔ جیویں 'مد دی مشق لئی تیار کیتے گئے سبق وچ پہاڑی دا جنوبی لہجہ ورتیا گیا ہے۔ جیویں: 'لفظاں نی مد نال بچیاں کی 'مد نی شناخت کراؤ'۔ اگلے صفحے تے 'زبر دی مشق لئی سبق ہے۔ اوہدے وچ پہاڑی دا شمالی لہجہ ورتیا گیا ہے۔ جیویں: 'لفظاں دی مد نال بچیاں کو 'زبر دی شناخت کراؤ'۔ کئی سبقاں وچ ایہے جملے عام ہن جیہناں وچ اکو جملے اندر دوواں لہجیاں دے حروف اضافت ورتے گئے ہن۔ جیویں: 'اس نے نال آدمی دی زندگی دا گہرا جوڑ ہے۔' یا 'نقشاں دی مد نال لفظاں دی سیان کراؤ تے حرف 'پھ' نی شناخت کراؤ۔'

گنتری

پہاڑی دی دوسری کتاب وچ اک سبق ہے جیہدا ناں ہی 'گنتری' ہے۔ ایہدے وچ اک توں لے کے دس تک دی گنتری نوں اک نظم دے روپ وچ پیش کیتا گیا ہے۔ ایہہ نظم اسیں اتھے لکھ رہے ہاں تاں جے پہاڑی لہجے وچ استعمال ہون والے گنتری دے لفظاں دا پتہ چل سکے: اک دو ٹردا رہو، دو ترے سچ کہہ۔ ترے چار بیڑا پار، چار پنج ملیا گنج۔ پنج چھ پیسے دے۔ چھ ست لڑمت۔ ست اٹھ چٹی چٹھ۔ اٹھ ناؤں بھلیا راہوں۔ ناؤں دس بس کر بس۔ بالاں لئی لکھی ایس نظم توں سانوں پتہ چلدا ہے کہ پہاڑی لہجے وچ گنتری لئی ورتیندے لفظ اوہی ہن جیہدے پنجابی دے بہت سارے لہجیاں وچ بولے جاندے ہن۔ اک خاص گل ایہہ ہے کہ پہاڑی دی گنتری وچ 'اک' واسطے 'اک' تے 'ہک' دونوں لفظ استعمال ہوندے ہن۔ کئی واری اکو فقرے وچ دوویں اک تے ہک ورتے گئے ہن، جیویں: ہک وار اک اتا کتا تہر یا یا

سا۔ پہاڑی لہجے وچ ویہہ دا اُچارن دُ دی تھاں ’ب‘ نال یعنی بیہہ کیتا جاندا ہے۔ جیویں: کرکٹ میچ
 بیچ پنجاہ یا بیہہ اوور ہونے ہین۔

کھوج دے سٹے

اپنی ایس کھوج راہیں آسیں ایس سٹے تے پینچے ہاں کہ جموں کشمیر سرکار نے اپنی
 ریاست وچ مقامی زبانوں دی مُڈھلی پڑھائی نوں تھاں دتی ہوئی ہے۔ جیہدے وچ کشمیری،
 ڈوگری، گوجری، پہاڑی، بلتی وغیرہ شامل ہن۔ اسوں اپنی کھوج لئی پہاڑی نوں چنیا۔ پہاڑی دی
 پہلی، دوسری تے تیسری جماعت دیاں نصابی کتاباں دا تجزیہ کر کے سانوں پتہ چلیا ہے کہ پہاڑی
 دے وکھ رنگاں نوں ایہناں نصابی کتاباں وچ سمویا گیا ہے۔ ہر لہجے نوں وکھرے وکھرے
 سبقاں وچ نہیں سگوں اکو سبق وچ کئی کئی لہجے پیش کیتے گئے ہن۔ جو ایس گل دی دلیل ہے کہ
 ایس نصاب نوں تیار کرن والے ماہراں نے بولی دے سارے رنگاں نوں کھ رکھیا ہے۔ آسیں ایس
 سٹے تے پتہ ہاں کہ پہاڑی دے ایہہ سارے رنگ ایدھر ساڈے کول پنجاہ، آزاد کشمیر تے خیبر
 پختونخوا وچ وی موجود ہین۔ ایس طرح آسیں وی ایہہ آس رکھ سکے ہاں کہ پاکستان دے سکولوں
 وچ پنجاہی دی پڑھائی لئی وی ماہرین ایس طرح دا نصاب تیار کرن گے جیہدے اندر ساڈے سبھ
 لہجیاں دے سوہنے سوہنے رنگاں نوں تھاں دتی جاوے گی۔

حوالے

* لیکچرر نمل، اسلام آباد

1. Max-Jean Zins, *Guerres, Dictionnaire de l'Inde Contemporaine*, ed. Frédéric Landy (Paris: Armand Colin, 2010), 241.
2. Nathalie Reynolds, *Jammu - e t - Cachemire, Dictionnaire de l'Inde Contemporaine*, ed. Frédéric Landy (Paris: Armand Colin, 2010), 283.
3. Preface of “ *The Azad Jammu and Kashmir Interim Constitution Act, 1974*”, 47-48.
4. Catherine Clémentin-Ojha ; Christophe Jaffrelot ; Denis Matringe, et Jacques

Pouchepadass; *Dictionnaire de l'Inde*, (Paris: Larousse, 2009), 145.

5. Stephen P. Cohen, Pakistan and India, *Encyclopedia of India*, vol.3, (ed.)q, Stanely Wolpert, (New York: Thomson Gale, 2006), 262.

6. *Resolution no 39 of the Security Council* :[http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/39\)1948\(&Lang=E&style=Bf](http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/39)1948(&Lang=E&style=Bf)

7. *Resolution no 47 of the Security Council*: [http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/47\)1948\(&Lang=E&style=B](http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/47)1948(&Lang=E&style=B)

8. *United Nations* :<http://www.un.org/fr/peacekeeping/missions/unmogip/background.shtml>

9. Catherine Clémentin-Ojha, 145.

10. Michel Boivin, *Le Pakistan*, (Paris: PUF, 1996), 49-50.

11. Catherine Clémentin-Ojha, 146.

12. Dr. Kazi S. Ahmad, *Geography of Pakistan*, (Karachi: OUP, 1969), 203.

13. *AJ&K Portal ; Administrative Setup* :<http://ajk.gov.pk/?p=28>

14. Gerald D. Berreman, Pahari, *Encyclopedia of World Cultures*, Volume III, South Asia, ed. Paul Hockings (New York: G.K. Hall & Company, 1992), 219.

15- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، پنجابی بھاشا دا سروت تے بنتر (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی پبلی کیشن بیورو، 2013ء)،

369-70

16- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، سدھانک بھاشا وگیاں، دوسرا ایڈیشن (پٹیالہ: مدان پبلشنگ ہاؤس، 2014ء)، 268-

17- ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ، 2013ء، 370-

18. George Abraham Grierson, *The Linguistic Survey of India*, Vol. VIII. (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1919), 477.

19. G.A. Grierson, 241.

20. G.A. Grierson, 242.

21. G.A. Grierson, Vol. IX. (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1916), 1.

22- پہاڑی کتاب، دوسری جماعت دے بچیاں واسطے، (سرینگر: دی جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بورڈ آف سکول

ایجوکیشن، 2007)

23- پہاڑی کتاب، تیسری جماعت واسطے، (سرینگر: دی جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن، 2008)

24- پہاڑی کتاب، چوتھی جماعت واسطے، (سرینگر: دی جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بورڈ آف سکول ایجوکیشن، 2010)

25- دو گلاں، پہاڑی کتاب، دوسری جماعت دے بچیاں واسطے، IV-

26- دو گلاں، پہاڑی کتاب، دوسری جماعت دے بچیاں واسطے، IV-

رفاقت حسین ممتاز دی حیاتی تے شاعری

Abstract:

In this research article, the life and poetic works of a unique and representative poet of Punjabi, Rifaqat Hussain Mumtaz, have been analyzed. The author has drawn attention to certain new aspects of the poet's life which were not known to us till now. The poet observed life keenly and translated his pain into words. He highlighted the heroic tradition of Punjab and thus secured a prominent place for himself among the contemporary poets.

رفاقت حسین ممتاز ہوراں دے وڈ وڈیرے ضلع سیالکوٹ دے پنڈ ”ستراہ“ دے رہن والے سن۔ اوہناں دے دادا محمد حسین قریشی ایس پنڈ توں اچالا کر کے جڑانوالہ آن وے۔ اوہ راج گیری کردے سن۔ محمد حسین قریشی دے پتراں دے ناں نوکر حسین، عبدالحمید تے عبدالرشید سن۔ رفاقت حسین ممتاز دا پپو عبدالحمید وی جڑانوالہ وچ ای جمیا پلایا۔

ہندوستان دی ونڈ توں پہلے عبدالحمید قریشی سانجھی رام ہندو دے الیکٹرک سٹور اُتے مستری دے طور تے کم کردے سن۔ جدوں ونڈ ویلے سانجھی رام جان لگا تے اپنا ایہہ سٹور اوہناں نوں دے گیا، جیہڑا اوہناں دی روزی روٹی دا وسیلہ بن گیا۔ (1)

عبدالحمید دی شادی ضلع سیالکوٹ دے پنڈ ”لویرے“ وچ اللہ دتے ہوراں دی دھی حسین بی بی نال ہوئی۔ ”لویرے“ پنڈ اوہناں دے وڈکیاں دے پنڈ ”ستراہ“ دے کول ای اے۔ عبدالحمید دے گھر تن پتر تے دو دھیاں جے۔ پتراں وچ رفاقت حسین ممتاز، لیاقت حسین تے عابد حسین تے دھیاں سرداراں بی بی تے بشیراں بی بی نیں۔ رفاقت حسین ممتاز بھیناں بھراواں وچوں سبھ توں وڈے سن۔ اوہناں دے قومی شناختی کارڈ دے ریکارڈ موجب اوہ 1 جنوری 1946ء نوں جڑانوالہ وچ پیدا ہوئے۔

اوہناں اڈھلی تعلیم پرائمری تیکر ایم سی ڈل سکول نمبر 1 جڑانوالہ توں حاصل کیتی۔ فیر گورنمنٹ ہائی سکول جڑانوالہ وچ داخل ہو گئے تے میٹرک دا امتحان اوہوں پاس کیتا۔ دسویں کرن مگروں گورنمنٹ ڈگری کالج جڑانوالہ توں ایف۔ اے دا امتحان پاس کیتا تے بی۔ اے وچ

داخل ہو گئے۔ بی۔ اے وچوں پڑھائی چھڈ کے الیکٹریک سٹور اُتے اپنا کم کرن لگ پئے۔ اوہناں دے والد گورنمنٹ دی ٹھیکیداری دی کردے رہے۔ جدوں جنرل ایوب خاں دے دور وچ زرعی ٹیوب ویل لگے، اوہناں ٹیوب ویلاں دا ٹھیکہ وی لیا سی۔ (3)

رفاقت حسین ممتاز دی شادی اُستاد بڑے غلام علی خاں تے اُستاد برکت علی خاں ہوراں دے خاندان وچ شاہین بانو ہوراں نال ہوئی۔ (4)

اوہ آپ وی موسیقی دے چنگے بھلے جانو سن تے سنگیت دی کمپوزنگ وی آپ ای کر لیبندے سن۔ اوہ اک فلم بنوا رہے سن جیہڑی کہ پوری نہ بن سکی کیوں جو اکمل ایس فلم وچ ہیروسی تے اوہ فلم دے آخری دناں وچ فوت ہو گیا۔ ایس فلم دے ڈائریکٹر ساحل فارانی، میوزک ڈائریکٹر ایم وارث، مصنف حزیں قادری، ہیر واکمل، ہیر ورن فردوس تے منور ظریف دا کردار وی سی۔ ایس فلم دے دو گیت رفاقت حسین ممتاز تے دو گیت ساحل فارانی ہوراں لکھے سن۔ رفاقت حسین ممتاز دے لکھے ہوئے گیت ایہہ نیں:

ونگاں	چھنکاواں	تیرے	واسطے
آواں	کدی	جاواں	واسطے

چرنے دی ماہل، پونیاں، تنداں اداس نی

اڈیاں سی رل کے جیہڑیاں، کونجاں اداس سی (5)

اوہ اپنے ذاتی جیون بارے معلومات دیندیاں ہوئیاں جذباتی ہو گئے تے اساڈے اک سوال دے جواب وچ دسیا کہ اوہناں نوں فلمی دنیا وچ کسے کڑی نال پیار ہو گیا سی تے اوہناں اوہدے پچھے اپنا بہت کجھ اُجاڑیا۔ (6)

اوہناں شاعری دے ذوق پچھے اپنا بہت مالی نقصان کیتا۔ اپنے کاروبار ول دھیان کرنا ای چھڈ دتا تے اوہ کم ہولی ختم ہوندا گیا۔ آخر جیہڑی الیکٹریک سٹور والی تھاں سی اوہ وی وک گئی۔

”ساڈی اک دکان ہندی سی گردوارے بازار وچ اوہ دکان 25 لکھ دی ویچ دتی۔ 25 لکھ وچوں 15 لکھ ہک بندہ لے گیا۔ اوہ وی شاگرد ای سی جی ساڈا۔ باقی حالات خراب ای خراب ہوندے گئے۔ لت خراب ہو گئی۔ ایہدے تے ڈیڑھ دو لکھ روپیہ لگا۔ ہن احساس ہوندا اے کہ ایہہ شاعری جیہڑی اے نا ایہہ چا پلوسی نال نہیں کیتی۔ دیکھو 2 کروڑ دی جگہ اے 25 لکھ وچ وکی تے کیہ ہو یا اے؟ ایہہ شاعری دی

وجہ توں نقصان ہو یا اے۔ بھئی توجہ ای نہیں کر سکے۔ وئی ایہہ کاروبار کیہ؟ ہن رات نوں نیندر نہیں آوندی۔ جدوں خیال پیندا اے ذہن وچ کہ یار کتھے 2 کروڑ تے کتھے 25 لکھ؟ 25 لکھ وچوں وی 15 لکھ شاگرد لے گیا۔ فیروانف دا آپریشن (بائی پاس) کروایا جیہڑا چار پنچ پچاسی اوہ اوتھے لگ گیا۔ ہن کئی وار، رات اٹھ کے بہہ جائی دا اے کہ یار ایہہ کیتا میں کیہ؟ بندے کہندے آ بھئی، یاں شاعری کر لیندا یاں اپنی جائیداد بچا لیندا۔ کئی دفعہ تے میں کہیا چل یار چنگا ای ہو گیا۔ شاعر دا جیہڑا ورثہ اے اوہ تے شاعری اے نا۔ پر جدوں بچیاں دا خیال آؤندا اے تے سوچنا واں ایہہ کیڈا گھانا پیا، ایہہ گھانا پورا نہیں ہوسکدا۔ باقی زندگی وچ عیش بہت کیتی۔ بہت اچھی کیتی۔ ایہہ وی زندگی دا ہک حصہ اے۔ ایہہ وی بھگتنا پے رہیا۔“ (7)

رفاقت حسین ممتاز نے پڑھائی دے دوران ای شاعری کرنی شروع کردتی سی۔ قصوروں 1965ء دی جنگ ویلے ہجرت کر کے آئے محمد رشید ایہناں نوں خلیل آتش ہوراں نال ملایا۔ خلیل آتش ہوراں ایہناں نوں شاگرد بنا لیا۔ جیہدے پاروں اوہناں دی شاعری ہور نکھر گئی۔ رفاقت ہوریں بنیادی طور تے نظم دے شاعر ہن۔

”میں زیادہ نظم ای لکھی۔ غزلاں میریاں بہت پرانیاں نیں۔ اج توں ویہہ سال پچھے چلے جاؤ۔ ہن میں نظم ای لکھنا واں۔“ (8)

اپنے ادبی مہاڑ بارے اوہناں دسیا:

”میں اصل جی اپنے کم نال کم رکھیا اے۔ کوشش ایہہ کیتی اے کہ بغیر کسے تحریک توں میں ساہنے آواں۔ کسے ترقی پسند ادیب شاعر دے طور تے نہیں۔ یاں رجعت پسند دے تے نہیں۔ میں اک اپنے رنگ اچ، اپنے ڈھنگ نال لوکاں نوں یاد رہ جاواں۔ باقی تے اسیں وی ترقی پسند آں۔ اگر ترقی پسند نہ ہوندے تاں کیہ ضرورت پئی سی احمد خاں تے لکھن دی؟ پنجاب دے جیہڑے بہادر اوہناں اتے لکھن دی کیہ لوڑ سی؟ ایہہ اوہ ای لکھدا جیہڑا ترقی پسند ہووے۔“ (9)

مگدی گل ایہہ وے کہ رفاقت ہوریں اُکا ای بھولے، معصوم جی سن۔ اوہناں دیاں اپنیاں کیتیاں گلاں توں ای نتیجہ نکلدا اے کہ اوہ جیون تے فن نوں دو دکھو دکھ گلاں نہیں

مندے۔ اوہناں نے دُکھ ہنڈھائے تے دنیا دے دھوکھے سہے نیں، پر ہمیش مان اوہناں نوں ایس گل دا رہیا کہ اوہناں اپنی زبان تے شاعری نال کدی کھوٹ نہیں کیتا۔ ایہہ اوہناں دی عظمت تے وڈی دلیل اے۔ دُکھاں بھریا جیون جیوندے رفاقت نوں 26 جنوری 2018ء والے دیہاڑے موت کجھڑ چا لیا۔

رفاقت حسین ممتاز ہوراں بھاویں دُکھاں بھریا جیون جیویا تے ساری حیاتی گھاٹے دے سودے کیتے، پر فیرو وی اک گل اوہناں دے جیون وچ بہوں نشا بھر رہی کہ اوہناں من مرضی دا لکھیا تے کسے دھڑے بندی دا شکار نہیں ہوئے۔ بھاویں اوہناں دی مالی حالت کوئی ایڈی چنگی نہیں سی، پر اوہناں دے یاراں دوستاں نے اوہناں لکھتاں نوں چھپوان دے آہر کیتے۔ اسیں اتھے اوہناں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں لکھتاں دا ویروا دیندے آں۔

(ا) چھپیاں لکھتاں:

”سانجھے روگ“ ایہہ کتاب 1978ء وچ چھاپے چڑھی جیہدے وچ رفاقت حسین ممتاز، احمد سعید سانول تے رانا مزمل ساجد دی کوتا اے۔ ایس کتاب دے 72 صفحے نیں۔ صفحہ 11 توں 29 تیکر رفاقت حسین ممتاز دیاں غزلاں شامل نیں۔

”جند برقاں دا آلھنا“ ایہہ کتاب ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت لاہور ولوں 2001ء وچ چھپی۔ ایہہ نظماں دا پراگا اے۔ ایہدے وچ 63 نظماں شامل نیں تے ایہدے 128 صفحے نیں۔ ایہنوں مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں ایوارڈ وی مل چکیا اے۔

”اکلاپے توں اگے“ پنجابی مرکز لاہور ولوں 2007ء وچ چھپی۔ ایہدے 119 صفحے نیں۔ نظماں دا پراگا اے تے ایہدے وچ 118 نظماں نیں۔

”بلکل وچ اسمان“ سانجھ پبلی کیشنز لاہور ولوں 2009ء وچ چھپی۔ ایہدے 112 صفحے نیں۔ ایہہ غزلاں دا مجموعہ اے تے ایہدے وچ 112 غزلاں شامل نیں۔

”پیڑاں وکنے آئیاں“ ایہہ کتاب پاک پنجاب فاؤنڈیشن نے 2016ء وچ چھاپی۔ نظماں دا پراگا اے۔ ایہدے وچ 70 نظماں شامل نیں تے کتاب دے صفحے 116 ہین۔

(ب) ان چھپیاں لکھتاں:

”گھڑیالی“ ان چھپیاں نظماں دا پراگا اے۔ ایہدے وچ 72 نظماں شامل نیں۔

”پتھر ہوئی اکھ دا نوحہ“ ایہہ وی نظماں دا پراگا اے۔ ایہدے وچ 101 نظماں شامل نیں۔

اساڈی رفاقت حسین ممتاز ہوراں نال لمبی 20 جولائی 2015ء والے دیہاڑے دی اے پر اوہدے بعد اوہناں دی 2016ء وچ ”پیڑاں وکنے آئیاں“ کتاب چھاپے چڑھی تاں اوہدے وچ اُتلیاں مسودیاں دیاں نظماں دی چون کر کے چھاپیا گیا۔

موضوعاں دا ویروا:

رفاقت حسین ممتاز دی شاعری وچ اوہناں دی کلاتے سوچھ دی اپنی رنگا رنگی اے کہ ایہدا ہک ہک پلھ کئی ویرویاں دی منگ کردا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ سے گن نیں۔ ایہناں وچوں اک لوک گیتاں راہیں من دی گل کرنی کیوں جو لوک گیتاں نال واہ ہر جی دا ہوندا اے۔ اوہناں کول ماہیے نوں اک نویں رنگ وچ ورتیا گیا اے۔ ایہدی ہیئت، خیال نوں بدل کے اک نواں رنگ دتا اے۔ اوہناں نے اک جی دے اندر دے کرب نوں انج ماہیے وچ بیان کیتا اے:

ماہیا وے

ہانیا وے

کوئی لنگی تاں سے دی

موتے دے سانوں

اک چٹکی ہاسے دی (10)

اوہناں نے لوک صنفاں نوں نویں سروں وچا ریا اے۔ اجو کے بندے دی ہوند، دُکھ سکھ تے سبھ توں ودھ سے دے کرب نوں انج بیانیا اے کہ ایہہ رومانی گیتاں توں کدھرے اگانہہ ودھ کے سمکالی سوچھ اپنے کلاوے وچ لئی پیٹھیاں نیں۔

ماہیا وے

ہانیا وے

سوچاں دے کھوہ اندر

لاشاں بولدیاں

چُپاں دی جوہ اندر (11)

ماہیے توں ہٹ کے اوہناں نے غربت، ناانصافی تے اچھے ہو رکئی سماجی دُکھاں، درداں دے ”تھال“ کھڑکائے نیں:

سُتی ماں پرالی اتے

مٹی دے وچ کھیڈن بال

آل مال میرا تھال (12)

تے نال نال پراتنا کر دے نیں:

گھل اکبر لئی دُلا کوئی

دھرتی اتوں مئے کال

آل مال میرا تھال (13)

اوہناں اپنی کلانوں کلاسیکی شاعری نال وی جوڑیا اے۔ پراوتھے وی سیک رفاقت دا اپنا

اے۔ ”باراں ماہ“ وچوں وگی دیکھو:

جیٹھ

سن وے راہیا جاندا

مُڑھکو مُڑھکی جیٹھ

جند برقاں دا آٹھنا

بلدے سورج پٹھ (14)

جدوں انیاں دی ہنیری جھلدی اے تاں کسے مانگوں نظریے یاں فیشنی ویہن وچ نہیں
دُب مرداسگوں اوہ اپنی تاریخ توں ہمت، حوصلہ لبیدا اے تے ہنیریاں ظلمی راتاں نوں مکاون لئی
دُلے، احمد خاں کھرل، جبرو، وریام، ملنگی، بھگت سنگھ تے سرا بھاسنگھ نوں ونگاردا اے جیہناں دلش
دروہیاں دے گل پھاہ پائے سن۔ انج رفاقت دے تاریخی شعور دا پینڈا دھرتی توں شروع ہو کے
دھرتی اتے ای مکدا اے۔ اوہ دھرتی دی ککھ وچ بے وی توں پناہ نہیں لبیدا سگوں اوہدی سد یوی
انکھ جگاؤن کان پرانیاں ورتیاں راہیں ویلے وچ جیون دا حوصلہ رکھدا اے۔

جم نی مائے مرینے! مڑ کوئی محرم لک

ظالم تے زردار دی دیوے شکل وگاڑ

پٹ انگریزی چوکیاں، تھانے دیوے ساڑ

جم نی مائے پنجابنے! موکھا، کھرل، مراد

چھیل چھیلے گھرو باراں دے سردار

دھرتی دی اک واج تے جاناں دیندے وار (15)

رت اُبالے کھاوندی

ساڈے جُجے اندر

پورس دے اسیں نال دے

اوہ کون سکندر (16)

اج جگیا ئی (گلوبلائیشن) دے ہتھوں وسیب وچ کھج دھروہ مارا ماری تے نس بھج نے
 ساڈے کولوں محبت، پیار، سانجھ، رلت سبھ کجھ کھوہ لیا اے۔ سیانے آکھ دے نیں جے تسیں کسے
 قوم وچ تہذیب دیکھنی ہووے تے اوہناں دیاں خوشیاں، اوہناں دے دُکھ تے غماں وچ
 اوہناں دا ورتارا تک لوو۔ پر جتھے ہر اک نوں اپنا ای ڈر پیا ہووے اوہنے دو جے دا بھار کدوں
 ونڈانا ایس؟

ہر بند اے سہیا

گنگے چُپ مکان

دھوڑاں وچ گواچیا

مکھڑا چن اسمان (17)

رفاقت ہوراں دی اک نظم اے ”پتھر ہوئی اکھ دا نوحہ“ جیہنوں پرکھیاں اُنچ لگدا اے کہ
 اچھے جی دی گل کیتی جا رہی اے جیہدے نال حیاتی وچ ہر تھاں نا انصافی، دھرتے ظلم ہوندا اے
 تاں ایہہ سبھ سہن مگروں اوہ کیویں بے حس ہو جاندا اے۔ ٹھوکراں، دھکے دھوڑے لگ لگ کے
 ایٹا پکیرا ہو جاندا اے فیروں نوں ڈانگاں وی وجن پھیاں تے اوہ کندھ وانگ چپ چپیتے کھائی
 جاندا اے۔ کیوں جو اودھی اپنی پچھان ای مُک جاندی اے۔ ایہہ اج ساڈے دور دا المیہ اے
 کہ کیویں نمائے جیاں نال دھرو کیتا جاندا اے تے اوہ جی اپنی پچھان ای کردے رہ جاندا
 نہیں۔

کیڑیاں بھریا تک آں خورے

یاں اک بک سواہ دی آں

میں تے ہاں دُکھاں دا لاڑا

میں تے مٹی راہ دی آں

ٹٹی ہوئی ونگ آں خورے

اڈدا ہو یا ککھ آں میں

بلدا بھجدا سفنا کوئی

پتھر ہوئی اکھ آں میں (18)
 دنیا بھونسی وچ اپنی کھب چکی کہ اج کسے دے دکھ، دردنوں سمجھن لئی لوکائی کول ویہل
 ای نہیں۔ بندیاں کول ویلا ای نہیں کہ اوہ کسے کول بہن۔ اوہدی سنن، اوہدا درد ونداون، تاں جو
 اوہ جیس کرب وچوں لگھ رہیا اے اوہدا وی کجھ کتھارسس ہو سکے۔

ایڈے سارے جھوم دے وچوں

کوئی ویرلا ایہہ چند جان دا ہونا

بند ہونٹھاں دی گفتگو کیہ اے (20)

اساڈے نال گل بات کردیاں رفاقت ہوراں اک سوال دے جواب وچ آکھیا:
 ”نہیں! پاء جی لکھیا ایویں ای جاندا؟ ایہہ پاء جی کوئی لہور والا کم تے نہیں وی کوئی منجی
 پہہڑی ٹھوکنی ایں۔ تہانوں دسنا واں جی۔ نظم میری اے ”اودوں آیا ایں!!!“ نظم دا عنوان اے۔
 ایہہ لکھی جناب کوئی سال وچ گئی۔ میرا ذہن نہیں کم کر رہیا سی پئی یار ایہہنوں کیہ ٹچ دیواں؟ کتھے
 مگے؟“ اوس نظم وچوں وگی دیندے آں۔

اودوں آیا ایں!!!

جدوں نیناں دے جوتی

اڈیکان دی ندی دے روڑھ اندر

رڑھ گئی اے

اودوں آیا ایں!!!

جدوں چُنی دا گوٹا

دلیلاں لیکدا چُنی تے

جھوٹھا پے گیا اے

اودوں آیا ایں!!!

جدوں نتھلی دا سورج

بنیرے، کوٹھیاں، کندھاں

دے اُتوں لہہ گیا اے (20)

بندہ جیون اج بہت کجھ ہنڈھا وندا تے سہندا اے پر اپنی دھی موہرے اوہدی ذات اپنا
 سبھ کجھ قربان کر کے اوہدیاں سدھراں، خوشیاں دا ترلا کردی اے۔ ”ساڈا جیونا وی کوئی جیونا اے“
 اک دھی موہرے ٹھدے باپ دا نوحہ اے۔

سبھے من کے تیریاں وارثا اوئے
 دُکھ ہور وی بے حساب آئے
 ڈھلی سرتوں دُھپ نہ اوکڑاں دی
 ویلے ودھ توں ودھ خراب آئے
 کجھ حاکماں ساہ نہ لین دتا
 تیرے ولوں وی سدا عذاب آئے
 ساڈا جیونا وی کوئی جیونا اے
 جند ہوکیاں دے وچ گال چھڈی
 پھٹی اک وی کرن نہ چاننے دی
 بتی جند دی وٹ کے بال چھڈی
 دھی بہت پیاری اے فیرو وی میں
 جیجی منگدی کل تے ٹال چھڈی (21)

رفاقت حسین ممتاز ہوریں بنیادی طور تے نظم دے شاعر ہین۔ غزلاں دی اوہناں دی پہلی
 چون 1978ء وچ چھپی سی۔ جیہدے وچ دو ہور شاعر احمد سعید سانول تے منزل ساجد رانا دیاں
 غزلاں وی شامل نیں۔ تنان دیاں غزلاں دی چون ”سانجھے روگ“ دے سرناویں بیٹھ چھپی۔
 رفاقت حسین ممتاز دیاں غزلاں دے تعارف ”سکیری“ وچ تنویر بخاری لکھدے نیں:

”رفاقت حسین ممتاز کوئی آسمانوں لتھا نہیں، اوہ وی میری تہاڈے وانگوں
 دھرتی دا جایا اے۔ مٹی دا پتر اے۔ اوہدے وجود وچ مٹی ریتلی نہیں،
 چکینی اے تاہیوں ای تاں تریڈاں چھڈی جاندی اے۔ مٹی دی پچھان
 تے ہوند دا چانن اوہدے اکھراں چون جھاتیاں مار رہیا اے۔“ (22)

رفاقت دی شاعری دا اک اگھڑواں گن ایہہ دے کہ اوہ ہر حال وچ اپنا حق لین ول
 پریردا اے کہ بہادراں اکھی لوکاں اگے بھوت شوت کدے نہیں ٹک سکدے۔ بھوت شوت توں
 مراد اوہ استحصال کرن والیاں طاقتاں نیں تے رفاقت اوہناں طاقتاں نوں پُٹھے پیراں والیاں
 چڑیلاں سدا اے۔

اُدھاں، عزاں، ہمتاں والے اکھی شیراں اگے

چُٹھیاں پیراں والیاں ڈیناں کد ہن ٹھہر دیاں (23)

رفاقت بہوں کچھی شاعر اے۔ اوہ لوکاں اُتے ورھن والے دُکھاں دا رونا روندا تھاں

تھاں دسا اے۔

اگ لگی سی کتھائیں ہور دے

دھوں میری اکھیاں دے اندر بھر گیا (24)

رفاقت ایس سماج دے وڈے چھوٹے طبقیات دی حد بندی ٹٹن دی سدھر پالدا اے تے
انجھے سماج دے سنے ویکھدا اے کہ جتھے مذہب، رنگ، نسل تے طبقیات دا کھیر نہ ہووے۔

اکو ٹہنی ہووے کاں تے گھگی دی

شیشے دے نال سنگتاں ہوون سنگ دیاں (25)

مگدی گل ایہہ وے رفاقت حسین ممتاز سماج دے اک نمائے جی ہیں۔ اوہناں دی
شاعری اوہناں دی بیتی دا عکس اے۔ کسے دی تخلیق کار تے اوہدی لکھت وچ اوہوں کھیر نہیں
ہوندا جدوں تخلیق اوہدے ہڈوں پئی نکلی ہووے۔ مڑ اوہ شعر نہیں ہوندے، ہاواں ہوندیاں
نیں۔ غزل وچ نت دی بیتی بولدی اے۔ اوہناں دی شاعری ایس توں وی اگانہہ اے۔ اوہناں
دی شاعری وچ اوہناں جتھے دو بے نمائیاں دی حیاتی وی دکھالی دیندی اے۔ ایہدے نال نال
اوہناں دیس واسیاں نال غداری کرن والیاں دی ننڈیا کیتی تے سر وارن والیاں دے سوہلے
گائے ہیں۔ انج اوہ دھرتی واسیاں دے دکھاں سکھاں دے بھائیوال بن کے اُچیاں قدراں دے
آگو بن گئے ہیں۔

حوالے

* لیکچرر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ڈگری کالج فار بوائز، لکھنؤ منڈی، گوجرانوالہ۔

1۔ رفاقت حسین ممتاز، گل بات صدام حسین، عمر 69 سال۔ جولائی 20، 2015، مکان نمبر 107،
مبین سٹریٹ، محلہ علی پارک، تحصیل جڑانوالہ، ضلع فیصل آباد۔

2۔ رفاقت حسین ممتاز۔

3۔ رفاقت حسین ممتاز۔

4۔ رفاقت حسین ممتاز۔

5۔ رفاقت حسین ممتاز۔

6۔ رفاقت حسین ممتاز۔

7۔ رفاقت حسین ممتاز۔

8۔ رفاقت حسین ممتاز۔

9۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آلبٹا (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2001ء)، 53۔

10۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آلبٹا، 54۔

- 11۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 67۔
- 12۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 67۔
- 13۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 56۔
- 14۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 84۔
- 15۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 32۔
- 16۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 76۔
- 17۔ رفاقت حسین ممتاز، چند برقاں دا آملنا، 77۔
- 18۔ رفاقت حسین ممتاز، پیڑاں وکنے آئیاں (لاہور: پاک پنجاب فاؤنڈیشن، 2016ء)، 11۔
- 19۔ رفاقت حسین ممتاز، پیڑاں وکنے آئیاں، 15۔
- 20۔ رفاقت حسین ممتاز، پیڑاں وکنے آئیاں، 105۔
- 21۔ رفاقت حسین ممتاز، احمد سعید سانول، منزل ساجد رانا، سانجھے روگ (قصور: ملک بک ہاؤس، 1978ء)، 8۔
- 22۔ رفاقت حسین ممتاز، احمد سعید سانول، منزل ساجد رانا، 15۔
- 23۔ رفاقت حسین ممتاز، بگل وچ آسمان (لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2009ء)، 36۔
- 24۔ رفاقت حسین ممتاز، بگل وچ آسمان، 28۔

انڈیکس

کھوجی	سرناواں	صفحے	خلاصہ	مڈھلے لفظ
انظہر محمود	ایچ۔ اے۔ روز: پنجابی لفظیات، انسانیات تے اصطلاحات دا مہان کھوجی		ایس لیکھ راہیں پتا لگدا اے کہ ایچ۔ اے۔ روز آکو وسیلے رواجی علماں دیاں بہت ساری شاخاں بارے جانکاری رکھدا اے۔ جھلک دے کھوجی اوہناں دی کھوج توں وسیب توں ترقی دیاں نویاں راہواں توں جانو کروا سکدے نیں۔	رواجی، بھرویں جانکاری، جھلک، کھوجی، وسیب
صدام حسین	رفاقت حسین ممتاز دی حیاتی تے شاعری		ایس آرٹیکل وچ لکھاری نے رفاقت حسین ممتاز دی حیاتی تے شاعری تے چائن پایا اے۔ اوہ ضلع سیالکوٹ دے پنڈ سترہ دے رہن والے سن۔ لیکھک نے دسیا اے کہ شاعر نے اپنی شاعری وچ جتھے اپنی ہڈورتی بیان کیتی اے اوہتھے ای اوہناں دیس واسیاں نال غداری کرن والیاں دی مندیا وی کیتی اے تے جاناں قربان کرن والیاں سورمیاں دے جس وچ گائے نیں۔ اوہناں دی شاعری نظماں، غزلاں تے ماہیے دی صنف وچ ملدی اے۔	ہڈورتی، دیس وامی، غداری، مندیا، سوہلے، بھائیوال
عامر ظہیر بھٹی	پہاڑی نصابی کتاباں دا گرامری مطالعہ		ایس لیکھ وچ لکھاری نے دسیا اے کہ پنجابی دا پہاڑی لہجہ خیبر پختونخواہ، آزاد جموں کشمیر تے مقبوضہ جموں کشمیر دے مغربی علاقیاں وچ بولیا جاندا اے۔ ایس مضمون وچ لکھاری نے پہاڑی دی پہلی، دوجی تے تہی جماعت دیاں نصابی کتاباں دا تجزیہ پیش کیتا اے۔ لکھاری نے پہاڑی لہجے دی خصوصیت دا پاکستان وچ بولے جان والے دوجے پچیاں نال نکراواں تول کیتا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ پہاڑی دے ایہہ سارے رنگ	پہاڑی لہجہ، نصابی، کھوج پتر، لسانی تے ثقافتی سائنس، مڈھلی پڑھائی، سٹا

	پنجاب، آزاد کشمیر تے خیبر پختونخواہ وچ موجود نیں۔ ایس لئی ماہراں نوں چاہیدا اے کہ اوہ پنجاب دے سکولوں لئی اجیہا نصاب تیار کرن جیہدے وچ پہاڑی لہجیاں نوں وی تھان دتی جاوے۔			
لسانیات، سنسکرت، ڈونگھا، نظریے، دھاتو، سانگا	ایس مضمون وچ لکھاری نے محمد آصف خاں دے نظریاں اُتے چانن پایا اے تے دسیا اے کہ اوہ بہت وڈے ماہر لسانیات سن۔ لکھاری نے ایس مضمون وچ اوہناں نظریاں اُتے بحث کیتی اے جیہڑے اوہناں دی مشہور کتاب ”پنجابی بولی دا پچھوکڑ“ وچ موجود نیں۔ محمد آصف خاں نے پنجابی نوں سنسکرت وچوں نکلن دے نظریے نوں رد کیتا اے۔ محمد آصف خاں ہوریں پنجابی لسانیات دا ڈونگھا مطالعہ کر کے آؤن والے ماہراں لئی نویاں راہواں بنا گئے نیں۔	محمد آصف خاں دی لسانی نظریے	فیاض حسین	
بھٹی، بھرم، کنڈڑی، سودھ، نگر اوواں، تول، سواہرا	لکھاری نے ایس مضمون وچ دسیا اے کہ روجل فقیر کلاسیکل شاعر دی حیثیت رکھدا اے۔ لکھاری نے ایس مضمون وچ روجل فقیر دے پنجابی کلام نوں سودھیا اے۔	بھٹی رات بھرم دی (روجل فقیر دے پنجابی کلام دی سودھ)	مرزا معین الدین	
فقر، فقرا، قلندری، ٹوہر، نپا، فقیری	ایس لیکھ وچ لکھاری نے فقر دے وکھو وکھ پکھاں بارے جانکاری دتی اے تے ایس توں اڈ فقرا دے سلطان کون نیں؟ اوہناں بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔	فقر تے فقرا دے سلطان	ممتاز بلوچ	
معاشی، سماجی، پچھوکڑ، سیاسیات، سرچنا، ماہیوں، وستاں، پچھوہنا	ایس لیکھ وچ دسیا گیا اے کہ بابا بلھے شاہ ہوراں دے دور تے آج دے حالات دا تقابلی جائزہ لیا جاوے تے ایہہ گل سامنے آؤندی اے کہ پہلاں خیالاں دی پدھرتے بندے دے تہ نوں اک مٹیا جاندا سی تے ہُن نویں سائنس ایہہ ثابت کر رہی اے جو ساڈی ساریاں دی پچھوکڑ سانجھی اے۔	بلھے شاہ، معاشی، سماجی تے تاریخی پچھوکڑ	منظور اعجاز	

Government College University Press, Lahore